

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 6 (288) 2013

ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ

З М І С Т

Статті та повідомлення

<i>Воронін В. М.</i> . Початок створення чинної нагородної системи незалежної України	5
<i>Веденєв Д. В., Будков Д. В.</i> . Голод 1932–1933 рр. в Україні та офіційна історико-гуманітарна наука в Українській РСР (1980-ті – 1991 рр.)	23
<i>Гула Р. В.</i> . Патріотизм в Україні: уроки минулого, сучасний стан, погляд у майбутнє	38
<i>Балишев М. А.</i> . Про деякі питання організації роботи науково-методичної ради державного архіву (з досвіду роботи Центрального державного науково-технічного архіву України)	46
<i>Водолажська Т. О., Ільїн С. В., Попков Д. Ю.</i> . Автоматизація процесу побудови мікрофільмів страхового фонду документації під час підготовки до мікрофільмування ком-системою “SMA 51”	53
<i>Кийков О. Ю.</i> . Роль регіональної дипломатії у створенні позитивного іміджу України: київський вектор (1950–1980 рр.)	62
<i>Кулешов С. Г., Бойко В. Ф.</i> . Основні результати дослідження уніфікації галузевої документації в Україні	71
<i>Гаранін О. Я.</i> . Вплив інформаційних технологій на утворення нових форм архівних джерел	86
<i>Купрунець Т. Я.</i> . Тенденції та перспективи розвитку сайтобудування, їх вплив на архівне копіювання веб-сайтів	95

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Білоус О. П.</i> . До історії діяльності 1-го партизанського полку НКВС	105
<i>Гамарник Н. А.</i> . Викладацький склад Київської вищої об’єднаної школи командирів РСЧА ім. С. С. Каменєва у справі “Весна” (за матеріалами ГДА СБ України)	115
<i>Дубовик С. О.</i> . Школа Миколи Мурашка у документах ЦДАМЛМ України	130
<i>Касян Л. Г.</i> . Дискурс шістдесятництва в українському документальному кіно (за документами ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного)	142
<i>Леонова Л. А.</i> . Документи фонду Рівненського повітового суду як джерело з вивчення історії Волині кінця XIII – 70-х років XIX ст.	153
<i>Ніколаєва Т. О.</i> . Дослідження творчого доробку І. Дряпаченка в працях А. Терещенка і Б. Литовченка	175
<i>Мякий І. М.</i> . Визволення столиці України – міста Києва від німецьких окупантів (за документами ЦДАВО України)	187
<i>Шепелюк В. М.</i> . Особовий фонд режисера, актора В. С. Василька у ЦДАМЛМ України	199
Фотодобірка. До 100-річчя від дня народження М. М. Амосова. Упорядник <i>Любарська Л. В.</i>	205

Архівна справа за кордоном

<i>Кравченко М. В.</i> Питання архівного права на сторінках часопису “Архейон” 1927–1939 рр.	211
---	-----

Інформація і рецензії

<i>Кульчий О. В.</i> Щорічна конференція Міжнародної ради архівів (м. Брюссель, Бельгія)	223
<i>Гаранін О. Я.</i> Міжнародна науково-практична конференція “Документація в інформаційному суспільстві”: ефективне управління електронними документами	230

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ольга ГІНЗБУРГ (головний редактор),
 Віктор ВОРОНІН, Руслан ГУЛА, Наталія МАКОВСЬКА,
 Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО (Російська Федерація),
 Сергій МИРОНЕНКО (Російська Федерація), Ольга МУЗИЧУК,
 Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Руслан ПИРИГ, Валентина ПІСКУН,
 Юлія ПРИЛЕПШЕВА, Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА,
 Валерій СОЛДАТЕНКО, Дмитро ТАБАЧНИК,
 Ніна ТОПШКО, Ярослав ФЕДОРУК,
 Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ, Микола ЩЕРБАК

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна архівна служба України
 Український інститут національної пам’яті
 Інститут української археографії та джерелознавства
 ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
 Державний центр збереження документів НАФ

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

- © Державна архівна служба України, 2013
- © Український інститут національної пам’яті, 2013
- © Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013
- © Державний центр збереження документів НАФ, 2013

CONTENTS

Articles and Notices

<i>Voronin V. M.</i> The Beginning of Development of Valid Award System of Independent Ukraine	5
<i>Vedeneev D. V.</i> The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and the Official Historical and Humanitarian Science in the Ukrainian SSR (1980–1991)	23
<i>Hula R. V.</i> The Patriotism in Ukraine: the Lessons of Past, Nowadays, View to the Future	38
<i>Balyshev M. A.</i> Some Questions on the Establishment of the Scientific and Methodological Council of the State Archives (on the Example of the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine)	46
<i>Vodolazhska T. O., Il'in S. V., Popkov D. Y.</i> The Automation of the Process of Development of Microfilms of the Reserve Fond of Documentation during the Preparation for the Microfilming by the “SMA 51” System	53
<i>Kyikov O. Y.</i> The Role of Regional Diplomacy in Establishing of the Positive Image of Ukraine: the Kyiv Vector (1950–1980)	62
<i>Kuleshov S. H., Boyko V. F.</i> The Main Results of the Research of the Unification of the Branch Documentation in Ukraine	71
<i>Kuprunets T. Y.</i> The Tendencies and Perspectives of Development of Websites Construction, the Impact on the Archival Copying of Websites	86
<i>Garanin O. Y.</i> The Impact of Informational Technologies on the Development of New Forms of Archival Sources	95

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Bilous O. P.</i> To the History of Activity of the 1 st partisans regiment of NKVD	105
<i>Hamarnyk N. A.</i> The Teaching Staff of the Kyiv Higher School of Commanders of Red Army Named After S.S. Kamenev in the Case “Vesna” (on the Materials of Service of Ukraine Branch-Wise State Archives)	115
<i>Dubovyk S. O.</i> The School of Mykola Murashko in the Documents of Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine	130
<i>Kasyan L. H.</i> The Discourse of the Sixtiers in Ukrainian Documental Films (on the Documents of Central State Archives of audio, video and visual documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi)	142
<i>Leonova L. A.</i> The Documents of the Fond of the Rivne County Court as the Source of Study of History of Volyn Region at the End of 13 – 1970es of 19 Century ..	153
<i>Nikolaeva T. O.</i> The Research of Cultural Heritage of I. Dryapachenko Through the Prizm of Works of A. Tereschenko and B. Lytovchenko	175
<i>Myahkyi I. M.</i> The Liberation of the Kyiv City, the Capital of Ukraine from the Nazi Occupants (on the Documents of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine)	187
<i>Shepeluk V. M.</i> The Personal Fond of V. S. Vasylo, the Stage Director, Actor in the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine	199
Photocollection. To the 100-Anniversary of M.M. Amosov. Complier <i>Lubarska L. V.</i>	205

Archival Affairs Abroad

<i>Kravchenko M. V.</i> The Problem of Archival Legislation on the Pages of “Arheion” of 1927–1939	211
--	-----

International Relations

<i>Kulchiy O. V.</i> The Annual Conference of the International Council on Archives (Brussels, Belgium)	223
<i>Garanin O. Y.</i> The International Scientific Conference “Documentation in the Informational Society”	230

УДК [94+930](477)"1991/1995"

В. М. ВОРОНІН*

ПОЧАТОК СТВОРЕННЯ ЧИННОЇ НАГОРОДНОЇ СИСТЕМИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Досліджено історію початкового етапу створення державної нагородної системи після набуття Україною незалежності в 1991 році. Розкривається суть різноманітних нагородних пропозицій цього періоду та їх вплив на подальший розвиток вітчизняної нагородної системи, встановлення такого виду нагороди, як Почесна відзнака Президента України, детально аналізуються Положення про встановлені у цей період нагороди.

Ключові слова: нагородна система; державні нагороди; Верховна Рада України; Адміністрація Президента України; Відділ нагород; відзнаки Президента України; почесні звання.

Після здобуття Україною державної незалежності процес створення нагородної системи відбувався повільно і зі значними труднощами. Це стало однією з головних особливостей історії створення нагородної системи новітньої України.

У переважній більшості держав світу, котрі отримали в той чи інший спосіб державну незалежність, у стислі терміни якщо не засновували повноцінну нагородну систему, то, як мінімум, встановлювали ряд державних відзнак, які пізніше трансформувалися у ній. Згаданий процес із незначними відмінностями був характерний у різні часи для європейських держав, держав Латинської Америки, Азії та Африки. Як правило, за зразок бралася нагородна модель однієї з європейських держав, яка при внесенні незначних корективів (зазвичай, у бік спрощення) ставала національною.

Інколи відбувалося створення власної спрощеної нагородної системи, заснованої на національних традиціях, котра виконувала необхідні державні функції.

Ще більш простим і швидким процес був у держав, що на якийсь час втрачали незалежність, а потім знову її повертали. Вони просто, з мінімальними змінами чи навіть без них, повертали ту нагородну систему, що діяла до втрати незалежності. Класичним прикладом остан-

* *Воронін Віктор Миколайович* – кандидат історичних наук, перший заступник Голови Державної архівної служби України.

нього є держави Балтії – Литва, Латвія та Естонія, які після відновлення державної незалежності відразу ж законодавчо повернули старі нагородні системи.

Однак процес створення нагородної системи України після отримання незалежності розвивався як за об'єктивними, так і суб'єктивними причинами власним шляхом – значно довше й важче, ніж в інших державах.

З об'єктивних причин Україна не могла йти більшістю з вищезазначених шляхів. Некритичне запозичення європейських нагородних систем було характерним для невеликих держав XIX–XX століть. Останні не вважали за необхідне розробляти власну нагородну систему, що потребувало як часу та коштів, так і наявності відповідних фахівців.

Неможливим із кількох об'єктивних причин було й прийняття нагородної системи одного з державних утворень, що були на території України з 1918 року. Україна в радянські часи мала, хоча й дуже обмежену, але державність, а події 1918–1920 років були класичною Громадянською війною. Виходячи з цього, термін “національно-визвольні змагання” з наукової точки зору можна в повному обсязі застосовувати лише до боротьби ЗУНР – ЗО УНР з Польщею за державну незалежність західноукраїнських земель. Отже, вирішення питання подібним шляхом означало би значне посилення напруженості і протистояння в українському суспільстві. Крім того, відмова від правонаступництва з УРСР спричинила б і непередбачувані наслідки зовнішньополітичного плану, перш за все в питанні непорушності кордонів.

Також неможливим було залишити без змін нагородну систему Радянської України, що повністю склалася до 1991 року. Вона була достатньо ефективною для системи “обмеженого суверенітету” УРСР, але, звичайно, не могла виконувати функцій нагородної системи незалежної держави.

Таким чином, об'єктивні причини спонукали Україну будувати принципово нову нагородну систему, яка б відображала існуючі реалії та відповідала національним інтересам держави. Позитивним фактором стало те, що поступово був обраний прагматично-синтезний шлях створення нагородної системи, в якій би достатньо органічно поєднувалися окремі елементи нагородних систем України різних історичних періодів.

Однак були і суб'єктивні причини, що призвели до довгого і складного розвитку нагородної системи незалежної України.

Серед суб'єктивних факторів потрібно виділити два основних. По-перше, тодішнє державне керівництво України якийсь час недооцінювало значення нагородної системи як державотворчого інструментарію для всього комплексу потреб держави. По-друге, в побудові нагородної системи інколи перемагав суто волюнтаристський підхід, коли стра-

тегічні інтереси побудови нагородної системи приносилися у жертву тимчасовим політичним чи навіть суб'єктивним уподобанням.

Як правило, усвідомлення важливості нагородної системи для існування держави і захисту національних інтересів приходило до керівників України вже після того, як вони втрачали владні функції.

Початком формування власної нагородної системи незалежної України стала Постанова Президії Верховної Ради України від 3 січня 1992 року про створення спеціальної Комісії Президії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород¹.

Результатом роботи цієї Комісії стала підготовка нею наприкінці 1993 року концепції заснування державних нагород, що була згодом покладена в основу створення вітчизняної нагородної системи.

У концепції були чітко визначені всі види державних нагород, серед яких вищий щабель займав орден.

Особливо важливо відзначити, що у концепції цілком правомірно зазначалося, що орден повинен слугувати для відзначення лише винятково важливих заслуг перед державою і народом. У подальшому передбачалося створити низку орденів для відзначення за видатні заслуги у різних сферах діяльності – виробничій, науковій, культурно-просвітній, освітянській тощо.

На думку розробників концепції, потрібно було створити наступні види державних нагород:

ордени (медалі) за заслуги у військовій справі, в охороні та захисті конституційних прав і свобод громадян, за особисту мужність;

орден (медаль) за благодійну діяльність, милосердя, відзнаку за внесок у ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи;

орден (медаль) за успіхи у вихованні дітей;

ювілейні і пам'ятні медалі у зв'язку з визначними історичними подіями;

почесні звання України за особистий внесок у створення матеріальних і духовних цінностей, видатні досягнення і високу майстерність у професійній діяльності;

державні премії України для відзначення за визначні здобутки в науковій, виробничій та творчій роботі, визнані в Україні та світі².

Слід констатувати, що це був достатньо загальний, без деталізації, опис нагородної системи, яка містила в собі елементи як класичних європейських зразків, так і колишньої радянської. В цілому концепція вибудовувалася як прийнятна для створення ефективною нагородної системи (що, звичайно, передбачало також її подальший розвиток і деталізацію).

Головним недоліком слід вважати, що розробники не внесли в концепцію інститут присвоєння почесних звань, що за минулі десятиріччя став невід'ємною частиною нагородної системи і традиційно користувався великим авторитетом у суспільстві.

Аналізуючи Положення про присвоєння почесних звань та присудження Державних премій, можна констатувати, що вони лише частково були скореговані у порівнянні з останніми чинними радянськими Положеннями. По своїй суті ці дві складові сучасної нагородної системи залишилися без змін.

Комісією були підготовлені пропозиції щодо заснування низки державних нагород України.

Відповідно до пропозицій Комісії пропонувалося внести до списку нагород України наступні:

Хрест князя Володимира Великого – за видатні заслуги у розбудові держави;

Орден князя Святослава – за заслуги (як військових, так і цивільних) у військовій справі та захисті конституційного ладу держави;

Орден Золоті Ворота – за визначний внесок у справі розвитку культури, мистецтва, освіти і науки;

Медаль “Зірка мужніх” трьох ступенів за особисту мужність як у мирний, так і у воєнний час;

Медаль “Праця і Добробут” – за довголітню плідну працю на благо України;

Медаль “Українська мати” (“Українська родина”) – за виховання дітей;

Медаль “За врятування життя” – за врятування людського життя з ризиком для власного;

Медаль “Незалежність 24.8.1991 р.” – президентська медаль за особисті заслуги перед Україною;

“Хрест Чорнобиля” – відзнака для ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС;

Пам’ятні та ювілейні медалі для відзначення історичних подій і ювілеїв видатних осіб України³.

У зв’язку із згаданою пропозицією щодо заснування низки державних нагород необхідно зазначити наступне. Вищенаведений проект був спробою створити відразу цілісну нагородну систему держави, яка закінчилася абсолютною невдачею. Останнє було не випадковим, а цілком закономірним.

Жодна держава у світі, незважаючи на свій державний устрій, не створювала свою нагородну систему відразу, одним установчим документом – вона формувалася поступово, особливо, коли для заснування тієї чи іншої нагороди виникала нагальна потреба.

Що стосується підготовленого Комісією проекту, то він мав усі ознаки відмови від правил класичної побудови нагородної системи. Фактично вона у спрощеному вигляді (що в умовах повноцінного розвитку було негативним фактором), без урахування змін, що відбулися, повторювала стару нагородну систему СРСР. Зазначимо, що остання також частково була побудована на ігноруванні класичних канонів фа-

леристики. Але при цьому запропоновані до заснування нагороди одержували національно забарвлені назви.

Фактично це було нашвидкуруч зробленою імітацією державної нагородної системи і, безумовно, добре, що вона не була реалізована, інакше це мало б наслідком появу неповноцінної системи державних нагород, яка б стала для держави дискредитуючим фактором як в самій Україні, так і за кордоном.

Безсумнівно, позитивним результатом діяльності Комісії стало розроблення Постанови Президії Верховної Ради України (схвалена 2 березня 1992 року) щодо збереження всіх пільг нагородженим радянськими державними нагородами⁴.

Прийняття наведеної вище Постанови мало не тільки значне соціальне значення та сприяло суспільній стабільності. Одночасно це рішення Верховної Ради України як фактично, так й у правовому полі зміцнювало спадковість нагородної системи нової незалежної держави, яка взяла найкраще з різних історичних епох розвитку України.

Про принципове розуміння необхідності розбудови нагородної системи України свідчило й підписання одного з перших Указів першого Президента України Л. М. Кравчука. 13 грудня 1991 року ним був підписаний Указ “Про адміністрацію Президента України” – у затвердженій структурі Адміністрації Президента передбачалося утворення окремого відділу нагород⁵.

Однак значним принциповим недоглядом стало те, що не було розроблено положення про згаданий структурний підрозділ Адміністрації Президента України, що унеможливлювало його роботу.

У свою чергу, безумовно, позитивним у нагородній діяльності тодішнього державного керівництва стало прийняття рішення про утворення Комісії з державних нагород при Президенті України, що стала правонаступницею відповідної Комісії Верховної Ради України.

Застосування цього терміну було обумовлено недосконалою законодавчою базою, що була як у період Директорії УНР, так й на початку 90-х років ХХ століття. Відсутність на той час Закону про державні нагороди України змушувало використовувати в якості державних нагород нижчі за статусом державні відзнаки. Однак слід зазначити, що надалі, вже після прийняття відповідного Закону про державні нагороди України, у вітчизняній нагородній системі залишилися як державні нагороди, так і державні відзнаки. Останнє ще раз продемонструвало гнучкість створеної нагородної системи, у якій навіть несприятливі обставини використовувалися для подальшого розвитку.

Законом України “Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України” від 14 лютого 1992 р. в Конституцію України 1978 р. було внесено доповнення, згідно з яким Президент України отримував право засновувати президентські відзнаки і нагороджувати ними (ст. 114-5)⁶.

Що стосується безпосередньо прав Комісії, то до них належало наступне: подавати Президентові України висновки на представлення нагородженням державними нагородами України та відзнаками Президента України, пропозиції щодо позбавлення нагород, поновлення в правах на нагороди та проекти Указів з цих питань; розглядати і вирішувати питання про видачу дублікатів державних нагород України, відзнак Президента України та документів; видачу нагородженим дублікатів документів до орденів і медалей, нагородження якими здійснювалось Президією Верховної Ради України від імені союзних органів (тобто ордена “Материнская слава”, медалі “Материнская слава”, “За відмінну службу по охороні громадського порядку”, “За відвагу на пожежі”); про заміну нагород і документів, які стали непридатними; про надання дозволу музеям приймати державні нагороди і нагородні документи для експонування і зберігання⁷.

Слід особливо підкреслити, що надзвичайно важливою віхою у розвитку нагородної системи України стало віднесення нагородних державних функцій виключно до компетенції Президента України (це було обов’язковим для моделі президентсько-парламентської республіки).

Таким чином, глава держави отримував усі необхідні повноваження для розвитку нагородної системи, але, як стане зрозумілим із нижчезазначеного, Л. М. Кравчук скористався цим не в повній мірі.

Відповідно до чинного законодавства Президент України не мав повноваження на заснування державних нагород, але, як уже вище зазначено, фактично була знайдена можливість обійти заборону без порушення чинного законодавства.

Фактично, якщо не заглиблюватися у правові тонкощі впровадження нагородної системи, на той час президентські відзнаки ставали за своїм статусом і всіма ознаками такими ж державними нагородами.

Остаточна нагородна справа була передана до сфери компетенції Президента України вже після прийняття нової Конституції. Згідно з Конституцією України 1996 року, Президент України отримував право нагороджувати державними нагородами, встановлювати президентські відзнаки та нагороджувати ними (ст. 106), послуговуючись виключно законами України (ст. 92).

Президентською нагородною Комісією у стислі терміни було підготовлено проект Закону України “Про державні нагороди України”, що з невеликими корективами повторював положення раніше розробленої концепції.

Питання прийняття згаданого законопроекту обговорювалося на пленарному засіданні Верховної Ради України 4 травня 1993 року. Обговорення законопроекту закономірно стало повністю політизованим, власне фахові питання створення державної нагородної системи незалежної України частково обговорювалися народними депутатами.

У результаті обговорення законопроект набрав необхідну більшість (228) голосів при голосуванні у першому читанні, однак з деяких причин, що не мали безпосереднього стосунку до створення нагородної системи (перш за все, дострокові президентські вибори), друге читання законопроекту так і не відбулося⁸.

Останнє слід вважати, безумовно, позитивним фактором. Як вже зазначалося стосовно виробленої нагородної Концепції, вона мала занадто багато принципових недоліків з точки зору фалеристики (а виходячи з цього – опосередковано і політичних), й прийняття Закону у подібній редакції відбилося б негативно на розвитку вітчизняної нагородної системи.

Першим результатом нагородної творчості періоду президентства Л. М. Кравчука стало заснування державної нагороди “Почесна відзнака Президента України” – саме вона стала першою державною нагородою незалежної України. Однак при цьому слід зазначити, що в її Статуті відбилися всі принципові недоліки початкового етапу створення нагородної системи України. З огляду на це необхідно детально проаналізувати Статут цієї нагороди, що дасть змогу зрозуміти логіку державного керівництва України на початковому етапі створення нагородної системи (особливо враховуючи, що ініціатива заснування цієї нагороди належала безпосередньо Президенту України Л. М. Кравчуку).

18 серпня 1992 року був підписаний Указ Президента України “Про заснування Почесної відзнаки Президента України”, у якому пунктом першим зазначено: “Заснувати Почесну відзнаку Президента України. Почесною відзнакою Президента України нагороджувати громадян за особисті заслуги у розбудові суверенної, демократичної держави, розвитку економіки, науки і культури України, за активну миротворчу, благодійну, милосердну, громадську діяльність. Нагородження здійснюється відповідно до указу Президента України”⁹.

Розробники проекту нагороди намагались якомога швидше отримати будь-який інструментарій для проведення нагороджень (крім почесних звань і Державних премій, нагородження якими можна було застосувати лише у вузькому сегменті), які мали б стати фактором посилення політичного впливу чинної влади. Саме з цією метою був підписаний Указ глави держави щодо нагороди, Положення про яку не відповідало класичним канонам фалеристики.

У даному випадку переважила політична доцільність, але вона не сприяла розбудові вітчизняної нагородної системи. Не виникає сумніву, що для збереження престижності створюваної вітчизняної нагородної системи главі держави доцільно було б утриматися від заснування нагороди, що була де-факто орденом, але мала офіційний статус відзнаки.

Подібне ще мало б виправдання під час екстремальних умов державотворення Директорії УНР, але в даний час аж ніяк не сприяло авторитетові вітчизняної нагородної системи.

В історії фалеристики існує багато прикладів, коли при початку розбудови власної нагородної системи якась держава мала на початку цього процесу лише одну затверджену нагороду, але остання, як правило, була повноцінною з точки зору фалеристики і ставала початком процесу створення нагородної системи. Саме так було, наприклад, з орденом Червоного Прапора РСФРР та орденом Трудового Червоного Прапора Радянської України.

Тодішнє державне керівництво України було далеке від розуміння того, що створення нагородної системи не може залежати від тимчасових політичних інтересів, які постійно змінюються. Останні, навпаки, повинні будуватися на основі фундаментальних цінностей державотворення, що не можуть мати нічого спільного з політичною кон'юнктурою.

Пунктом другим затверджувалося Положення про нагороду, опис її знака та зразок грамоти про нагородження¹⁰.

Першим пунктом затвердженого Положення визначалося, що “Почесною відзнакою Президента України” нагороджуються громадяни України за особисті заслуги у розбудові суверенної, демократичної правової держави в економічній, науково-технічній, гуманітарній, соціально-культурній сферах, вихованні дітей, у захисті державних інтересів і піднесенні міжнародного авторитету України, активну миротворчу, благодійну, милосердну, громадську діяльність на благо України та своїх співвітчизників”¹¹.

Окремо зазначалося, за які заслуги можуть бути нагороджені службовці силових структур: “...військовослужбовці Збройних Сил України, Національної гвардії, Прикордонних військ, Служби безпеки, Управління державної охорони, цивільної оборони України та інших військових формувань, особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ за особисті заслуги у забезпеченні обороноздатності України, зміцненні її безпеки та суверенітету, захисті конституційних прав і свобод громадян, за мужність і відвагу, виявлені при врятуванні людей і матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха”¹².

Також Положенням передбачалась можливість нагородження громадян іноземних держав за заслуги перед Україною.

Звертає на себе увагу те, що розробники намагалися зробити Положення таким, яке б охоплювало комплекс заслуг громадян України та іноземців практично в усіх сферах, хоча доцільно було заснувати для цього (як надалі й було зроблено) різні державні нагороди. Це було черговим порушенням норм нагородної системи та свідченням тимчасового характеру першої державної нагороди незалежної України. Розробники навіть не передбачили кілька ступенів встановленої нагороди, що певним чином могло б покращити зміст недосконалого Статуту.

Процедура висунення на нагородження була виписана у Положенні досить стандартно з точки зору класичної фалеристики, але деякі

моменти, обумовлені політичною кон'юнктурою, звертають на себе увагу.

Другим пунктом Положення було визначено наступне: “Висунення кандидатур для нагородження Почесною відзнакою Президента України здійснюється гласно, за ініціативою державних органів та установ, підприємств (об'єднань), кооперативних та інших господарських товариств, громадських організацій, трудових колективів, військових частин, груп громадян, а також окремих осіб. Пропозиції про нагородження Почесною відзнакою вносяться щодо особи, заслуги якої відповідають вимогам даного Положення. З цією метою Президентів України надсилаються подання з зазначенням заслуг даної особи. Рішення про нагородження Почесною відзнакою приймає особисто Президент України”¹³.

Звертає на себе увагу те, що розробники, намагаючись підкреслити демократичність Положення, розширюють коло тих, хто має право офіційно робити представлення на нагородження (а не тільки неофіційно пропонувати). Так, невиправдано згадане право надавалося навіть окремим особам, що по суті дискредитувало нагородну систему і не відповідало усталеним традиціям європейських нагородних систем.

Також абсолютно незрозумілим, як з точки зору канонів нагородної справи, так й політичної доцільності є те, що повторне нагородження Почесною відзнакою не здійснювалося (при тому, що це була взагалі єдина державна нагорода, за винятком почесних звань і Державних премій).

Положенням визначалося, що нагородження “Почесною відзнакою Президента України” проводиться, “як правило”, щорічно напередодні 24 серпня – Дня незалежності України. Це положення було повністю запозичено з радянської нагородної практики, коли масове нагородження приурочувалося до святкових дат (включаючи головне державне свято СРСР – 7 листопада)¹⁴.

Пункт щодо нагородження знаком “Почесної відзнаки Президента України” був абсолютно типовим для європейської нагородної традиції. Як було зазначено: “Почесна відзнака Президента України разом з мініатюрою та грамотою про нагородження нею вручається особисто Президентом України або за його уповноваженням посадовими особами органів державної виконавчої влади”¹⁵.

Явною позитивною новацією, яка згодом отримала розвиток при подальшій розбудові нагородної системи незалежної України, стало запровадження вручення разом зі знаком і його мініатюри¹⁶. Це вже була повністю європейська нагородна традиція, котра не мала аналогів у радянській. При цьому згадане нововведення було одночасно і поверненням до нагородної традиції Директорії УНР, що також свідчило про спадковість нової нагородної системи незалежної України.

Крім того, Положенням передбачалось можливість посмертного нагородження¹⁷.

Що стосується опису знака Почесної відзнаки (автор – Є. В. Харабет), то, на відміну від Положення, її з позицій класичної європейської нагородної традиції можна оцінити цілком позитивно.

Відповідно до затвердженого опису лицьова сторона Почесної відзнаки Президента України мала вигляд чотирипроменеподібної зірки із заокругленими кутами та позолоченою облямівкою по краях. Розмір знаку – 37,2x37, 2 мм.¹⁸.

Також далі деталізувалося в описі наступне: “Промені зірки залиті гарячою емаллю малинового кольору. Зірка розміщена на основі, що являє собою високорельєфний декор у вигляді стилізованого українського національного орнаменту. Посередині зірки із лаврової та дубової гілок утворений рельєфний вінок, у центрі якого – фон блакитного кольору. На фоні розміщено рельєфний золотий тризуб – Малий Герб України...Почесна відзнака за допомогою кільця з вушком з’єднується з фігурною колодкою, обтягнутою муаровою стрічкою малинового кольору, з вузькою смужкою кольорів Державного прапора України по вертикалі з правого боку. Довжина стрічки 45 мм, ширина – 28 мм. Колодка з Почесною відзнакою за допомогою шпильки прикріплюється до одягу”¹⁹.

Було визначено, що зірка виготовляється з позолоченого томпаку, основа і колодка – з нейзильберту, вінок із тризубом – із срібла, з позолотою. Також згідно з проектом Є. В. Харабета на зворотній стороні Почесної відзнаки у чотири рядки було написано рельєфними літерами: “Почесна відзнака Президента України” та вказано порядковий номер²⁰.

Окремо подавався опис мініатюри знака Почесної відзнаки. Вона виготовлялася діаметром у 22 мм. Висота колодки – 30 мм, ширина – 18 мм.²¹.

Це було, без сумніву, визначною подією в історії нагородної системи України. Вперше було не тільки проголошено про встановлення орденської мініатюри, але також і дано детальний її опис зі всіма необхідними розмірами.

Останнє було особливо значущим фактом у першу чергу тому, що, як вище зазначалося, орденська мініатюра була невід’ємною частиною європейської нагородної традиції й це наближало створювану нагородну систему незалежної України значно більш наближеною до європейської традиції у нагородній творчості.

Наступним кроком у створенні нагородної системи незалежної України періоду президентства Л. М. Кравчука стало заснування пам’ятного знака “50 років визволення України”.

10 березня 1994 року Л. М. Кравчук у зв’язку з Указом Президента України від 22 березня 1993 року “Про всенародне відзначення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників” підписав Указ про заснування пам’ятного знаку “50 років визволення України” з описом його нагрудного зображення²².

Згаданим Указом затверджувалось низка категорій учасників бойових дій та трудівників тилу періоду Великої Вітчизняної війни (як громадян України, так й інших держав), які визначались для нагородження цією державною нагородою²³.

Фактично затверджена президентським Указом нагорода була класичною ювілейною медаллю. Однак, як і у попередньому випадку з “Почесною відзнакою Президента України”, розробники вимушені були уникнути належної дефініції, замінивши її невизначеним “пам’ятним знаком”.

Був затверджений наступний опис пам’ятного знака (зі внесеними пізніше змінами, про що йдеться нижче): “Пам’ятний знак “50 років визволення України” має фігурну овальну форму. У центрі пам’ятного знаку – картуш, обрамлений вінком з дубового та лаврового листя і увінчаний трьома пучками розбіжних променів, з написом у чотири рядки: “50 років визволення України”. Цифра “50” покрита червоною емаллю. У нижній частині пам’ятного знака – зображення військової зброї: танк на схрещенні гармат і ракет.

Усі зображення і написи випуклі. Композиція пам’ятного знака оповита стрічкою, яка покрита емаллю синього та жовтого кольору. Розмір пам’ятного знака: висота – 44 мм, ширина – 35 мм, зворотній бік пам’ятного знака плоский. Пам’ятний знак виготовляють з томпаку і прикріплюють за допомогою шпильки”²⁴.

28 вересня цього ж року був підписаний новий президентський Указ (новим Президентом України Л. Д. Кучмою) щодо цієї державної нагороди. Як було сказано: “З нагоди 50-річчя визволення України від фашистських загарбників та у зв’язку з Указом Президента України від 22 березня 1993 р. № 92 “Про всенародне відзначення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників”

постановляю:

Нагородити пам’ятним знаком “50 років визволення України” ветеранів війни – громадян України, а також учасників визволення України – громадян інших держав”²⁵.

Одночасно Президентом України був підписаний Указ про внесення змін до пам’ятного знака “50 років визволення України”. Як було сказано: “У зв’язку з численними зверненнями ветеранів Великої Вітчизняної війни та враховуючи пропозицію Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів, присвячених 50-річчю визволення України від фашистських загарбників,

Постановляю

Внести до Опису пам’ятного знака “50 років визволення України” ...зміни, виклавши третє речення абзацу першого у такій редакції:

“Цифра “50” та поле картуша покриті червоною емаллю”²⁶.

Останній факт свідчить про вкрай недосконалу практику функціонування нагородної системи незалежної України на початковому етапі

її будівництва. Зокрема розробці ювілейного знака, яким повинні були нагороджуватися декілька сот тисяч ветеранів Великої Вітчизняної війни, не були заздалегідь проведені необхідні консультації з ветеранськими організаціями.

У результаті в описі нагороди було припущено не дрібної, а принципової для більшості ветеранів помилки, що викликало невдоволення членів ветеранських організацій, адже зрозуміло, що відсутність на новій ювілейній нагороді червоного кольору (тобто кольору державного прапора СРСР, під яким воювали учасники Великої Вітчизняної війни), могло бути вкрай негативно сприйнято ветеранами.

З огляду на це Л. Д. Кучма, виправляючи помилкове рішення свого попередника, з метою уникнення гучного політичного скандалу вніс зміни до опису нагороди.

На цьому нагородна творчість періоду президентства Л. М. Кравчука була вичерпана. Слід констатувати, що попри наявні можливості приступити до активної нагородної творчості, це зроблено не було, а реалізований нагородний проект “Почесної відзнаки Президента України” був за ключовими показниками в цілому невдалим.

Однак, незважаючи на недосконалість першої нагороди незалежної України, все ж був покладений початок у розвитку нагородної системи України (перш за все в інституційному плані – створенням Відділу нагород президентської Адміністрації і Комісії з державних нагород при Президенті України).

Новий період нагородної системи України почався після обрання Президентом України влітку 1994 року Л. Д. Кучми. Призначений ним Головою Адміністрації Президента України професійний історик Д. В. Табачник був визнаним фахівцем у сфері військової історії, історії державотворення України і фалеристики. Саме завдяки йому в історії створення нагородної системи незалежної України почався етап, що визначався системністю підходу до встановлення нових нагород. Не менш важливим стало те, що нагородна творчість перестала бути хаотичною, а її основою стала історична спадковість з різними етапами вітчизняної нагородної традиції.

Першим кроком у розбудові нагородної сфери стала остаточна інституалізація діяльності Відділу нагород Адміністрації Президента, що зробила його роботу системною та чітко окреслила необхідні повноваження.

29 серпня 1994 року Розпорядженням Глави Адміністрації Президента було затверджено Положення про Відділ нагород.

Положенням визначалось, що Відділ нагород є структурним підрозділом, а його основним завданням є забезпечення діяльності Комісії з державних нагород при Президентові України та реалізація державної нагородної політики України²⁷.

Зазначимо, що вкрай важливим було застосування вперше в історії нагородної творчості України, починаючи з 1918 р., такого визначення в офіційному документі як “державна нагородна політика”. Таким чином, держава вперше офіційно визнавала важливість нагородної сфери як частини державної політики.

Затвердженням Д. В. Табачником Положенням визначались наступні функції Відділу нагород Адміністрації Президента:

“З метою виконання покладених завдань Відділ:

...опрацьовує та готує на розгляд Комісії по державних нагородах при Президентові України проекти указів та інших матеріалів про нагородження державними нагородами України, Почесною відзнакою Президента України, позбавлення державних нагород, поновлення у правах на нагороди репресованим і реабілітованим, повернення нагород засудженим після відбуття покарання, видачу дублікатів нагород та документів;

забезпечує оформлення нагородних документів;

надсилає нагороди державним органам та особам, яким Президентом України доручено вручення, здійснює контроль за врученням нагород на місцях;

готує та обслуговує вручення нагород в Адміністрації Президента України та резиденції Президента України;

здійснює контроль за виконанням вимог нагородного законодавства України;

забезпечує видачу дублікатів нагород колишнього СРСР та документів до них Героям Радянського Союзу, Героям Соціалістичної Праці, книжок талонів на право одержання безплатного проїзного квитка, посвідчень до орденів та медалей”²⁸.

Важливо зазначити, що, крім цих суто прикладних функцій, Відділу нагород були також надані значні повноваження разом із Комісією з державних нагород при Президентові України для розробки нагородної системи України (що тоді було головним питанням у нагородній сфері) та її подальшого вдосконалення²⁹. Це робило згаданий структурний підрозділ президентського апарату не тільки органом, що практично вирішував нагальні питання у нагородній сфері, але й одним з головних учасників створення майбутньої нагородної системи, що фактично мав відігравати у цьому процесі координуючу роль.

Так, Відділ нагород згідно з Положенням виконував у цій сфері наступні функції: готував пропозиції щодо заснування державних нагород України (орденів, медалей, почесних звань України, відзнак Президента України тощо), здійснення державної нагородної політики, вдосконалення нагородного законодавства³⁰.

9 грудня 1994 року відбулася інша важлива подія в історії вітчизняного нагородотворення. Президентом України Л.Д.Кучмою був підписаний Указ про Комісію з державних нагород при Президентові

України. Саме цей склад Комісії (попередній її склад діяв виключно у сфері вирішення нагальних практичних питань конкретних нагороджень) зробив важливий внесок у створення фундаменту та основної частини чинної нагородної системи незалежної України.

Головою Комісії був призначений Глава Адміністрації Президента України Д. В. Табачник, заступником – завідувач Відділу нагород В. М. Куценко.

Нове державне керівництво України активно намагалось вирішити в законодавчому порядку питання щодо прийняття Закону України про державні нагороди, без чого неможливим був розвиток вітчизняної нагородної системи. Вже 8 вересня 1994 року Президент України Л. Д. Кучма звернувся з цього приводу до Верховної Ради України.

Але відсутність консенсусу у нагородному питанні та його надмірна заполітизованість стали причиною того, що на пленарному засіданні Верховної Ради України, присвяченому обговоренню нагородного питання, жодного конкретного рішення ухвалено не було. Таким чином, Президент України Л. Д. Кучма був вимушений ще певний час розвивати нагородну систему держави у рамках своїх повноважень.

Однак слід зазначити, що на відміну від попереднього етапу нагородотворення, вище державне керівництво України намагалось зробити навіть відзнаки Президента, які на той час мали достатньо невизначений статус, такими, що відповідали б європейській нагородній традиції. Фактично практика нагородотворення цього періоду полягала в тому, щоб зробити нові відзнаки Президента України класичними орденами, статусні положення яких відповідали б усім нормам фалеристики.

Хоча це, звичайно, не могло замінити існування класичної нагородної системи, але за умов відсутності відповідного Закону про державні нагороди було оптимальним та абсолютно прагматичним вирішенням.

Наведемо приклади цієї нагородної творчості у вузьких рамках чинної на той час недосконалої системи.

9 квітня 1995 року Президентом України був підписаний Указ “Про заснування відзнак Президента України “За мужність” наступного змісту: “Відповідно до пункту 9-2 статті 114-5 Конституції України (888-09) постановляю:

1. Заснувати відзнаки Президента України:

зірку “За мужність”,

хрест “За мужність”.

2. Відзнаками Президента України “За мужність” нагороджувати громадян України за особисту мужність і відвагу, виявлені у захисті державних інтересів України, конституційних прав і свобод людини, виконанні військового, службового та громадянського обов’язку.

3. Затвердити Положення про відзнаки Президента України “За мужність”, описи зірки “За мужність” і хреста “За мужність” та зразки грамот про нагородження ними (додаються).

4. Кабінету Міністрів України виділити кошти для виготовлення зірки “За мужність”, хреста “За мужність” та грамот про нагородження ними”³¹.

Положення про ці нові засновані відзнаки було складено відповідно до всіх класичних канонів фалеристики, європейської нагородної традиції та повністю відповідало меті заснування нагороди. Особливо слід зазначити, що введення понять “хрест” і “зірка” стало значним кроком уперед у створенні розвинутої, а не спрощеної нагородної системи і наближало її до європейських нагородних традицій

Першим пунктом Положення визначалася мета заснування нової нагороди: “Відзнаки Президента України – зірку “За мужність” і хрест “За мужність” засновано для нагородження громадян України за особисту мужність і відвагу, виявлені у захисті державних інтересів України, прав і свобод людини, виконанні військового, службового та громадянського обов’язку”³².

Другим пунктом, згідно з усталеними фалеристичними канонами європейської нагородної традиції, визначалося, за що саме будуть вручатися засновані Президентом України нагороди: “Відзнакою Президента України – зіркою “За мужність” нагороджуються військовослужбовці, працівники правоохоронних органів та інші особи за виняткову особисту мужність і героїзм, виявлені під час виконання військового, службового, громадянського обов’язку в умовах, пов’язаних з ризиком для життя.

Відзнакою Президента України – хрестом “За мужність” нагороджуються військовослужбовці, працівники правоохоронних органів та інші особи за заслуги у зміцненні обороноздатності і безпеки України, охороні громадського порядку, боротьбі зі злочинністю, за мужність і відвагу, виявлені під час рятування людей, матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж, катастроф, а також за інших надзвичайних обставин”³³.

Третім пунктом визначалося, що подання про нагородження відзнаками Президента України “За мужність” вносить керівник міністерства, іншого центрального органу державної виконавчої влади, місцевого органу влади і самоврядування, командувач військовим формуванням. У поданні зазначаються заслуги особи, що стали підставою для порушення клопотання про нагородження³⁴.

При цьому зазначалося, що особа, нагороджена хрестом “За мужність”, може бути відзначена зіркою “За мужність”. Повторне нагородження зіркою “За мужність” і хрестом “За мужність” не передбачалося³⁵. При цьому згідно з Положенням існувала можливість посмертного нагородження, що було особливо важливо саме для цієї нагороди, враховуючи її специфіку³⁶.

Пункт шостий чітко визначав протокольні моменти нагородження заснованими нагородами, що також було значним внеском у розвиток

нової нагородної системи незалежної України. Зазначалося: “Відзнаку Президента України “За мужність” разом з грамотою про нагородження вручає Президент України або за його уповноваженням керівник міністерства, іншого центрального органу державної виконавчої влади, місцевого органу влади і самоврядування, військового формування. Якщо особу нагороджено посмертно, відзнака і грамота передаються сім’ї нагородженого”³⁷.

Також Положенням визначалось, що Відзнаку Президента України – зірку “За мужність” носять на правому боці грудей, хрест “За мужність” – на лівому³⁸.

Наведемо також деякі інші пункти Положення, які свідчать, наскільки ретельно воно було розроблено і те, що за приклад було взято класичні зразки європейської нагородної системи: “У разі втрати (псування) відзнаки Президента України “За мужність” або грамоти про нагородження дублікат не видається. Його може бути видано, як виняток, лише за умови, що нагороджений не міг запобігти втраті (псуванню)... Позбавлення відзнаки Президента України “За мужність” може бути проведено Президентом України у разі засудження нагородженого за тяжкий злочин – за поданням суду на підставі та в порядку, встановленому законодавством... Відзнака Президента України “За мужність” та грамота про нагородження, що належали особі, позбавленій відзнаки, підлягають поверненню до Адміністрації Президента України... Після смерті нагородженого відзнака Президента України “За мужність” залишається в сім’ї померлого як пам’ять”³⁹.

Також повністю в дусі європейської нагородної традиції виконано і зовнішній вигляд знаків нагород. Особливо слід підкреслити, що при цьому було збережено і національні мотиви як складову частину будь-якої повноцінної нагородної системи.

Для підтвердження цього наведемо описи знаків нагород: “Відзнака Президента України хрест “За мужність” виготовляється з нейзильберу і має форму хреста з широкими загостреними кінцями. Посередині знака – хрест із позолоченими пружками, покритий білою емаллю, з-під якого розходяться два схрещені мечі вістрям униз. На хресті розміщено круглий медальйон, залитий темно-малиновою емаллю, у центрі якого – синє емалеве коло із зображенням Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, – напис: “За мужність”, у нижній частині, з боків, – дві лаврові гілки. Пружки медальйона і кола, напис, лаврові гілки позолочені. Всі зображення рельєфні. Розмір хреста – 41х41 мм. Хрест за допомогою кільця та вушка з’єднується з п’ятикутною колодкою, обтягнутою шовковою муаровою стрічкою. На стрічці – поздовжні смужки: широкі – жовта посередині і дві сині з боків, вузькі – малинова, біла між ними та жовта по краях. Довжина стрічки – 45 мм, ширина – 28 мм; ширина смужок – 8 мм і 1 мм. Зворотний бік знака плоский, з вигравіруваним номером хреста. На зво-

ротному боці колодки – застібка для прикріплення відзнаки до одягу... Відзнака Президента України зірка “За мужність” виготовляється із срібла і має форму восьмикутної зірки з пучками розбіжних променів. Посередині зірки розміщено круглий медальйон, покритий темно-малиною емаллю, у центрі якого – синє емалеве коло із зображенням Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, – напис: “За мужність”, у нижній частині, з боків, – дві лаврові гілки. Пружки медальйона і кола подвійні. Усі зображення і напис – рельєфні, позолочені. Розмір зірки між протилежними кінцями променів – 63 мм. Зворотний бік знаку плоский, з вигравіруваним номером зірки та нарізним штифтом з гайкою для прикріплення відзнаки до одягу”⁴⁰.

Перші нагородження встановленими Указом Президента України нагородами є показовим з точки зору того, наскільки необхідним було їх заснування, зокрема для підняття морального духу військовослужбовців Збройних Сил України та співробітників правоохоронних органів (для останніх це мало особливе значення в умовах різкого зростання рівня злочинності в 90-ті роки минулого століття).

Надалі процес створення системи державних нагород відбувався надзвичайно активно, й саме в цей час була створена основа нагородної системи України. Особливо важливо підкреслити, що весь процес нагородної творчості спрямовувався на подальше прийняття повноцінного законодавства про державні нагороди України. Для цього не лише засновувались окремі відзнаки Президента України, а фактично робилося все необхідне, щоб вони склалися разом у повноцінну нагородну систему держави, яка повинна б бути остаточно унормована після очікуваного прийняття Закону України про державні нагороди. Також слід зазначити, що положення про нові нагороди готувалися зі врахуванням усіх норм фалеристики і європейських нагородних традицій, які збагачувалися при цьому спадковістю вітчизняної нагородної традиції.

¹ <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2029-12>

² Нагороди України. Історія, факти, документи. (У трьох томах) / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Т. 3. – К., 1996. – С. 8.

³ Там само.

⁴ <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2159-12>

⁵ ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 1, спр. 39, арк. 32.

⁶ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2113-12>

⁷ <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1081.521.0>

⁸ Нагороди України. Історія, факти, документи. (У трьох томах) / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Т. 3. – К., 1996. – С. 17.

⁹ ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 1, спр. 45, арк. 84.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, арк. 85.

¹² Там само.

- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само, арк. 87.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само, арк. 89.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само.
- ²² <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/77/94>
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/555/94>
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Нагороди України. Історія, факти, документи. (У трьох томах) / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Т. 3. – К., 1996. – С. 163.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Нагороди України. Історія, факти, документи. (У трьох томах) / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Т. 3. – К., 1996. – С. 164.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 2, спр. 188, арк. 16.
- ³² Там само, арк. 17.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само, арк. 18.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 2, спр. 188, арк. 19–20.

Исследована история начального этапа создания государственной наградной системы после приобретения Украиной независимости в 1991 году. Раскрывается суть различных наградных предложений этого периода и их влияние на дальнейшее развитие отечественной наградной системы, установление такого вида награды как Почетное отличие Президента Украины, подробно анализируются Положения об установленных в этот период наград.

Ключевые слова: наградная система; государственные награды; Верховная Рада Украины; Администрация Президента Украины; Отдел наград; отличия Президента Украины; почетные звания.

There is researched the history of the initial stage of foundation of the state award system after the obtaining by the Ukraine its independence in 1991. The author writes about the different award proposals of mentioned period and impact made on the future development of the national award system, the establishment of President of Ukraine Honorable Award; also author analyses the Acts on awards, established at that period.

Key words: the Award system; the State awards; the Supreme Council of Ukraine; the Administration of President of Ukraine; the Department of Awards; President of Ukraine Honorable Award; honorable titles.

УДК 94+[351:007](477)“1980/1991”

Д. В. ВЕДЕНЄВ, Д. В. БУДКОВ*

**ГОЛОД 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ ТА ОФІЦІЙНА
ІСТОРИКО-ГУМАНІТАРНА НАУКА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР
(1980-ті – 1991 рр.)**

На основі документів архівних фондів ЦК Компартії України, Інституту історії партії при ЦК КПУ та аналізу профільних наукових праць висвітлюються особливості реагування офіційної історико-партійної науки в Українській РСР на західну концепцію Голодомору 1932–1933 років в Україні. Аналізується нетривалий історіографічний та археографічний поворот часів української радянської історіографії часів “перебудови”.

Ключові слова: історіографія; археографія; гуманітарна наука; Голодомор; українська діаспора; “холодна війна”; “перебудова”.

У 2013 році в Україні вшановується пам’ять всіх померлих під час Голодомору 1932–1933 рр., відбуваються відповідні державні, меморіальні та наукові заходи. Одним із актуальних аспектів дослідження історії Великого Голоду є відображення цієї трагічної події у суспільній свідомості, ідейно-політичному житті, історичній пам’яті та науковій історіографії, що має безпосередню причетність до аналізу місця пам’яті про народну трагедію у свідомості громадян сучасної України, її впливу на партійно-політичну ситуацію у державі та процеси формування української політичної нації.

В інтересах цілісного розуміння формування інтерпретацій Голодомору початку 1930-х рр. окремого розгляду потребує вивчення висвітлення Голоду 1932–1933 рр. офіційною радянською гуманітаристикою, з урахуванням особливостей її інституціонального та методологічного розвитку, місця в ідеологічній сфері буття радянського суспільства.

Слід визнати, що багато в чому радянські історики стали активними учасниками ідейно-політичного протистояння з західною гуманітарною ідейно-науковою сферою (аж до адміністративно встановленої автаркії) вже з кінця 1920-х рр.¹

Упродовж радянського періоду історії України було вжито системних заходів із корегування історичної пам’яті народу в інтересах формування нової політичної спільноти – радянського народу. Цей процес

* *Веденєв Дмитро Валерійович* – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам’яті при КМ України.

Будков Дмитро Валентинович – кандидат історичних наук, директор Українського центру міжнародної освіти.

носив складний, суперечливий характер: поряд із штучним “забуванням” певних історичних подій та постатей національної історії, відбувалося стимулювання інтересу, закріплення у науковому та суспільному дискурсах, політиці пам’яті інших доленосних подій та визначних постатей в історії України. В основі ж змістовних змін історичної пам’яті перебували процеси глибинних змін у соціальній структурі радянського суспільства, творення ідеократичної системи керування масовою свідомістю.

У свою чергу фігури замовчення офіційної радянської історіографії та пропаганди використовувалися (і достатньо успішно) творцями стратегії і тактики психологічної війни проти СРСР, а введення проблеми Великого Голоду в контекст “холодної війни”, перетворення її на “бойову” конструкцію інформаційного протиборства, у свою чергу, виключало можливість діалогу між українськими радянськими та діаспорними гуманітаріями, а також перешкоджало висвітленню причин цієї трагедії і всередині радянського суспільства.

У рамках академічних досліджень та наукового обслуговування ідеологічної політики та інформаційно-пропагандистського протистояння з Заходом в Українській РСР було створено розлогу літературу, в якій висвітлювалися такі специфічні аспекти буття політичного середовища української діаспори, як історія та практика діяльності націоналістичних об’єднань та інших партійно-політичних осередків еміграції; їх співробітництво із державними колами та спеціальними службами західних держав на тлі “холодної війни”; особливості стосунків між різними політичними угрупованнями діаспори із наголосом та їх конфліктному характері; діяльність Української греко-католицької церкви; діяльність українознавчих та радянологічних інституцій діаспори; проблема колабораціоністів доби Другої світової війни, які опинилися в еміграції тощо².

До літератури та інших матеріалів із фондів спеціального зберігання (почали запроваджуватися з 1922 р.) отримав доступ незначний контингент істориків – перевірені спеціалісти з “критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії КПРС та радянського суспільства”. Закритість та жорсткий політико-ідеологічний контроль, неможливість легітимно вдаватися до творчого синтезу надбань зарубіжної історіографії та гуманітаристики суттєво послаблювали інформаційний та методологічний рівень українських радянських істориків.

“Достатньо тривалий час ми не сприймали серйозно теоретичних розвідок західних спеціалістів по Радянському Союзу..., – зазначав в період “перебудови” один із провідних “ідеологічних бійців” української радянської гуманітаристики Ю.Римаренко. – Більше того, подекуди знання радянологів про окремі проблеми в СРСР повніше, аніж у радянській історичній, філософській науці, оскільки вони пов’язані із

спецслужбами і достатньо обізнані щодо залаштуноквої, таємної війни проти СРСР, і беруть у ній безпосередню участь, теоретично обґрунтовуючи підготовку багатьох акцій у нашій країні. У цьому відношенні радянських у значній мірі носить...прикладний характер... Захід усебічно та вправно використовує наші власні прорахунки в характеристиці розвитку національних відносин”³.

Поступово нарощувалися зусилля у цілеспрямованій підготовці профільних кадрів з критичного аналізу та контрпропаганди з працями зарубіжних авторів, ідеологічно загостреними проти радянського ладу. Станом на листопад 1984 р., доповідав у ЦК КПУ завідувач Відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ Ф.Рудич, дана вказівка Міністерству вищої освіти УРСР стосовно посилення уваги до підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації через аспірантуру та розвиток наукових досліджень з проблем ідеологічної боротьби і “критики антикомунізму”. На той час у ВНЗ УРСР 25 науковців працювало над докторськими і 52 – над кандидатськими дисертаціями відповідної тематики, у закладах АН УРСР – відповідно 6 і 20 здобувачів наукових ступенів. У гуманітарних інститутах АН УРСР створили “групи оперативного аналізу зарубіжної літератури і підготовки відповідних рекомендацій”, в Інституті філософії запровадили сектор методології проблем контрпропаганди, відповідні профільні підрозділи утворили в Інституті історії, Інституті держави і права АН УРСР⁴.

Проблематика протидії західним тлумаченням Голоду 1932–1933 рр. в Україні вивчалася, передовсім, науковцями провідного дослідницького підрозділу з історії КПРС та Компартії України – сектору історії партії Інституту історії партії при ЦК КПУ. Розглянемо порушення проблеми Голоду 1932–1933 рр. цим дослідницьким підрозділом саме в період масштабної громадсько-політичної та інформаційно-пропагандистської кампанії на Заході, присвяченій 50-й річниці трагедії (за матеріалами звіту про роботу за 1981–1986 рр.).

На той час у секторі (завідувач – д.і.н. Лариса Нагорна) працювало 15 співробітників, з них – 4 доктори та 7 кандидатів наук, зусиллями яких за звітний період було підготовлено і видано 19 книг загальним обсягом 387 друкованих аркушів (в т. ч. – 8 планових монографій та збірник документів). Зрозуміло, що підрозділ серйозно поступався за кадровими можливостями закордонним профільним дослідницьким центрам, інтегрованими у систему психологічного міжблокового протистояння.

У згаданий період, тобто у першій половині 1980-х рр. в УРСР “створили новий науковий напрям”, який мав би комплексно досліджувати проблеми “критики ідеології і політики сучасного антикомунізму, викриття буржуазних фальсифікацій історії і політики КПРС”. До змісту досліджень за цим напрямом, йшлося у звіті, віднесли розробку

“методологічних основ критики реакційних ідеологічних течій”, “викриття” концептуальних основ радянологів, комплексний аналіз “перекручень основних напрямів політики КПРС на сучасному етапі”⁵.

Зусилля науковців сектору на цьому напрямі (передовсім – Л. Нагорної, К. Гальського, В. Савельєва та Ю. Шаповала) зосереджувалися, в першу чергу, навколо розробки методологічних основ “критики буржуазних і буржуазно-націоналістичних перекручень” історії КПРС та радянського суспільства, а також підготовки наукової продукції з ідейно-наукового протистояння (“викриття”, “доведення неспроможності” тощо, за тодішньою термінологією) концепціям і працям радянологів, в яких із власних позицій висвітлювалися конкретні напрями політики КПРС та будівництва радянського державного та соціально-економічного ладу в цілому, причому тут на перше місце виступала критика західних праць з історії національної політики КПРС та етноконфесійних стосунків в СРСР.

Чималу роботу, виходячи із можливостей сектора, було проведено щодо забезпечення контрпропагандистської роботи шляхом підготовки аналітичних матеріалів для зацікавлених підрозділів ЦК КПУ. Підготовлені сектором аналітичні записки й довідки присвячувалися аналізу новітніх тенденцій радянологів, критиці “буржуазних фальсифікацій системи інтернаціонального та патріотичного виховання” (В. Савельєв), основним напрямам “буржуазних фальсифікацій керівної ролі КПРС у радянському суспільстві” (В. Савельєв, Ю. Шаповал) тощо. Співробітники сектору прочитали також кілька десятків лекцій за “контрпропагандистською” тематикою⁶.

Особливий інтерес становлять наукові заходи з реагування на використання у психологічній війні проблеми Великого Голоду 1932–1933 років. У 1984 році сектор підготував та спрямував до ЦК КПУ аналітичні довідки “Матеріал про продовольчі труднощі початку тридцятих років та вигадки буржуазної пропаганди” (Л. Нагорна, К. Гальський, І. Коломійченко); “Про книгу буржуазного націоналіста В. Гришка “Український холокост” (Л. Нагорна, К. Гальський); “Про нову наклепницьку кампанію з приводу “Організованого голоду на Україні” (Л. Нагорна, К. Гальський)⁷.

Провідним тогочасним заходом академічних установ навколо проблеми Голоду 1932–1933 рр. можна вважати проведений на базі редакції “Українського історичного журналу” науковий “круглий стіл” “Історичний досвід КПРС зі здійснення ленінської аграрної політики і неспроможність її буржуазних фальсифікацій” (від сектору взяли участь Л. Нагорна, В. Савельєв та Ю. Шаповал)⁸.

Масштаби реагування на широку та енергійну кампанію на Заході з науково-організаційного та дослідницько-видавничого погляду виявилися непорівнянними. Хоча в низці монографічних праць, присвя-

17 31
выступившая с докладом на тему: "Некоторые методологические вопросы подготовки очерков истории областных партийных организаций".

Гальский К.Б. принял участие в работе республиканской научно-практической конференции, посвященной 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. /1985 г., г.Киев/. Выступил с докладом на тему: "Борьба с антисоветским националистическим подпольем в республике в годы войны".

В истекшем пятилетии в практику работы института вошли конференции "Круглого стола", проводимые на базе "Українського історичного журналу". К участию в их работе привлекались, кроме киевлян, практические партийные работники, ветераны Москвы, Риги, Кишинева, Казани, Донецка, Харькова, Чернигова, других городов республики.

Сотрудники сектора Л.А.Нагорная и В.Л.Савельев принимали активное участие в подготовке и проведении научной конференции "Круглого стола" "Українського історичного журналу" по проблеме: "Актуальные вопросы критики буржуазных и ревизионистских фальсификаций руководящей роли КПСС в советском обществе" /1984 г./. И.И.Коломийченко, И.П.Кожукало и И.А.Овсий участвовали в организации и проведении научной конференции "Круглого стола", посвященной 50-летию стахановского движения /1985 г./.

В.Л.Савельев и Б.И.Шаповал приняли активное участие в организации и проведении научной конференции "круглого стола" по проблеме: "Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской аграрной политики и несостоятельность ее буржуазных фальсификаций" /1985 г./. Материалы всех трех конференций опубликованы на страницах "Українського історичного журналу" /1984, № 8, 1985, № 8, 1986, № 1/. Как подчеркнул секретарь ЦК Компартии Украины А.С.Кепто материалы пер-

Сторінка з "Отчета сектора истории партии о работе в одиннадцатой пятилетке".

ЦДАГО України, ф. 39, оп. 5, спр. 76, арк. 31.

13
13

3. Ленинский курс на социалистическую индустриализацию /К 60-летию XIX съезда ВКП/б/ - "УИЖ", 1985, № 12. - 1 п.л.

И.А.Овсий:

Революцией призванный. К 100-летию со дня рождения М.В.Фрунзе. - Коммунист Украины, 1985, № 2. - 0,7 п.л.

В.Л.Савельев:

1. Актуальные вопросы критики буржуазных фальсификаций руководящей роли КПСС в развитом социалистическом обществе. - Сб. "Научные труды по истории КПСС". Вып.13. - К.: Вища школа, 1985. - 1 п.л.

Ю.И.Шаповал:

1. Возрастание руководящей роли Коммунистической партии в обществе зрелого социализма и буржуазная "советология". Сб. Научные труды по истории КПСС. Вып.13. - 0,5 п.л.

2. Критика буржуазных фальсификаций исторического опыта КПСС по руководству построением социализма и коммунизма. - "УИЖ", 1985, № 1. - 0,9 п.л.

3. КПРС у суспільстві розвинутого соціалізму: Правда проти вигадок. - К.: Знання, 1985. - 1 п.л.

Зав.сектором истории партии

Л.Нагорная

Сторінка з "Отчета сектора истории партии о работе в одиннадцатой пятилетке".
ЦДАГО України, ф. 39, оп. 5, спр. 76, арк. 13.

чених полемізуванню з радянологами та пропагандистами політичних центрів української еміграції, проблеми Голодомору та поглядів на неї в західній історіографії та пропаганді обов'язково порушувалися, в цілому ж ця тема висвітлювалася радянськими вченими доволі пасивно. Твердження зарубіжних авторів подавалися у заретушованому вигляді, буквально натяками на їх зміст або у вигляді окремих цитат, препаративних добірок висловлювань тощо.

Змістовному обговоренню теми заважала головна ідеологізована концептуальна установка тогочасних офіційних істориків-“контрпропагандистів”, що слухняно виконували завдання вищого партійного керівництва – повне заперечення масштабного голоду у 1932–1933 роках, величезних людських жертв і зв'язку між ними та форсованим запровадженням колгоспної системи господарювання й хлібозаготівель. Зрозуміло, що такі наукові публікації або побудовані на них інформаційні матеріали для зарубіжних ЗМІ навряд чи мали шанс бути успішними або протистояти величезному масиву західних матеріалів та публічних акцій.

Спроби радянської сторони вести дискусію (як правило, заочну) із зарубіжними колегами по цеху та обслуговуванню інформаційно-пропагандистського протистояння своїх політичних кіл у “теоретико-методологічній площині” наражалися на невдачу хоча б тому, що зарубіжні автори, зазвичай, свідомо надавали своїм публікаціям характер “зброї” для руйнування офіційної ідеологічної сфери та легітимності державного ладу СРСР. З іншого боку, відкриті повідомлення про жахливі явища, якими супроводжувалася колективізація в УСРР та інших регіонах СРСР, об'єктивно несли загрозу дискредитації певних базових конструкцій соціально-економічної системи (того ж колгоспного ладу, тоді, коли одним із офіційних завдань аграрної політики радянської держави стало максимальне зближення рівня життя міських та сільських мешканців).

Для розуміння ступеня фахового володіння українськими радянськими вченими матеріалом щодо історії колективізації, їх обізнаності із зарубіжною історіографією цієї проблеми та концептуальними поглядами іноземних колег на Голод 1932–1933 рр. показовою є рецензія (від 2 липня 1984 р.) докторів історичних наук Лариси Нагорної (завідувача сектору історії партії Інституту історії партії при ЦК КПУ) та Станіслава Кульчицького (завідувача відділу історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР) на книгу Василя Гришка (1914–2008 рр.) “Український “Голокост”, 1933”⁹, яку підготували на прохання посольства СРСР у Канаді та на доручення секретаря ЦК КПУ О.Капта. Згадане видання, йшлося у листі посольства, активістами діаспори планується використовувати як навчальний посібник при вивченні теми “штучного голоду” в ряді шкіл канадських міст Торонто і Вінніпег¹⁰.

У рецензії праця В. Гришка розглядалася у контексті політико-інформаційного протистояння двох соціальних систем і воєнно-політичних таборів. Як зазначали ці науковці, у 1963 р. західні спецслужби уперше організували широкомасштабну кампанію навколо 30-ї річниці Голодомору в Україні, в рамках якої вийшла і книга В. Гришка “Москва сльозам не вірить”¹¹. Вдаючись до пропосографічного аналізу, рецензенти проаналізували чинники формування ідейних переконань та методики роботи автора, звернувши увагу на покарання його за “антирадянську діяльність” в роки незаконних репресій, співробітництво, під час гітлерівської окупації, з німецькими пропагандистськими виданнями “Голос Полтавщини”, “Український засів” (Харків), редагування ним передач для радіостанції з системи міністерства пропаганди III Рейху в Полтаві.

Емігрувавши разом із окупантами на Захід у 1943 р., В. Гришко перебував у таборах для “переміщених осіб”, співпрацював із Закардонними частинами ОУН, редагував орган Антибільшовицького блоку народів “Набат”, газету “Українська трибуна”, з 1948 р. перейшов до Української революційно-демократичної партії (УРДП) Івана Багряного, де очолив ідеологічний відділ, а після смерті І.Багряного сам став головою УРДП. У 1969–1979 рр. працював в українській редакції радіостанції “Свобода” в Мюнхені (під псевдо Віктор Гринько)¹². Видавнича діяльність В. Гришка підтримувалася Фондом Баріані, Українською асоціацією жертв російського комуністичного терору, “Демократичною організацією українців, яких переслідував советський режим”.

На думку радянських науковців, метою книги В.Гришка стало намагання “знов підігріти” створену на Заході легенду про “організований голод в СРСР”. Рецензенти вказували на “маніпулятивний характер” праці діаспорного автора. У ній, як зазначалося, подаються щоразу різні цифри померлих від Голоду в Україні – 6, 7,5, 8,1 та 10 млн. осіб, причому історико-статистичні розрахунки не спиралися на першоджерела, а були запозичені з таких саме пропагандистських забарвлених видань на кшталт двотомної книги “Чорні справи Кремля: біла книга” (1955 р.). Характерно, що той же В.Гришко наводив і фантастичні цифри кількості в’язнів таборів ГУЛАГ – до 10–15 млн. (як показали ретельні дослідження сучасного вченого В. Земскова статистики табірної системи НКВС СРСР, у 1941 р. загальна кількість в’язнів таборів становила 1,9 млн. осіб, зменшуючись у роки війни)¹³.

Як вказували Л.Нагорна та С.Кульчицький, В.Гришко обчислював кількість репресованих у ході колективізації в Україні у 1930–1932 рр. у 3,6 – 4,8 млн. осіб, хоча насправді з республіки було вислано 60 тис. сімей розкуркулених (близько 300 тис. осіб), в цілому піддано розкуркуленню до 200 тис. господарств. Рецензенти вказали на неспроможність методики підрахунків В.Гришка: 200 тис. розкуркулених сімей

він множить на 6 членів сім'ї (1,2 млн. людей). Далі автор бере книгу Роя Медведева "Хай історія судить" (Н. Й., 1971), де той побіжно і без обґрунтування пише, що на одного "куркуля" припадало 3–4 арештованих бідняка або середняка, і виводить вказану вище цифру "жертв репресій в Україні в період колективізації"¹⁴.

У рецензії коливання чисельності етнічних українців (зменшення з 1926 до 1939 р. з 31,2 до 28,1 млн. осіб, тобто на 9,9 %) пояснюється тим, що "значні групи" українців Донбасу, Казахстану, Дона, Кубані, Центрального чорноземного району з певних міркувань віднесли себе до етнічних росіян, чисельність яких у цей період зросла в цілому на 28 %. Впливали на демографічну ситуацію і процеси індустріалізації та урбанізації, внаслідок яких частка українців серед робітників зросла з 54,6 % у 1926 р. до 65,8 % у 1939 р.¹⁵

Науковці звернули увагу на те, що на початку 1980-х рр. перед тими, хто забезпечував акції психологічної війни проти СРСР, було поставлено "надзавдання" – "екстраполювати на радянську дійсність формулу геноциду". Крім того, тоді ж з'являється і лінія на проголошення "тотожності комуністичного тоталітаризму і гітлеризму". Л.Нагорна та С.Кульчицький сформулювали певні тези пропаганди навколо проблеми Голодомору:

– твердження про те, що геноцид іманентно закладений в самій теорії марксизму-ленінізму, в його "генетичній антиселянській спрямованості, а також був обумовлений прагненням "придушити українське селянство як загрозу Москві";

– догма про те, що "радянський геноцид був спрямований проти українців як нації", а "його досвід ліг в основу гітлерівського геноциду";

– настанова про те, що колективізація – "це ліквідація селянського господарства як соціальної бази української нації"¹⁶.

По суті, радянські дослідники констатували розробку та введення у науковий та інформаційно-психологічний обіг комплексу взаємопов'язаних настанов, які, експлуатуючи трагедію Голоду 1932–1933 рр., використовували його і як своєрідний базис для:

– формування виразно негативного ставлення до радянської держави як такої, підриг масової суспільно-психологічної опори її легітимності;

– нівелювання поняття про агресора та жертви агресора у Другій світовій війні для дискредитації статусу СРСР як одного із переможців та законного спадкоємця міжнародно-правових наслідків розгрому нацизму тощо.

Українські радянські гуманітарії у згаданому документі сформулювали пакет тез, на яких базувалися закордонні дослідження та інформаційно-пропагандистські матеріали навколо Голодомору в Україні:

– твердження про те, що українське селянство чинило найбільший опір колективізації, через що його спіткали найбільш жорстокі покарання Кремля;

– Москва як покарання реквізувала хліб, експортувала його та “штучно створила голод”;

– марксизм принципово ворожий селянству, прагне постійної “громадянської війни на селі”.

Діяльність офіційної історичної науки УРСР з вивчення теми Голодомору значно активізувалася під час “перебудови” завдяки ухваленню ЦК КПУ низки рішень. Як зазначалося у звіті про діяльність у 1990 р. Інституту політичних досліджень (в який перейменували Інститут історії партії) ЦК КПУ, проблема причин та наслідків Голоду “не тільки практично не вивчена у вітчизняній історіографії, але й нерідко слугує предметом політичних спекуляцій антикомуністичного характеру”. Водночас із такими оцінками повідомлялося про початок підготовки збірника статей, спільних з “знаними українознавцями із США”, упорядником якого мав (із кола дослідників старої школи) виступити спеціаліст з “критики буржуазних фальсифікацій” Ю. Шаповал.

Проте головним здобутком науковців та архівістів Інституту, йшлося у звіті (Р. Пирога, А. Кентія, В. Лозицького, І. Комарової, В. Солдатенка, А. Соловійова), стала підготовка і видання позапланового збірника документів і статей “Голод 1932–1933 на Україні: очима істориків, мовою документів”. В обіг уперше було введено унікальний архівний матеріал (248 документів із раніше засекречених партійних архівів). У вельми стислий термін побачило світ “фундаментальне документальне видання”, яке “всебічно висвітлило ряд аспектів проблеми, що дозволило задовольнити інтерес громадськості до неї, сприяти кваліфікованій ліквідації однієї із самих стійких “білих плям” вітчизняної історії”. У вересні 1990 р. в Києві відбувся міжнародний симпозіум “Голодомор-33”, на якому із доповіддю виступив заступник директора Інституту – завідувач Архіву ЦК КПУ Руслан Пиріг¹⁷.

Щоправда, складалося враження, що керівництво Інституту передчасно й “наївно” вважало проблему Голоду 1932–1933 років “закритою”. Вже у плані роботи Інституту на 1991 рік проблема Голоду 1932–1933 рр. не значиться серед завдань дослідницької діяльності.

У 1990 р. побачив світ згаданий збірник наукових статей і документів “Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. До головної редколегії збірника увійшло кілька провідних суспільствознавців республіки. Гонорар творчий колектив передав у фонд спорудження пам’ятника жертвам Голоду. Збірник відкривався статтею “Сказати правду”.

Зазначалося, що Голод був “однією з найбільш трагічних сторінок історії українського народу”, яка викарбувалася в історичній пам’яті та

фольклорі. Давалася характеристика основним групам документів (загалом опублікували 248 раніше закритих для дослідників першоджерел):

щодо проведення хлібозаготівель, створення репресивного механізму вилучення зерна та щодо адміністративних заходів з колективізації; про зростання “продовольчих труднощів”, масштабну смертність, факти канібалізму;

про політичні настрої селянства, опір форсованій колективізації та адміністративному втручанню у традиційне життя села¹⁸.

Як це не парадоксально, але вміщені у збірнику статті, по суті справи, започаткували (за якихось два роки до розпаду СРСР) українську радянську історіографію Великого Голоду 1932–1933 рр., тобто доступні широкому читацькому загалу власне наукові праці, побудовані на розсекречених архівних джерелах, позбавлені необхідності ритуально “доводити неспроможність” усіх ідеологічно незручних тверджень зарубіжної історіографії та українських діаспорних авторів, “таврувати” “буржуазних націоналістів” та тлумачити масштаби трагедії українського та інших народів СРСР як “продовольчі труднощі”.

Авторські статті розкривали існуючі на той час погляди на причини, механізм та перебіг колективізації в Україні (Діброва С. С. “Сталінська колективізація: погляд крізь час”), роль Й.Сталіна, інших очільників СРСР та вищої партійно-радянської номенклатури Радянської України в проведенні форсованої колективізації та її жахливих наслідків для селянства (Панчук М. І. “Злочин Сталіна та його оточення”).

З погляду проблематики нашого дослідження найбільший інтерес становить стаття д. і. н. В. Савельєва “Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії”¹⁹. Український радянський історик закликав вести діалог із західною історіографією, не вдаватися до замовчення або спрощених оцінок її доробків. Він висловлювався на користь розгортання “спільного пошуку історичної правди в дослідженні “білих плям”, відмови від “політичної лайки” на користь принципової дискусії.

В. Савельєв вважав, що витoki історіографії Голоду 1932–1933 рр. сягають газетних та журнальних статей свідків – західних кореспондентів, дипломатів та спеціалістів, які почали висвітлювати це страхітливе явище ще з другої половини 1932 року. Можна лише погодитися з принциповим висновком автора – “з самого початку процес формування уявлень про голод на Україні проходив на Заході в контексті складної міжнародної обстановки, зазнавав впливу різних політичних сил та ідеологічних течій”.

Що ж стосується діаспорної течії історіографії Голодомору, то її представники являли собою “зацікавлених, просякнутих певними політичними, ідейними та етичними цінностями” людей, не байдужих до історії і долі України, однак таких, що дивилися на проблему Голоду з

різних точок зору, відчували вплив різних факторів. Науковці цієї течії, зазначає В. Савельєв, вбачали причини Голодомору безпосередньо у марксизмі-ленінізмі, який вони ототожнювали з сталінізмом.

В. Савельєв проаналізував суперечливі моменти у дослідженнях та висновках відомої Комісії Конгресу США (яка опрацювала лише 179 свідчень, інтерв'ю, фрагментарних відомостей), погляди її “наукового рушія” Д. Мейса. У висновках комісії зазначалося, що “голод – це не результат попередньо розробленого плану”, хоча далі йшлося про його “штучний характер”. У доповіді Д. Мейса Комісії у 1988 р. йшлося про те, що “немає підстав говорити про вибірково антиукраїнське застосування проти українців загальносоюзних антиселянських заходів”, проте стверджувалося, що Сталін “здійснив заходи, спрямовані на нейтралізацію українців і козаків як політично неблагонадійних груп” для “політичної централізації і російського панування в СРСР”.

Український дослідник звернув увагу на вельми неоднозначне ставлення до концепції “штучного голоду” або “голоду-геноциду” у самій західній історіографії. Так, радянолог Дж. Коплон підкреслював, що діаспорні автори надмірно гіперболізують національний аспект трагедії, вдаючись до цього з політичною метою, у т.ч. – для виправдовування антисемітизму, колабораціонізму і ненависті до “жидо-більшовизму”, а серед авторів, що пишуть про Голодомор, є колишні колабораціоністи. Не дістали підтримки в професійних колах і тези про “штучний голод”, “навмисне знищення певної нації”, які містилися у збірнику статей провідних діаспорних авторів з проблеми Голодомору “Голод на Україні. 1932–1933” (за редакцією Р. Сербіна і Б. Кравченка). Один із західних авторів-антисталіністів М. Левін заявив, що пов’язана з Голодомором пропагандистська кампанія “збільшує кількість нових і нових жахливих фактів до такого рівня, коли вже перетворюється у патологію”.

Звертає на себе увагу, що судження українських радянських учених періоду “пізньої перебудови” тяжіли до виваженості й збалансованості, були вже позбавлені “фігури замовчення” навколо драми Великого Голоду. “Навряд чи можна стверджувати, – писав професор С. Кульчицький, – що в національній політиці в СРСР не було помилок або відхилень. Мали місце вельми серйозні, широкомасштабні і трагічні помилки. Проте, не зважаючи на це, всі спроби виділити страждання українського народу шляхом ретушування або применшення тягара, що випав на долю інших націй (а саме цей спосіб обирається українськими націоналістами, особливо, коли йдеться про росіян), несуть на собі відбиток нестачі сумлінності зі сторони дослідників, а також їх очевидної схильності до фальсифікацій”²⁰. Поряд із публікацією раніше засекречених документів про Великий Голод, започатковується археографія з цієї проблематики²¹.

Однак у міру занепаду офіційної комуністичної ідеології та дієздатності самої правлячої партії відбувається стрімкий перехід української радянської історіографії на концептуальні позиції закордонних політичних об'єднань та радянологів. Уже на Міжнародному симпозіумі “Голодомор – 1933”, що відбувався у Києві 5–7 вересня 1990 р., став відчутним перехід до нової схеми інтерпретації подій 1932–1933 років, оскільки його учасники, в переважній більшості, кваліфікували голод як геноцид українського народу²².

Врешт-решт від межі 1989/1990 рр. відбулося “заполонення” ідеологічного, методологічного та історіографічного простору УРСР уявленнями про Голодомор з тими концептуальними властивостями, які сприяли трактуванню цього історичного явища у зарубіжному ідейно-політичному, історіографічному та пропагандистському середовищі. “Певні стереотипні уявлення про голод 1932–1933 років, яким судилося стати масовими, набули статусу “історичної пам'яті” і “наукового знання”, – констатував Г.Касьянов, – було сконструйовано і трансльовано в суспільство спочатку зусиллями громадських і політичних діячів української діаспори Північної Америки, а згодом легітимовано через наукові праці дослідників українського та неукраїнського походження, об'єднаних спільною метою та ідеологемою: йшлося про відновлення “історичної справедливості”. Створений у такий спосіб інтелектуальний продукт було імпортовано в Україну в другій половині 1980-х років і вже тут легітимовано спочатку громадсько-політичними організаціями та суспільними діячами в ході “перебудови”, а потім і через праці українських істориків, які мали відношення до формування та формулювання офіційної політики пам'яті та історичної політики”²³.

¹ Про тенденції розвитку та стан офіційної історичної науки в СРСР та Українській РСР див. зокрема: *Дашкевич Я.* Дорогами української Клію. Про стан історичної науки в Україні / Я. Дашкевич // Пам'ять століть. – 1996. – № 3; *Якельчик С.* Украинская историческая память и советский канон / С. Якельчик // *Ab Imperio*. – 2004. – № 2; *Замлинська О. В.* Ідеологічний терор та репресії проти творчої інтелігенції у перші повоєнні роки (1945–1947) / О. В. Замлинська // *Київська старовина*. – 1993. – № 2; Зневажена Клію. 36 статей. – К., 2005; *Історики та “Історії”*: до 75-ліття Інституту історії України НАН України. – К., 2011; *Коваль М. В.* Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) / М. В. Коваль, О. С. Рубльов // *Укр. іст. журнал* – 1996. – № 6; *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами / Б. Крупницький – Мюнхен, 1957; *Литвин Н. М.* Політичний терор 1920–30-х рр. щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами / Н. М. Литвин // *Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія*. – К.: КСУ, 2005. – № 20; *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблин – Н.-Й., 1963; *Стоян Т. А.* Політичні репресії проти учених-істориків в Україні 1930-х рр. / Т. А. Стоян: [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vapsv/2010_2/St_20.pdf

² Див. наприклад: *Беляєв В. Під чужими прапорами* / В. Беляєв, М. Рудницький – К.: Радянський письменник, 1956. – 245 с.; *Горелов М. Є. Криза організацій українських буржуазних націоналістів на сучасному етапі* / М. Є. Горелов – К.: Наукова думка, 1985. – 131 с.; *Губенко В. Запізніла сповідь* / В. Губенко – К.: Політвидав України, 1981. – 149 с.; *Дмитрук К. Є. Безбатченки. Документально-публіцистичний нарис* / К. Є. Дмитрук – К.: Дніпро, 1980. – 318 с.; *Його ж. Жовто-блакитні банкроти: Документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті.* – К.: Дніпро, 1982. – 399 с.; *Його ж. Гітлерівські провокатори на службі у нових хазяїв // Пост імені Ярослава Галана.* – Львів: Каменяр, 1979. – Кн. шоста. – С. 82–95; *Дудикевич Б. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародних імперіалістів* / Б. Дудикевич, Я. Вітошинський – Львів: Б.в., 1952. – 60 с.; *Замлинський В. Шлях чорної зради* / В. Замлинський – Львів: Каменяр, 1969. – 167 с.; *Його ж. Тавровані презирством народу.* – К.: Політвидав України, 1974. – 96 с.; *Іваненко В. На задвірках історії* / В. Іваненко – К.: Політвидав України, 1969. – 70 с.; *Камінський Є. Є. Український буржуазний націоналізм в психологічній війні американського імперіалізму* / Є. Є. Камінський. – К.: Наукова думка, 1983. – 138 с.; *Левенко О. С. Диверсія без динаміту* / О. Левенко. – Львів: Каменяр, 1981. – 87 с.; *Римаренко Ю. І. На службі у світовій реакції. Про антинародну суть українського буржуазного націоналізму*, Ю. І. Римаренко – К.: Б.в., 1968. – 48 с.; *Його ж. Буржуазний націоналізм и клерикалізм.* – К.: Политиздат Украины, 1986. – 140 с.; *Ржезач Т. Разыскиваются...* / Т. Ржезач, В. Цуркан – М.: Прогресс, 1988. – 326 с.; *Руднев В. Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції* / В. Руднев – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 216 с.; *Терлиця М. Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді* / М. Терлиця. – К.: Радянський письменник, 1960. – 306 с.; *Його ж. Націоналістичні скорпіони (діяльність українських буржуазних націоналістів за кордоном).* – К.: Радянський письменник, 1963. – 207 с.; *Топольчук Л. За фальшивим мандатом* / Л. Топольчук. – К.: Політвидав України, 1962. – 75 с.; *Троцинський В. Агенти гестапо й Абверу на “новій службі”* / В. Троцинський // *Безчестя.* – К.: Політвидав України, 1983. – 218 с.; *Чередниченко В. Націоналізм проти нації* / В. Чередниченко – К.: Політвидав України, 1970. – 190 с.; *Його ж. Анатомія зради.* – К.: Політвидав України, 1978. – 333 с.; *Його ж. Контрреволюція на експорт: Український буржуазний націоналізм в арсеналі сучасного антикомунізму.* – К.: Политиздат Украины, 1985. – 166 с.; *Чубенко В. Людина з табору „Ді-Пі”* / В. Чубенко, Я. Тумаркін. – К.: Політвидав України, 1978. – 190 с. та інші.

³ Етнополітична ситуація на Україні (матеріали круглого столу, присвяченого національним проблемам у республіці). – К.: КВШ МВС СРСР, 1991. – С. 4.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 2718, арк. 55.

⁵ Там само, ф. 39, оп. 5, спр. 76, арк. 24.

⁶ Там само, арк. 11, 35.

⁷ Там само, арк. 35.

⁸ Матеріали круглого столу опубліковані в “Українському історичному журналі”, 1984 – №8; 1985. – № 8; 1986. – № 1.

⁹ *Гришко В. Український “Голокост”, 1933* / В. Гришко. – Нью-Йорк–Торонто: Добрус; Сужеро, 1978. – 128 с.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2719, арк. 30.

¹¹ *Гришко В. Москва сльозам не вірить. Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя* / В. Гришко. – Нью-Йорк: ДОБРУС, 1963. – 67 с.

¹² Батько В. Гришка, колишній офіцер царської армії та армії УНР, був розстріляний у 1938 р., сам публіцист зазнав репресій, побував у колимських таборах.

¹³ Земсков В. ГУЛАГ, где ковалась победа / В. Земсков // Родина. – 1991. – № 6–7. – С. 69–70.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2719, арк. 44–47.

¹⁵ Там само, арк. 46–47.

¹⁶ Там само, арк. 38–39.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2779, арк. 8, 10; Як повідомив автору професор В. Ф. Солдатенко, тодішній завідувач відділу Інституту, загалом було відібрано, вивчено до 2,5 тис. документів, частина з яких – найбільш промовистих, характерних – увійшла до збірника.

¹⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 5–9.

¹⁹ Савельєв В. Л. Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 85–108.

²⁰ Цит. за: Бердник М. “Жертвы памяти голодомора” // Еженедельник “2000”. – 2006. – 8 декабря. – С. F3.

²¹ Кульчицький С. В. Джерела про колективізацію і голод на Україні (за матеріалами ЦДЖАР УРСР 1929–1933 рр.) / С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна // Архіви України. – 1990. – № 6. – С. 38–49 та інші.

²² Див.: Назарова К. В. Сучасна історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: 1986–2009 роки / К. В. Назарова – Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Миколаїв, 2011. – С. 9.

²³ Касьянов Г. Danse Macabre. Як політики використовують Голодомор: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/12/101521/>

На основани документів архивних фондів ЦК Компартии Украины, Института истории партии при ЦК КПУ и анализа профильных научных трудов освещаются особенности реагирования официальной историко-партийной науки в Украинской ССР на западную концепцию Голодомора 1932–1933 годов в Украине. Анализируется непродолжительный историографический и археографический поворот украинской советской историографии времен “перестройки”.

Ключевые слова: историография; археография; гуманитарная наука; Голодомор; украинская диаспора; “холодная война”; “перестройка”.

On the basis of the documents of the archival collections of the Central Committee of Communist Party of Ukraine; the Institute of History of Party under the Central Committee of Communist Party of Ukraine and the analysis of the scientific works the author highlights the peculiarities of reacting of the official historical and party science in Ukrainian SSR on the west concept of Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Also there is analyzed impermanent historiographical and archeographical turning during the times of Ukrainian soviet historiography of “perestroika”.

Key words: the historiography; the archeography; the humanitarian science; the Holodomor; the Ukrainian Diaspora; the “cold war”; the “perestroika”.

УДК 141.7:172.15(477)

Р. В. ГУЛА*

**ПАТРІОТИЗМ В УКРАЇНІ: УРОКИ МИНУЛОГО,
СУЧАСНИЙ СТАН, ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ**

Розглядаються основні проблеми патріотичного виховання в сучасному українському суспільстві. Робиться спроба власної інтерпретації даних понять з урахуванням філософських категорій.

Ключові слова: патріотизм; батьківщина; вітчизна.

Патріотизм як інтегруюча основа відродження духовних цінностей суспільства є стабілізуючим чинником національної та громадянської злагоди у незалежній українській державі. Пошук консолідуючих чинників нації дозволить подолати серйозне розшарування українського суспільства щодо вирішення національних та суспільних питань.

Разом з тим і нині, після двадцяти років набутого досвіду українського державного будівництва, слід визнати, що модель конструювання нової “української нації” перебуває у стані системної кризи. Національна ідентичність українців стала більш залежною від розвитку стрімких етноцентричних процесів. Політичні організації націоналістичної спрямованості суттєво змінили статус маргінальних політичних сил і перетворилися на впливових гравців на політичній сцені. Причому запропонована ними модель патріотизму часто трактується як тожність сучасному українському патріотизму.

Історичний досвід наочно свідчить про вирішальну роль патріотичного чинника у формуванні масової свідомості народу та дає можливість сформулювати низку **уроків**, які, на нашу думку, здатні конкретизувати та спрямувати процес формування патріотичних цінностей сучасного українського суспільства.

Урок перший – історичний. Нігілістичне заперечення основ патріотичної ідеології попередників, досягнень та здобутків національної історії призводить до втрати патріотичних орієнтирів народу.

Руйнування традиційних патріотичних цінностей, системи героїчних символів радянської епохи у 90-ті рр. XX ст. призвело до девальвації системоутворюючих основ історії, ігнорування традицій та досягнень попередників, порушення спадкоємності поколінь та маргіналізації значних верств населення. Тотальне заперечення радянського

* Гула Руслан Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного.

періоду мало наслідком лише розрив у зв'язку часів, що унеможлилював будь-яку перспективу нового державного будівництва.

Природний процес самовизначення національної свідомості України відбувався на початку незалежності у спосіб кардинального дистанціювання від Росії (до речі, аналогічні процеси відбувалися у Російській Федерації стосовно України) та ревізії історичної спадщини єдиної держави. Дискредитація радянської історії призвела до суттєвого зменшення кількості людей, які пишаються власною державою. Країни пострадянського простору, у своїй більшості, пройшли етап заперечення радянського минулого, яке асоціювалося у тому числі й з постулатами радянського патріотизму. Звичайним явищем стала дегероїзація ратних подвигів і самовідданої праці поколінь народу. Історія України трактувалася як історія антиросійських “визвольних змагань”, які були спрямовані на створення окремої нації-держави, з героїзацією особистостей досить сумнівної історичної якості. Разом з тим активно культивувалася теза про “невідплатний борг” перед нами з боку поляків і росіян як віковичних гнобителів українського народу та гіперболізовано міфологічне уявлення про європейські цінності та стандарти. Враховуючи це, сучасне історичне “топтання на місці” в комплексі з фантастичними історичними екзерсисами можна з впевненістю трактувати як кризу національно-історичної ідентичності українського народу.

Разом із відкиданням патріотичних настанов минулого новою так званою політичною елітою не була створена система патріотичних символів для суспільства, які сприяли б об'єднанню нації. Відбувся неконтрольований процес втрати національної гордості усіх верств населення та панування у свідомості значної частини соціуму елементів колоніальної, пристосовницької психології. Масштаби моральної деградації населення країн пострадянського простору, відсутність консолідуючого чинника об'єднання нації змушували лідерів нових незалежних держав приймати досить абсурдні рішення. Наприклад, Президент РФ Б. Єльцин у 1992 р. поставив завдання ідеологічному апарату “сформулювати національну ідею Росії” впродовж одного року. Зайве нагадувати про те, що ця ідея досі не з'явилася, навіть у вигляді загальнонаціональної концепції. Спроби відомого кінорежисера М. Михалкова з еkleктичного поєднання монархічних та євразійських ідей у вигляді “Маніфесту освіченого консерватизму” у кращому випадку можуть претендувати лише на роль ідеологічної платформи нового партійно-політичного проекту¹.

Створення національної патріотичної ідеї у сучасній Росії свідчить про те, що цей процес набуває детермінованих рис, які чітко визначають місце Росії у сучасному світі як носія спадщини російської та радянської історії. Відбувається своєрідне друге заперечення нігілістичних тенденцій 90-х рр. минулого століття з їх “революційним” зруйнуванням моральних основ радянського минулого.

Досвід радянського патріотизму як основи формування сучасної російської нації активно використовується сучасним російським політичним істеблішментом. На засіданні Суспільної Ради Російської Федерації 11 лютого 2011 р., де для обговорення були винесені питання міжнародної та міжконфесійної злагоди та розвитку національних культур, тогочасний губернатор Санкт-Петербурга В. І. Матвієнко виступила із законодавчою ініціативою щодо розробки федерального закону з цього приводу. На її думку, цей закон “повинен сформувати змістовні основи національно-державної ідеї сучасної Росії та закласти правові основи формування єдиної громадянської спільноти “росіяни”².

Що стосується України, то на цей час українська національна патріотична ідея у значній частині “еліт” досі існує у вигляді першого діалектичного заперечення “Геть від Москви!”. Іншого системного заперечення, яке б змогло реально оцінити досягнення соціалістичного ладу та запровадити у практику державного будівництва позитивні моменти радянського патріотичного виховання, на жаль, досі не відбулося.

Причинами цього, на нашу думку, є:

- наявність розколотого, роздертого протиріччями українського суспільства;
- відсутність чіткого балансу між проголошеними елітою стратегічними соціальними орієнтирами та їх реалізацією;
- свідоме насадження войовничого націоналізму з елементами ксенофобії та антикомунізму;
- спроби штучного виділення із поліетнічного складу народу України однієї нації зі створенням відповідного комплексу преференцій (прикладом цього слугує теорія етномагнетизму М. Г. Жулинського – намагання жити у етнічнооднорідній країні);
- недалекоглядне ігнорування об’єктивно існуючих цивілізаційних відмінностей між історичними землями України, реалій поліконфесійної, поліетнічної та білінгвістичної природи українського народу;

Крім того, знищення системи радянських соціальних стандартів призвело до розмивання економічної складової патріотизму народу.

За аналітичними висновками “Концепції загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення”, проект якої був презентований українському суспільству у березні 2012 р., причинами патріотичної деградації населення України є: “Економічна дезінтеграція, соціальна диференціація суспільства, девальвація духовних цінностей”, що за справедливими оцінками аналітиків “негативно вплинули на суспільну свідомість більшості соціальних і вікових груп населення країни, різко знизили виховний вплив української культури, мистецтва і освіти як найважливіших факторів формування патріотизму. У суспільній свідомості набули широкого поширення байдужість,

егоїзм, індивідуалізм, цинізм, невмотивована агресивність, неповажне ставлення до держави і соціальних інститутів”³.

Урок другий – ідеологічний. Відсутність механізму створення та оновлення патріотичної ідеї привело до кризового стану патріотичної свідомості українського суспільства.

Захоплення впродовж довгого часу існування незалежності України ідеєю створення ідеології державного будівництва виключно на етнічній основі призвело до фактичного ігнорування процесу формування громадянського суспільства. Викликає пересторогу зростання радикальних псевдопатріотичних націоналістичних організацій, які претендують на тотальний вплив на ті категорії населення, що не здатні адекватно оцінювати сучасні соціальні процеси.

Побудова національної патріотичної ідеї як єдності етнічного та громадянського націоналізму в Україні не відбулася. Громадянин-патріот при ідеальному балансі цих рівнів здатен до самостійного, творчого, максимально неупередженого погляду на історичну спадщину свого народу, прагне до об’єктивного тверезого аналізу сучасності, готовий до практичної реалізації поставлених завдань, визнання соціокультурних цінностей своєї спільноти та існування у визначеній спільнотою системі нормативних координат права та моралі. На жаль, об’єктивних умов для формування таких особистостей у сучасній Україні не створено.

Аналіз рівня патріотичної свідомості народу України яскраво продемонстрований у “Концепції загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення”: “Дані соціологічних досліджень засвідчують, що рівень патріотизму населення України є недостатньо високим. Патріотами себе вважають близько 45% населення, кожен шостий громадянин України бажає емігрувати назавжди, кожен десятий не пишається своїм громадянством. Серед молоді у віці 18–29 років показник готовності до еміграції становить 50,4%, а у віковій групі 30–39 років – 42,4%. Таким чином, серед вікової категорії людей, від яких залежить майбутнє України, практично кожен другий допускає для себе можливість еміграції. Ці прагнення здебільшого зумовлені неможливістю в повній мірі реалізувати свій потенціал і мати достатній рівень матеріального благополуччя на Батьківщині”⁴.

Урок третій – соціальний. Політичні та “духовні” “еліти” України не є носіями стратегії розвитку національно-патріотичної ідеї у її класичному вигляді.

Світоглядну позицію сучасних “еліт” українського суспільства можна охарактеризувати як:

1. Превалювання егоїстичних утилітарних інтересів.
2. Споживацьке ставлення до ідеологічних констант патріотизму.

Нівелюванню патріотичних основ українського суспільства сприяє й примітивний антикомунізм. Насадження штампованих однобічних

уявлень про “злочинну комуністичну владу”, особливо особами, які зробили політичну, наукову та творчу кар’єру в умовах “звірячого тоталітарного режиму”, дискредитує як носіїв цих кар’єристських поглядів, так і ідеї, які вони постулюють. Нинішні “еліти” України фактично ними не є. Суспільного визнання, авторитету та відчутної підтримки з боку суспільства вони не мають.

Урок четвертий – військово-патріотичний. Свідоме ігнорування проблем патріотичного виховання у Збройних Силах України, падіння престижу військової служби створює умови для погіршення морально-психологічного стану військ та несе у собі реальну загрозу національній безпеці держави.

Криза українського суспільства у 90-ті роки ХХ століття зумовила суттєве падіння престижу військової служби, наслідки якої досі не подолані. За результатами соціологічних досліджень інституту ім. Горшеніна у листопаді 2010 року $\frac{3}{4}$ населення України вважають професію військового неprestижною⁵. Складні процеси реформування ЗС України тільки посилили цю негативну тенденцію.

Особливо це торкнулося структур, які за своїм прямим призначенням повинні формувати у військовослужбовців почуття любові до Батьківщини та готовність до жертвних дій з захисту незалежності Української держави. Перманентний стан реформаторського безладу у Збройних Силах України впродовж 20-ти років їх існування фактично знівельював значення та вплив тих структурних підрозділів, які у ЗС СРСР мали великий досвід формування особистості солдата-патріота у роки Великої Вітчизняної війни та у період локальних конфліктів.

За період з 1991 р. апарат виховної роботи у ЗСУ зазнав п’ять системних реформаційних перетворень, які у кінцевому підсумку спричинили значну втрату професійно підготовлених фахівців, кардинального обмеження власних повноважень та, як результат, суттєве падіння авторитету цих структурних підрозділів у системі військового управління. Жодний структурний елемент армійського управління не проходив такий шлях реформаційних випробувань. У ході організаційно-штатних заходів свідомо знижувався посадовий рівень та штатний склад фахівців. Додамо також супутню кожному реформаційному процесу наявність нових концептуальних бачень армійського керівництва, які здебільшого мали суперечливий характер. На стан військово-патріотичного виховання мало впливають державні інститути. Низький рівень соціального захисту військовослужбовців, відсутність зразків військово-патріотичної пропаганди загальнонаціонального масштабу у галузі літератури та мистецтва лише підкреслюють передкризовий стан патріотичного виховання у ЗСУ.

Й нарешті *п’ятий урок – урок національно-державний. Досвід Великої Вітчизняної війни наочно продемонстрував, що ігнорування*

патріотизму, невід'ємної, генетичної риси менталітету народу, є вкрай загрозливим.

Виникла нагальна потреба у цілеспрямованій ідеологічній політиці, що б органічно поєднувала повагу до особистості людини та традиційний патріотизм. Сучасне становище Української держави характеризується складною гамою соціально-економічних і геополітичних викликів, які пов'язані з відсутністю консолідуючої патріотичної ідеології, пошуком об'єднавчих національних домінант, зміною традиційних суспільних устоїв. Тому, на нашу думку, доречно сформулювати низку **практичних рекомендацій** з реалізації більш конструктивної державної політики з формування патріотичної свідомості українського суспільства.

1. **Історично-консолідуюча.** Виникає нагальна потреба формування єдиних поглядів на історію українського народу. На жаль, дослідження сучасної історичної науки в значній мірі мають відверто кон'юнктурний характер, який базується зазвичай на заполітизованому або на регіональному сприйнятті історичних постатей та подій. Зауважимо, що ефективним кроком для створення історичної моделі, яка б могла бути використана для патріотичного виховання, було б запровадження аналізу патріотизму в історії України як соціокультурного феномену. Причому, слід акцентувати увагу на його прояви у Другій світовій та Великій Вітчизняній війн.

У цьому аспекті доречно також звернути увагу на вивчення феномену патріотизму у лавах Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської армії. Заперечувати наявність патріотично налаштованих діячів ОУН та вояків УПА – деструктивно та безперспективно. Але цей феномен слід розглядати, як сукупність протиріч самопожертви та зради, любові до свого краю та актів помсти полякам, проголошених гуманістичних ідеалів ролі і місця українського народу та терору стосовно політичних противників, військового героїзму вояків і звірств служби безпеки УПА, співробітництва з окупаційних режимом і фанатичної віри у незалежну українську державу. Не буде зайвим аналіз трансформації форм класичного та революційного патріотизму у фашизм⁶. При зіставленні позитиву та негативу у проявах радянського та українсько-націоналістичного патріотизму вважаємо за потрібне пошук основи для подальшої розробки ідеології патріотичного виховання українського суспільства.

2. **Науково-практична.** Історичний досвід Великої Вітчизняної війни свідчить про велику мобілізуючу силу патріотизму народу-переможця, носія загальнолюдських, інтернаціональних, класових констант радянського патріотизму. На нашу думку, напрямками наукової діяльності з формування патріотичної свідомості народу повинні бути наступні:

- припинення розгляду історії радянського періоду (особливо подій Великої Вітчизняної війни) як виключно суцільного кривавого терору щодо українського народу;
- визнання права українського народу на роль одного з народів-переможців. Це створює патріотично-світоглядний консолідуючий чинник, який здатний об'єднати націю на основі історичної гордості;
- збереження історичної пам'яті в оцінках процесів і подій минулого при усьому їх різноманітті та неоднозначності;
- відмова від “сльозогінного” характеру трактування історичних подій, що формують у населення виключно ідеологію пристосування та безвихіддя тотальних поразок.

3. **Ідеологічна.** За Конституцією України жодна ідеологічна система не може претендувати на статус державної. Така позиція творців Основного Закону була цілком виправданою на початковому етапі незалежної країни, що намагалася позбутися ідеологічного ярма комуністичного минулого. Однак вимоги соціального будівництва настійно спонукають до того, аби певний комплекс державотворчих уявлень у національному менталітеті все ж таки був сформований, принаймні на традиційних шаблонах патріотичної свідомості, які складаються з пріоритетів національної історії, національної мови та національної культури.

Проголошення Конституцією України найвищою цінністю поняття людського життя у його екзистенціально-філософському значенні, безумовно, відповідає гуманістично-ліберальним стандартам (*Розділ 1, Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю*), але одночасно створює розщеплення свідомості громадянина при виконанні свого почесного обов'язку захисту Вітчизни від абстрактного носія людського життя зі зброєю в руках, який може виконувати загарбницькі завдання на теренах України.

Прочитуємо витяг з преамбули Конституції Французької Республіки 1958 р.: “Французький народ урочисто проголошує свою прихильність правам людини та національного суверенітету”. Згідно зі статтею 2 “Про суверенітет”: “Девіз республіки – Свобода, Рівність, Братство. Її принцип – правління народу, народом, для народу”. Ці ціннісні константи сприяють більш конкретизованому визначенню пріоритетів патріотичного виховання⁷.

4. **Військово-патріотична.** Процес військово-патріотичного виховання повинен бути організований як системна, багатопланова, цілеспрямована та скоординована діяльність **усіх** соціальних, економічних інститутів держави, громадських об'єднань (а не лише Збройних Сил) з формування високої патріотичної свідомості, почуття вірності Вітчизні, готовності до виконання почесного обов'язку захисту Батьківщини. Досвід військово-патріотичного виховання радянського суспільства

дозволяє ефективно використати патріотичне значення героїчних дій захисників Києва, Одеси, Севастополя, Керчі, Харкова, мужності українців–Героїв Радянського Союзу, партизанів і підпільників.

Вихід із кризового стану патріотичної ідеї неможливий без подолання ідеологічних протиріч у суспільної свідомості, що передбачає необхідність світоглядного зміцнення українського соціуму від примітивних націоналістичних сентенцій. Визначення ідеологічного змісту сучасного стану патріотизму як необхідної єдності та балансу національного та інтернаціонального компонентів у його єдиній історичній перспективі є найважливішим завданням формування національної патріотичної самосвідомості.

Викладені думки у жодному разі не претендують на істину в останній інстанції. Дискусійний характер сприйняття основ патріотизму сучасного українського суспільства ставить перед науковцями завдання теоретичного осмислення тих світоглядних засад, які об'єктивно існують в колективній свідомості значної частини населення та базуються на постулатах радянського патріотизму. Ретельний, виважений аналіз даної проблеми сприятиме виробленню ідей національної єдності та згоди і дозволить країні знайти шлях до створення єдиного народу у громадському та національному вимірі.

¹ Гула Р. В. Маніфест освіченого патріотизму “Право і Правда” М. Михалкова як спроба відродження та трансформації монархічної ідеології в Росії на сучасному етапі / Р. В. Гула, О.М. Щурко // Проблеми політичної історії України: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 6. – С. 145–154.

² Крючков Г. Придумать национальную идею невозможно / Г. Крючков // 2000. – 2011. – № 3. – С. F 2.

³ Проект Концепції Загальнодержавної цільової програми патріотичного населення на 2013 – 2017 рр. – Режим доступу: <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2011%2812%29.proekt.php>.

⁴ Там само.

⁵ Офіційний сайт інституту ім. Горшеніна. – Режим доступу: institute.gorshenin.ua/researches/29_Sostoeanie_ukrainskoy_armii.html.

⁶ Рудлінг П. А., Шнайдер Т., Россолінські-Лібе Гж. ОУН і УПА: дослідження про створення історичних міфів. – К., 2012. – 239 с.

⁷ Французские конституции. – Режим доступу: http://www.labex.ru/page/konst_france.html.

Рассматриваются основные проблемы патриотического воспитания в современном украинском обществе. Делается попытка собственной интерпретации данных понятий с учетом философских категорий.

Ключевые слова: патриотизм; родина; отечество.

There are considered the main problems of the patriotic education in the modern Ukrainian society in the article. The author makes the own interpretation of mentioned concepts considering the philosophical categories.

Key words: the patriotism; the motherland; the national homeland.

УДК 930.25

М. А. БАЛИШЕВ*

**ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ
НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ РАДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
(З ДОСВІДУ РОБОТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО
НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ)**

Висвітлено практичний досвід ЦДНТА України з організації роботи Науково-методичної ради архіву.

Ключові слова: Науково-методична рада; Центральний державний науково-технічний архів України; планово-звітна документація.

У 2011 р. у ЦДНТА України робочою групою Укрдержархіву було проведено комплексну перевірку стану архівної справи, за підсумками якої науково-дослідна та методична робота нашого архіву дістала високої оцінки. Тому з метою обговорення, вироблення й погодження підходів до організації та здійснення науково-методичної роботи, контролю за впровадженням її результатів в інших архівних установах пропонуємо розглянути практику організації роботи Науково-методичної ради ЦДНТА України.

Робота Науково-методичної ради ЦДНТА (далі – НМР), здійснюється відповідно до Положення про Науково-методичну раду (затверджено наказом директора), розробленого згідно з Типовим положенням про Науково-методичну раду Центрального державного архіву, Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівів областей, міст Києва і Севастополя (2013) (далі – Положення про НМР) [1]. До персонального складу НМР (затверджено наказом директора) включено керівників структурних підрозділів та головного наукового співробітника ЦДНТА України. Головою НМР, за посадою, є заступник директора архіву; обов'язки секретаря НМР виконує провідний спеціаліст відділу формування НАФ та діловодства. Слід зауважити, що за розподілом обов'язків між керівництвом архіву заступник директора курує зазначений відділ. Функції організації роботи НМР передбачено Положенням про відділ формування НАФ та діловодства та посадовою інструкцією провідного спеціаліста цього відділу.

До складу НМР введено також науковців: директора Міжфакультетського Центру краєзнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, к. і. н., професора історичного факультету

* *Балишев Марат Артурович* – кандидат історичних наук, заступник директора Центрального державного науково-технічного архіву України.

ХНУ імені В. Н. Каразіна Куделко С. М.; заступника декана історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, к. і. н., доц. Кулікова В. О.; науковця кафедри історії науки і техніки Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, к.т.н., доц. Ларіна А. О. З представників громадських організацій до складу НМР входять: виконавчий директор Асоціації випускників, викладачів і друзів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, відповідальний секретар Всеукраїнського науково-популярного журналу “UNIVERSITATES. Наука и Просвещение” Круглова В. В.; заступник голови Спілки архівістів Харківщини, начальник відділу організації та координації архівної справи Державного архіву Харківської області Гнезділо О. С. Слід зауважити, що зазначені члени НМР беруть активну участь у її роботі, а такий персональний склад дозволяє тримати на високому науковому рівні якість матеріалів, що готуються фахівцями ЦДНТА України для розгляду на її засіданнях.

Порядок денний засідання та проекти документів, які надходять на розгляд НМР, не пізніше ніж за п’ять днів розміщуються секретарем НМР у внутрішній локальній мережі ЦДНТА України у спеціально відведеному розділі “Науково-методична рада” (у папці з відповідною датою засідання) для ознайомлення з ними членів НМР. Крім цього, проекти документів разом із порядком денним оперативно розсилаються секретарем НМР електронною поштою тим членам НМР, які не є співробітниками архіву.

Про активність та дієвість роботи НМР свідчить той факт, що відповідно до діючого Положення про НМР її засідання проводяться щомісяця, а до порядку денного, в середньому, вноситься на розгляд 5–6 питань.

Щороку у грудні секретарем НМР готується План роботи НМР на рік, який затверджується директором архіву. При складанні Плану роботи НМР враховуються наступні плани:

- ◇ План-звіт організаційної роботи ЦДНТА України (річний);
- ◇ План підготовки публікацій ЦДНТА України (річний);
- ◇ План виставкової діяльності ЦДНТА України (річний);
- ◇ План науково-дослідної та методичної роботи ЦДНТА України (Ф.102);
- ◇ План науково-видавничої роботи ЦДНТА України (Ф. 103);
- ◇ Перспективний план науково-видавничої діяльності ЦДНТА України на 2012–2018 рр.;
- ◇ Перспективний план підготовки оглядів за документами ЦДНТА України на 2012–2018 рр.;
- ◇ Перспективний план науково-методичної роботи ЦДНТА України на 2013–2015 рр.

Слід зауважити, що зазначені документи з планування роботи архіву передбачені Регламентом роботи ЦДНТА України (затверджений наказом директора).

Таким чином, ґрунтовна підготовка річного Плану роботи НМР, дозволяє раціонально і точно розподілити навантаження щодо опрацювання проектів документів, які подаються на її розгляд упродовж календарного року.

Щодо статистичних даних: за період 2010-2012 рр. НМР було проведено 38 засідань, на яких було розглянуто 160 питань (серед іншого погоджено до друку 36 статей та 18 методичних розробок).

Фахівцями ЦДНТА України системно проводиться аналітична робота щодо удосконалення існуючої методичної бази та планування методичних розробок, наявність яких обумовлена практичною виробничою необхідністю.

Зазначені методичні розробки дозволили удосконалити та унормувати виконання певних видів робіт за основними напрямки діяльності архіву, зокрема: забезпечення збереженості документів; довідкового апарату та обліку документів; формування Національного архівного фонду; використання інформації документів; реставрації та мікрофільмування документів. Конкретизуючи вищевказане, слід вказати на такі: інструкція “Підготовка Науково-технічної документації до мікрофільмування” (2010); інструкція “Організація обліку документів в ЦДНТА України” (2011); “Порядок складання оглядів картографічних документів ЦДНТА України” (2011); методичні рекомендації “Підготовка та розміщення документальних виставок он-лайн” (2012).

Незважаючи на складність викладення інформації науково-технічних документів, спектр видань, в яких оприлюднюються статті, погоджені до друку НМР, є досить широким. В першу чергу, це наукові, науково-практичні та науково-популярні видання (журнали “Архіви України”, “UNIVERSITATES. Освіта та Наука” інші), регіональні та республіканські ЗМІ. Системне оприлюднення інформації про ЦДНТА України, його фонди та послуги якісно позначається на іміджі архіву, а тематична спрямованість певних публікацій привертає увагу потенційних користувачів архівними ретроінформаційними ресурсами. Так, слід відзначити наступні газетні публікації співробітників ЦДНТА України, які привернули увагу дослідників: “Теребле-Ріцька ГЕС – єдина у світі” (“Новини Закарпаття”, 2009) [2], “Архітектор Алексей Бекетов и Крым” (“Южная столица”, 2010) [3], “Концертний зал імені Глінки в архівних документах” (“Запорізька правда”, 2012) [4].

Упродовж року, як правило, має місце коригування Плану роботи НМР. Розгляд питань, що не входять до річного Плану, відбувається наступним чином: голові НМР від виконавця, який ініціює розгляд певного питання на засіданні НМР, подається доповідна записка з обґрун-

тованим поясненням причин включення до порядку денного засідання НМР додаткового питання (або перенесення планового питання). Голова НМР приймає рішення щодо доцільності розгляду (перенесення) запропонованого питання. У разі позитивного вирішення, зазначена доповідна записка додається до протоколу засідання НМР.

Відповідно до Положення НМР розглядає та аналізує: інформаційні повідомлення до періодичної преси; рукописи статей до наукових та науково-популярних видань; науково-методичні розробки; тематико-експозиційні плани виставкових заходів; покадрові сценарії електронних презентаційних виставкових версій архівних документів; тематичні (по-фондові) огляди за документами ЦДНТА України та їх орієнтовні плани підготовки; рукописи інформаційно-довідкових видань та їх орієнтовні плани підготовки, плани науково-методичної та видавничої роботи архіву, інші аспекти науково-методичної та видавничої роботи архіву.

Слід зауважити, що переважна більшість матеріалів, які розглядаються НМР, готується у відділі використання інформації документів. Тому організація роботи архіву з напряму використання інформації документів на етапі планування логічно узгоджується з регламентом роботи НМР.

ЦДНТА України, відповідно до Перспективного плану науково-методичної роботи, у 2012 р. розроблено (у поточному році впроваджено) методичний посібник “Збірник нормативів для роботи з науково-технічною документацією в ЦДНТА України”. Ця методрозробка базується на реальній картині робочого часу та призначена унормувати ті види робіт з НТД, які не передбачені Типовими нормами, але фактично виконуються за основними напрямками діяльності установи. Тому при плануванні певних напрямів роботи архіву на 2014 р. будуть використані нормативи зазначеної методрозробки.

У ЦДНТА України видано також низку наказів з метою удосконалення роботи НМР, оптимізації її діяльності та дотримання виконавської дисципліни при підготовці науково-методичних та інформаційно-довідкових робіт. Наприклад, наказом від 07.06.2011 р. № 57/ОД “Про деякі питання роботи Науково-методичної ради архіву” врегульовано, зокрема, наступні аспекти:

обов’язково визначаються відповідальна особа та терміни щодо направлення до редакцій періодичних видань, оргкомітетів конкурсів, конференцій, інформаційних матеріалів, затверджених НМР інших наукових заходів;

члени НМР:

- повинні продовжувати процес обговорення проектів документів (за потреби, упродовж декількох засідань) до внесення до документа усіх зауважень, з метою унеможливлення допуску до друку матеріалів без внесення усіх корективів;

- можуть погоджувати до друку проекти науково-довідкових та інформаційно-довідкових робіт (усі види довідників, оглядів, каталогів, добірок документів, путівників, анотованих реєстрів, інструкцій [робочих інструкцій], методичних рекомендацій, вказівок, буклетів тощо) тільки за наявності затверджених директором архіву та погоджених рішенням НМР орієнтовних планів підготовки даних видань, з визначенням календарних дат проведення окремих етапів підготовки рукописів;
- в якості запобіжного заходу щодо направлення матеріалів, які виходять під грифом архіву, до редакцій ЗМІ без урахування усіх зауважень, висловлених членами НМР під час засідань, з метою підвищення виробничої дисципліни серед членів НМР (зокрема, щодо формальної участі у засіданнях), секретар НМР ознайомлює під розпис усіх її членів, які беруть участь в обговоренні конкретного питання, із проектами документів. До протоколу засідання обов'язково додаються (з ознайомленням під розпис) як екземпляри проекту документа із внесеними виправленнями, так і остаточний варіант тексту, погодженого експертами НМР;
- проекти документів, які подаються на розгляд НМР, брошуруються. Кожен член НМР, який бере участь у засіданні, ставить свій підпис на звороті останньої сторінки документа, засвідчуючи, що він дійсно працював із зазначеними матеріалами.

Усі інформаційні матеріали, які друкуються під грифом архіву, направляються до редакцій ЗМІ із супроводжувальним листом за підписом директора архіву з додаванням тексту статті, схваленої рішенням НМР.

Під час затвердження до друку довідково-інформаційних (та всіх інших видів) видань обов'язковою є наявність не менш як двох схвальних зовнішніх рецензій науковців, призначених НМР на попередньому засіданні.

Після оформлення протоколу засідання НМР, до якого додаються всі документи, розглянуті під час засідання, секретар готує відповідне рішення, яке підписує голова НМР та затверджує директор архіву.

У разі направлення документів на доопрацювання чи усунення недоліків, автору надається термін від тижня до місяця на виправлення проекту документа (в залежності від кількості зауважень, об'ємів переробки та обсягів матеріалів). Ці питання беруться на контроль секретарем НМР та фіксуються у спеціальному журналі. Після повторного розгляду проектів документів та їх схвалення питання знімаються з контролю.

Усі методичні розробки, схвалені НМР, повинні пройти апробацію у відповідних структурних підрозділах архіву (якщо вони призначені для внутрішнього користування в установі).

На початку нового календарного року в ЦДНТА України видається наказ про впровадження всіх методичних рекомендацій, розроблених та схвалених у минулому році, у якому, відповідно до переліку методичних розробок, визначаються: конкретний структурний підрозділ архіву (або кілька підрозділів), відповідальний за впровадження та термін апробації (переважно упродовж року). У грудні поточного року відповідальні за впровадження складають звіт про впровадження, який розглядається на засіданні НМР.

У разі позитивного звіту про впровадження методичної розробки, вона вважається такою, що пройшла апробацію, та пропонується для користування співробітниками архіву. Один примірник направляється до Служби науково-технічної інформації архіву. Для всіх співробітників архіву Служба науково-технічної інформації проводить огляд нових надхожень методичних розробок до ЦДНТА України у формі дня архівної інформації.

У разі негативного звіту про впровадження методичної розробки, НМР приймає рішення про її повернення на доопрацювання розробнику разом із письмовими зауваженнями відповідального про впровадження та визначає терміни усунення недоліків.

Традиційно у ЦДНТА України в грудні поточного року головою НМР складається звіт про її роботу упродовж звітного періоду, який заслуховується на останньому в поточному році засіданні НМР. До звіту обов'язково додається аналітична інформація щодо коригування планових показників, визначаються завдання НМР на наступний рік.

Відповідно до Плану-звіту організаційної роботи ЦДНТА України (на поточний рік) стан роботи НМР щорічно у грудні заслуховується на засіданні колеги ЦДНТА України.

Сподіваємося, що викладений досвід організації роботи Науково-методичної ради ЦДНТА України сприятиме подальшому пошуку сучасних організаційних форм, методів і прийомів організації науково-методичної роботи, вивченню професійних досягнень архівістів, надасть поштовх до узагальнення їх прогресивного досвіду та впровадженню його у практику роботи архівних установ України.

¹ Типове положення про Науково-методичну раду Центрального державного архіву, Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівів областей, міст Києва і Севастополя // затверджене наказом Міністерства юстиції від 10.04.2013 № 667/5 // зареєстроване в Міністерстві юстиції 10 квітня 2013 р. за № 592/23124

² Дождьова О. Є. Тербле-Ріцька ГЕС – єдина у світі / О.Є.Дождьова // Новини Закарпаття. – 2009. – 20 червня.

³ Балишева Е. В. Архитектор Алексей Бекетов и Крым / Е. В. Балишева // Южная столица. – 2010. – 05 листопада.

⁴ *Агішева А. А.* Концертний зал імені Глінки в архівних документах / А. А. Агішева // Запорізька правда. – 2012. – 04 жовтня.

⁵ Типові норми часу і виробітку на основні види робіт, що виконуються у державних архівних установах: Нормативний збірник / Л. В. Кузнецова, П. М. Марченко, О. М. Коваль. – К. : ДЦЗД НАФ, 2008. – 148 с.

Освещен практический опыт ЦГНТА Украины по организации работы Научно-методического совета архива.

Ключевые слова: Научно-методический совет; Центральный государственный научно-технический архив Украины; планово-отчетная документация.

The article describes the practical experience of the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine on the organizing of work of Scientific and Methodological Council of Archives.

Key words: the Scientific and Methodological Council; the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine; the reporting documentation.

УДК 004.622:778.14

Т. О. ВОДОЛАЖСЬКА, С. В. ІЛЬІН, Д. Ю. ПОПКОВ*

**АВТОМАТИЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ПОБУДОВИ МІКРОФІЛЬМІВ
СТРАХОВОГО ФОНДУ ДОКУМЕНТАЦІЇ
ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ ДО МІКРОФІЛЬМУВАННЯ
КОМ-СИСТЕМОЮ “SMA 51”**

Досліджено питання щодо автоматизованої побудови мікрофільмів страхового фонду документації на надану в електронному вигляді документацію. Визначено технологічні операції, що потребують автоматизації (розбивка зображень на задані формати, автоматизоване розташування трафаретів, автоматизоване перейменування файлів). Описано функціональні можливості розробленого програмного забезпечення.

Ключові слова: документація; програмне забезпечення; модель; діаграма; мікрофільм; страховий фонд документації.

У сучасному світі в діяльності людини все більше місця займають інформаційні технології. Поступово документи на паперовому (традиційному) носії інформації замінюють на документи в електронному вигляді. Тому все частіше для виготовлення документів страхового фонду документації (далі – СФД) України постачальник надає до регіонального центру (далі – РЦ) СФД документацію, отриману з використанням різноманітних цифрових пристроїв (сканерів, цифрових фотокамер тощо) або виготовлену за допомогою засобів автоматизованого проектування.

У напрямку використання цифрових технологій під час виготовлення документів СФД НДІ мікрографії вже виконано низку наукових робіт, результатом яких є технологічні¹ та нормативні² документи.

Попередній аналіз процесу виготовлення документів СФД з використанням цифрових технологій виявив технологічні операції, автоматизація яких може зменшити їхню трудомісткість, зокрема:

– розбивка графічних зображень документації, наданої в електронному вигляді (далі – документація), на кадри за заданими форматами (А3, А4);

* *Водолажська Тетяна Олександрівна* – провідний інженер-програміст відділу досліджень, розробки нових інформаційних технологій, комп’ютерних систем та ведення державних реєстрів НДІ мікрографії.

Ільїн Сергій Володимирович – начальник відділу досліджень, розробки нових інформаційних технологій, комп’ютерних систем та ведення державних реєстрів НДІ мікрографії.

Попков Дмитро Юрійович – молодший науковий співробітник відділу досліджень, розробки нових інформаційних технологій, комп’ютерних систем та ведення державних реєстрів НДІ мікрографії.

- встановлювання порядку розміщення графічних зображень документації шляхом попереднього їх переглядання та автоматизованого перейменування файлів³;

- автоматизоване розташування та заповнення трафаретів;

- надання програмному забезпеченню (далі – ПЗ) “Формування комплектувальних документів” інформації про документацію щодо порядку розміщення, кількості аркушів за форматами та ідентифікатора файла для подальшого автоматизованого формування позицій комплектувального документа;

- запис файлів графічних зображень документації, підготовленої до мікрофільмування, на електронний носій.

Таким чином, актуальним постає питання розроблення спеціалізованого ПЗ, сферою застосування якого є діяльність установ СФД, пов’язана з підготовкою документації до мікрофільмування за допомогою КОМ-системи “SMA 51”.

Аналіз сучасних рішень щодо автоматизації процесу побудови мікрофільму під час підготовки до мікрофільмування КОМ-системою “SMA 51” був ускладнений тим, що, з одного боку, вітчизняний ринок інформаційних технологій та ринок близького зарубіжжя не мають відповідного досвіду в цій сфері, а з іншого – недостатнє висвітлення засобами масової інформації відомостей про відповідне ПЗ, оскільки його розробляють на замовлення. Тому аналіз сучасних програмних продуктів, що використовують у цій сфері, було обмежено аналізом ПЗ “Ega” німецької компанії “ALPHA COM”⁴ і ПЗ “Microfilm Roll Composer” американської компанії “Tameran”⁵. Вищезазначені ПЗ мають переваги та недоліки, але жодне з них повною мірою не відповідає вимогам нормативної та технологічної бази СФД України.

Переваги ПЗ “Ega”, розробленого для Національного архіву Німеччини компанією “ALPHA COM”:

- можливість створювати оцифровані версії кадрів мікрофільмів з подальшим створенням електронних роликів мікрофільмів;

- автоматична нумерація електронних кадрів мікрофільмів;

- можливість покращення якості зображень на електронних кадрах мікрофільму;

- розкладання кольорового електронного кадру мікрофільму на канали по заданих довжинах хвиль (електронні фільтри реалізовані програмно);

- можливість кількісної оцінки якості зображення кадру мікрофільму;

- прямий зв’язок з пристроєм мікрофільмування;

- прямий зв’язок з пристроєм для зйомки мікрофільму;

- зберігання метаданих про кадр в електронному кадрі мікрофільму.

Недоліки ПЗ “Ega”:

- лінійне оброблення електронних кадрів мікрофільмів;
- відображення тільки поточного кадру мікрофільму, тобто відсутність можливості переглядання побудови рулону мікрофільму цілком (тунельний ефект);
- відсутність можливості внесення на електронний кадр спеціальних графічних маркерів (символів);
- зберігання оцифрованих кадрів у спеціальному форматі, сумісному тільки з цією системою;
- відсутність можливості розділення зображення на задані формати;
- відсутність можливості формування супровідних документів до мікрофільмів;
- недостатній функціонал у частині покращення якості зображень на електронних кадрах мікрофільму, а саме: відсутність системи виділення області зображення та застосування примітивів (яскравість, контрастність тощо) до неї; відсутність системи повертання зображення, інструмента “ластик” та ін.

Переваги ПЗ “Microfilm Roll Composer”:

- можливість розділення графічного зображення документації на задані формати;
- оптимізований час завантаження графічних зображень документації;
- додавання штампів і водяних знаків;
- створення багатосторінкового документа на одному кадрі електронного мікрофільму.

Недоліки ПЗ “Microfilm Roll Composer”:

- обмежений набір примітивів для графічного редагування електронного кадру мікрофільму (обрізка, зміна розміру, повертання, масштабування);
- запис на плівку підготовленого до зйомки мікрофільму тільки на устаткованні компанії-розробника ПЗ.

Функціональний аналіз зарубіжного ПЗ та аналіз технологічного процесу виготовлення мікрофільмів дозволив сформулювати такі вимоги до спеціалізованого ПЗ:

- забезпечення розбивки графічних зображень документації на задані формати (A2, A3, A4);
- забезпечення автоматизованого розташування передбачених технологічним процесом трафаретів;
- встановлювання порядку розміщення графічних зображень документації шляхом попереднього їх переглядання та автоматизованого перейменування файлів;
- надання до ПЗ “Формування комплектувальних документів” інформації про документацію щодо порядку розміщення, кількості арку-

шів за форматами та ідентифікатора файла для подальшого автоматизованого формування позицій комплектувального документа;

- запис файлів графічних зображень документації, підготовленої до мікрофільмування, на електронний носій;

- забезпечення нелінійного оброблення електронних кадрів мікрофільму;

- забезпечення можливості переглядання рулону мікрофільму цілком (уникнення тунельного ефекту);

- невибагливість до обсягу оперативної пам'яті комп'ютера алгоритмів оброблення графічних зображень документації;

- забезпечення можливості внесення спеціальних маркерів в електронний кадр мікрофільму⁶.

Під час вибору методики моделювання предметної галузі, зазвичай, як критерій виступає ступінь її динамічності. Для більш регламентованих задач кращими вбачають функціональні моделі, для більш адаптивних бізнес-процесів (управління робочими потоками, реалізація динамічних запитів до інформаційних сховищ) – об'єктно-орієнтовані моделі. На користь вибору об'єктно-орієнтованої моделі також свідчить її зв'язок з мовами об'єктно-орієнтованого програмування. Також побудова об'єктно-орієнтованої моделі предметної галузі з використанням уніфікованої мови моделювання UML⁷ (зокрема побудова діаграми класів, діяльності та послідовностей) дозволить покращити якість розроблення спеціалізованого ПЗ та надасть можливість його подальшого розвитку.

Серед множини діаграм, регламентованих стандартом UML, для користувача ПЗ найбільший інтерес становить діаграма діяльності, а для системного адміністратора – діаграми компонентів та розгортання.

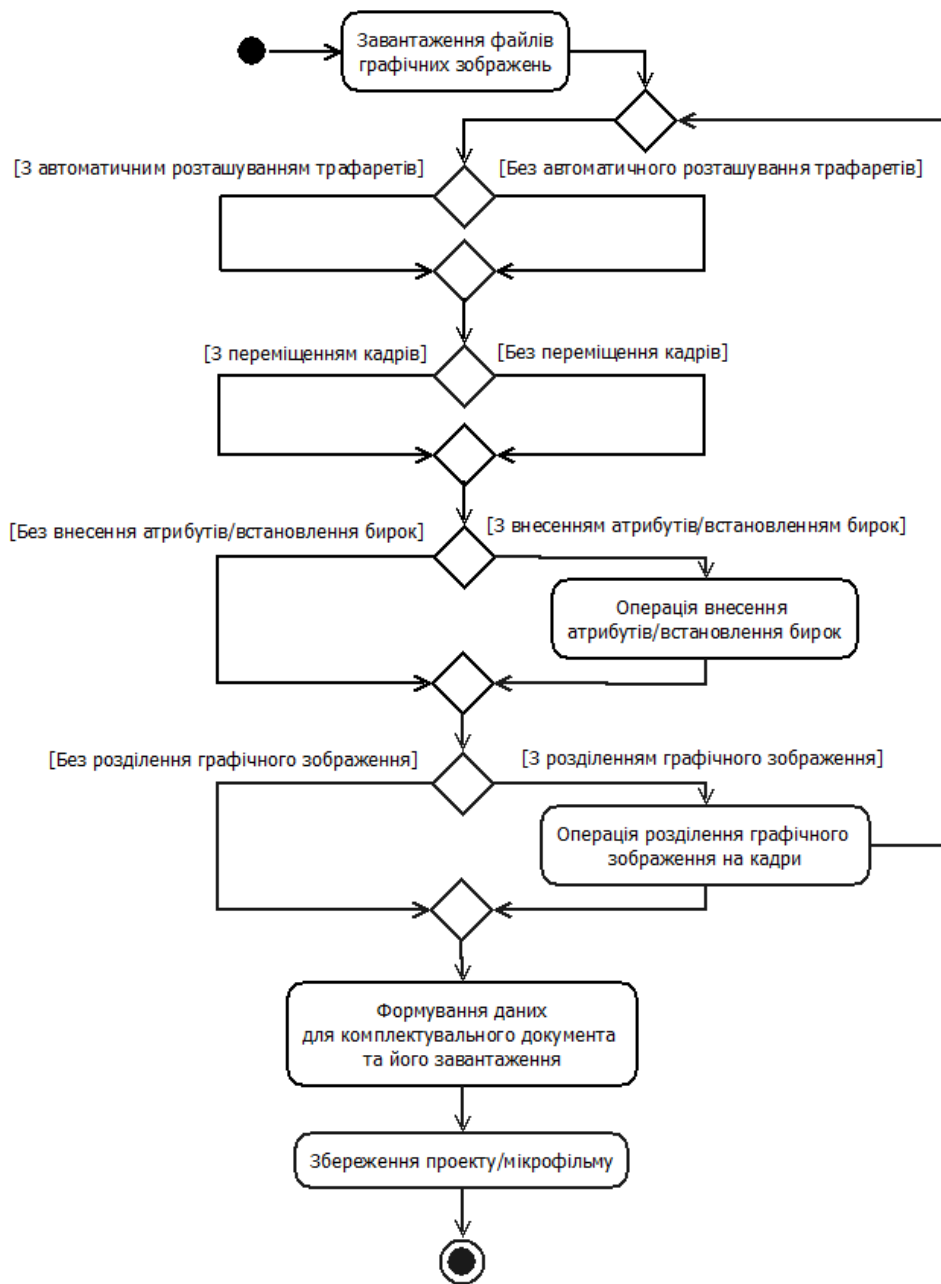
Діаграму діяльності розроблено для моделювання процесів підготовки документації до мікрофільмування за допомогою КОМ-системи "SMA 51". Вона забезпечує користувача наочним відображенням роботи спеціалізованого ПЗ.

Діаграми компонентів і розгортання надають можливість системному адміністратору отримати уявлення щодо середовища, яке необхідно для функціонування спеціалізованого ПЗ.

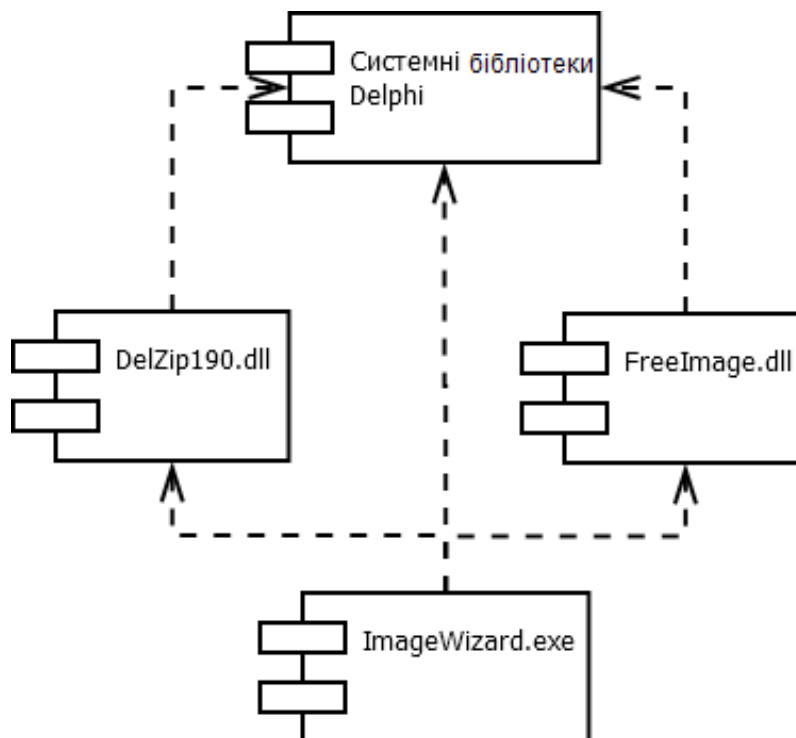
На діаграмі компонентів залежності між компонентами спеціалізованого ПЗ показані стрілками, спрямованими від клієнта (залежного елемента) до джерела (незалежного елемента).

Компонент ImageWizard.exe є головним модулем спеціалізованого ПЗ.

Компонент DelZip190.dll – зовнішня бібліотека, яка забезпечує архівування файла проекту мікрофільму під час виконання операції "Збереження проекту/мікрофільму" та його розархівування в разі завантаження для доопрацювання.

Діаграма діяльності

Діаграма компонентів

Компонент FreeImage.dll – зовнішня бібліотека, яку використовують для:

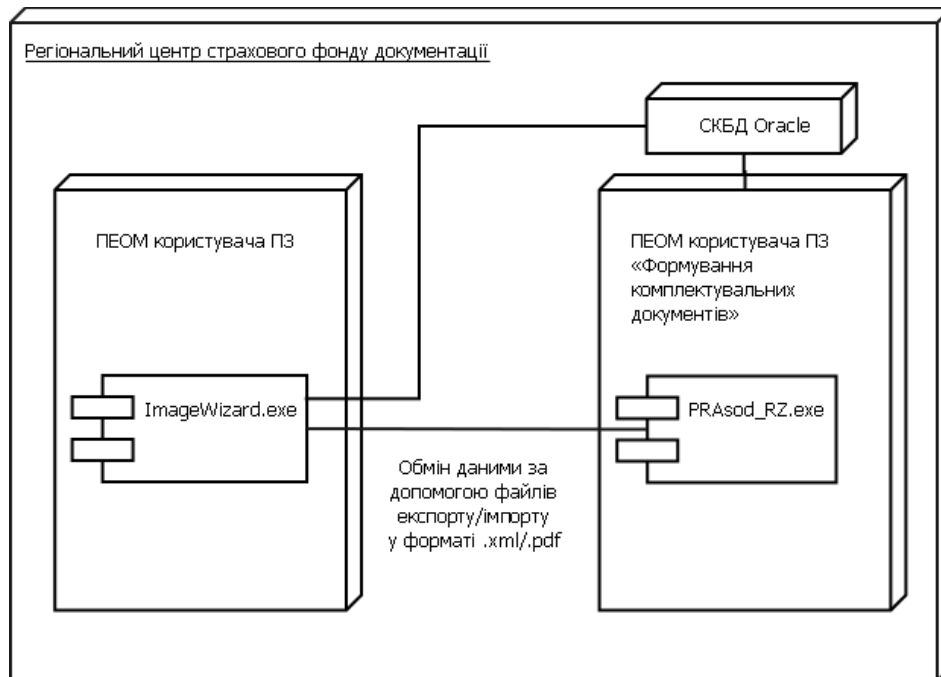
- візуалізації графічних зображень документації;
- отримання метаданих графічних зображень документації.

На діаграмі розгортання схематично наведено фізичне розташування спеціалізованого ПЗ у вигляді вузлів. Вузол – це фізичний об’єкт, який володіє обчислювальними ресурсами. Вузлом може бути ПЕОМ або програмні продукти, наприклад, система керування базами даних (далі – СКБД). Кількість ПЕОМ користувача спеціалізованого ПЗ обирають за потреби.

Вузли на діаграмі розгортання наведено у вигляді об’ємної фігури. Компоненти, які функціонують на вузлі, розміщено всередині відповідної об’ємної фігури.

Спеціалізоване ПЗ розгортається на вузлі “ПЕОМ користувача ПЗ”, на якому повинно бути встановлено:

- операційна система Microsoft Windows не нижче версії XP Professional;
- спеціалізоване ПЗ (файл ImageWizard.exe);
- офісний пакет Microsoft Office не нижче версії 2003 SP2. Для виконання покладених на спеціалізоване ПЗ задач достатньо використання програмного продукту Microsoft Word;

Діаграма розгортання

- стороннє ПЗ для коригування растрових зображень (Adobe PhotoShop, Gimp тощо);
- пакет антивірусних програмних продуктів.

Другим вузлом на діаграмі розгортання є вузол “ПЕОМ користувача ПЗ “Формування комплектувальних документів””.

Спеціалізоване ПЗ дозволить виконувати обмін інформацією з ПЗ “Формування комплектувальних документів”, а саме:

- експортує інформацію щодо позначення документа, його фізичного розміру (кількості форматів) та порядку розміщення файлів графічних зображень документації у вигляді файла формату .xml;
- імпортує сформований комплектувальний документ (далі – КД) у вигляді файла формату .pdf.

На вузлі “ПЕОМ користувача ПЗ “Формування комплектувальних документів”” повинно бути встановлено:

- операційна система Microsoft Windows не нижче версії XP Professional;
- ПЗ “Формування комплектувальних документів” (файл PRAsod_RZ.exe);
- CutePDF – віртуальний принтер, який формуює файл формату .pdf із КД;
- СКБД Oracle Client не нижче версії 9i для зв’язку ПЗ “Формування комплектувальних документів” із базою даних автоматизованих робочих місць (далі – АРМ) РЦ СФД;

– BDE Administrator не нижче версії 5.01 для зв'язку ПЗ “Формування комплектувальних документів” із СКБД Oracle Client.

– Вузол “СКБД Oracle” забезпечує функціонування ПЗ “Формування комплектувальних документів”.

Для доступу спеціалізованого ПЗ до бази даних було обрано технологію ADO компанії “Microsoft”, яка дозволяє представляти дані з різноманітних джерел (реляційних баз даних, текстових файлів тощо) в об'єктно-орієнтованому вигляді.

Під час підготовки документації до мікрофільмування на її графічному зображенні передбачається розташування значної кількості службових символів, а саме: графічних символів, схеми мікрофільмування (для великих форматів) та інформації щодо фізичного розміру документа, значення наскрізної нумерації документів у рулоні мікрофільму тощо. На початку розроблення ПЗ передбачалось, що розташування службових символів мало здійснюватися за допомогою стороннього ПЗ (Adobe PhotoShop, Gimp тощо). Зазначені програмні продукти вміють працювати із шарами та мають розвинутий функціонал. Але робота з ними потребує певних навичок. Крім того, постійне звертання до сторонніх програмних продуктів для коригування растрової графіки зведе нанівець переваги з автоматизації.

Для усунення цієї проблеми було:

– створено інтерфейс користувача для розміщення графічних символів та мета-бирок;

– реалізовано автоматичне розміщення деяких мета-бирок (зі схемою мікрофільмування, нумерацією сторінок, фізичним розміром документів тощо);

– забезпечено можливість налаштування прозорості меж та фону мета-бирок для усунення проблеми перекриття інформаційного поля документа;

– використано векторну графіку для графічного зображення документації, мета-бирок та графічних символів;

– забезпечено можливість збереження графічних зображень документації, мета-бирок, графічних символів у вигляді окремих шарів.

Остаточний функціональний аналіз сучасних аналогів програмних продуктів у сфері мікрофільмування (“Era” та “Microfilm Roll Composer”) дозволяє дійти висновку, що розроблене ПЗ виконано на належному науково-технічному рівні, конкурентоспроможне і здатне підвищити ефективність праці фахівців, які займаються підготовкою до мікрофільмування документації за допомогою КОМ-системи “SMA 51” за рахунок автоматизації процесу побудови мікрофільму.

¹ Комплект документів на типовий технологічний процес виготовлення мікрофільмів страхового фонду документації з використанням цифрових тех-

нологій. ТТП 321.02200.00056 / НДІ мікрографії ; наук. кер. Кривулькін І. М., кер. роботи Козирев В. М. – Х., 2011. – 150 с.

² Страховий фонд документації. Підготовки та постачання документації на електронних носіях інформації. Загальні технічні вимоги [Текст] : ДСТУ 33.114:2009.

³ Там само.

⁴ ALPHA COM Deutschland [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://alpha-com.de>.

⁵ Tameran [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tameran.com>.

⁶ Страховий фонд документації. Графічні символи і трафарети у мікрофільмах. Загальні технічні вимоги [Текст] : ДСТУ 33.113:2008.

⁷ *Мацяшек Лешек А.* Анализ требований и проектирование систем. Разработка информационных систем с использованием UML / пер. с англ. – М. : Вильямс, 2002. – 432 с.

Исследованы вопросы автоматизированного построения микрофильмов страхового фонда документации на предоставленную в электронном виде документацию. Определены технологические операции, которые требуют автоматизации (разбивка изображения на заданные форматы, автоматизированное размещение трафаретов, автоматизированное переименование файлов). Описаны функциональные возможности разработанного программного обеспечения.

Ключевые слова: документация; программное обеспечение; модель; диаграмма; микрофильм; страховой фонд документации.

The authors research the problem of automatic development of microfilms of the reserve fond of documents on the presented electronic documentation. There are considered the technological operations, that need automation (the dividing of the images on the defined formats, automatic placing of clichés, automatic renaming of files), also described the functional possibilities of developed program software.

Key words: the documentation; the program software; the model; the diagram; the microfilm; the reserve fond of documentation.

УДК 327(477-25)“1950/1980”

О. Ю. КИЙКОВ*

РОЛЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ДИПЛОМАТІЇ У СТВОРЕННІ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ УКРАЇНИ: КИЇВСЬКИЙ ВЕКТОР (1950–1980 рр.)

Висвітлено початок організаційного оформлення міжнародного руху поріднених міст Києва, що розширило співробітництво у різних галузях суспільного життя, зміцнило безпосередні контакти між колективами споріднених підприємств, організацій та установ культури, творчих спілок і наукових колективів.

Ключові слова: регіональна дипломатія; поріднені міста; співробітництво; Київ; міста-побратими.

Однією з характерних рис сучасного світового розвитку на всіх його етапах є вплив суспільних сил на міжнародні відносини. Безперечно, різновидом регіональної дипломатії у справі зміцнення миру, дружби і співробітництва між народами є широкий рух громадськості поріднених міст, який зародився ще за часів боротьби з гітлерівським фашизмом. Весною 1943 року мешканці Сталінграда і англійського міста Ковентрі вирішили здійснити обмін посланцями солідарності й підтримки. Таким чином, легендарний Сталінград став ініціатором у налагодженні дружніх контактів із зарубіжним містом і виступив його побратимом. Після завершення Другої світової війни серед широкого кола громадськості багатьох країн світу визріло прагнення об'єднати зусилля усіх людей доброї волі для збереження миру, розвитку добросусідства і співпраці між народами. Наприкінці 50-х років ХХ століття, коли вже десятки міст різних країн налагодили дружні контакти, виникла необхідність у створенні єдиного центру для координації зв'язків між ними, яким власне і стала Всесвітня Федерація поріднених міст (ВФПМ), створена 1957 року у французькому місті Екс-ле-Бен. Слід зазначити, що з перших днів існування цієї неурядової міжнародної організації її діяльність набула антивоєнного характеру. До речі, в Статуті ВФПМ підкреслювалося, що головною метою організації є розвиток взаєморозуміння і співробітництва між народами незалежно від раси, мови, релігії чи політичної системи шляхом поріднення міст.

ВФПМ – міжнародна неурядова організація, що сприяє налагодженню зв'язків й розвитку дружби та співробітництва між містами

* *Кийков Олексій Юрійович* – аспірант Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, заступник директора дирекції “Дипсервіс” Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв.

різних країн незалежно від раси, мови, релігійної належності й політичних переконань їх представників.

ВФПМ проводить міжнародні конгреси і конференції поріднених міст із різних проблем, зокрема щодо встановлення та розвитку дружніх контактів, ділового співробітництва між містами, обміну досвідом у галузі культури, освіти, інформації, спорту і туризму, економіки і торгівлі.

Щороку в останню неділю квітня з ініціативи ВФПМ проводиться Всесвітній день поріднених міст. Федерація має консультативний статус при Економічній і Соціальній раді Організації Об'єднаних Націй та ЮНЕСКО. Найвищий орган ВФПМ – Генеральна асамблея, яка обирає Виконавчу раду і генерального секретаря. ВФПМ має індивідуальне та колективне членство. Місце перебування керівних органів федерації – м. Париж. Активну участь у діяльності ВФПМ беруть численні міста України, які мають побратимів у понад 100 країнах світу.

ВФПМ об'єднує близько 4000 міст у понад 170 державах світу, видає французькою мовою журнал “Поріднені міста” та “Інформаційний бюлетень”¹.

Знаковими подіями в діяльності ВФПМ стали Всесвітні конгреси поріднених міст. На IV Конгресі ВФПМ, який відбувся в 1962 році у місті Ковентрі, було прийнято рішення щорічно в останню неділю квітня проводити Всесвітній день поріднених міст. Вже на VI Всесвітньому конгресі поріднених міст (Париж, 1967 р.) було вироблено Політичну програму, важливим завданням якої стала підтримка всіх прогресивних сил у боротьбі за мир і демократію. У 70-х роках надзвичайно зросла активність цієї організації. У 1975 році, коли світова спільнота відзначала 30-річчя Перемоги над гітлерівським фашизмом, Всесвітня Федерація поріднених міст звернулася із закликом взяти участь у маніфестаціях, мітингах, присвячених історичній даті.

На цей час столиця України – місто-герой Київ – вже був повноправним активним учасником руху поріднених міст. Його побратимами стали Лейпциг у Німеччині, Краків у Польщі, Братислава у Словаччині, Флоренція в Італії, Тампере у Фінляндії, Кіото в Японії, Тулуза, Роменвіль і Шалетт-Сюр-Люен у Франції. Дружні контакти з цими містами посідали важливе місце у громадському житті столиці. Назви поріднених міст присвоювали київським вулицям, кінотеатрам, готелям та ресторанам.

Початок дружніх зв'язків Києва з містами зарубіжжя покладено ще в 50–60-х роках. Звернення 15 грудня 1951 року голови виконкому Софійської міської народної ради депутатів трудящих символізувало зародження дружніх відносин між українським і болгарським народами на рівні міст².

Наступним актом, що засвідчив наміри розвивати братні взаємини, була знакова подія: президія міської ради міста Гпява (Польща) прису-

дила 31 грудня 1980 р. місту Києву пам'ятну медаль у знак 700-річчя братньої дружби між польським та українським народами³.

Постійно розширювалося коло контактів тих міст, які прагнули тісної співпраці з Києвом. Свідченням цього є рішення № 1798 виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих від 19 вересня 1961 р. “Про доповнення рішення виконкому міської Ради депутатів трудящих № 1354 від 18 липня 1961 року “Про затвердження видатків, зв’язаних з перебуванням в м. Києві делегації міста Брно”⁴, рішення виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих від 19 грудня 1961 р. “Про затвердження видатків, зв’язаних з показом в м. Києві виставки робіт художників і скульпторів м. Тампере (Фінляндія)”⁵, рішення № 2916 від 17 жовтня 1961 р. виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих “Про затвердження видатків, зв’язаних з від’їздом делегації виконкому міськради до м. Лейпцига (НДР), виділення асигнувань виконкому Міськради та ліміту на поліпшення побутового обслуговування працівників”⁶.

Яскраву сторінку у братерських відносинах вписали у 1962 році посланці міста-побратима Лейпцига, які відвідали Київський завод верстатів-автоматів імені М. Горького, а незабаром від Лейпцизького заводу токарних верстатів “Дреємашинверк” надійшла пропозиція про взаємовідносини двох однотипних підприємств⁷.

Постійно розвивалися зв’язки між трудовими колективами, народжувалися нові форми співробітництва. З 1967 року відбувався щорічний обмін поїздами дружби між Києвом і Лейпцигом. Варто відзначити, що лише у 1970 році учасники потяга дружби з Київщини, які побували у Лейпцизькому окрузі, впродовж десяти днів відвідали 113 підприємств, установ і організацій; у них взяли участь близько 70 тисяч осіб. У свою чергу, делегація потяга дружби Лейпцизького округу відвідала Київську область у 1975 році і ознайомилася з 120 підприємствами і закладами⁸. Урочисто відбувалися Дні Києва у Лейпцигу в травні 1981 року. Державний заслужений академічний народний хор імені Г. Верьовки, вокально-інструментальний ансамбль “Кобза”, ансамбль бального танцю Жовтневого палацу, артисти Київської філармонії ознайомили трудящих Лейпцига з українським мистецтвом⁹. Успішно розвивалися творчі зв’язки між колективами Київського театру опери і балету імені Т. Г. Шевченка, Київською консерваторією імені П. І. Чайковського та Лейпцизькою оперною музичною школою ім. Ф. Мендельсона¹⁰.

Досить цікавою формою взаємодії між підприємствами різних міст-побратимів стали угоди про трудове змагання споріднених колективів.

У жовтні 1972 року під час перебування потяга дружби з Лейпцига було досягнуто угоди про змагання з чотирма підприємствами і двома радгоспами Київської області і Лейпцизького округу, а також затвер-

джені його умови¹¹. А на початку 1975 року до цього руху долучилися ще п'ять підприємств – партнерами стали Київський завод “Червоний екскаватор” та Лейпцизький завод важкого машинобудування, швейна фабрика імені Смирнова-Ласточкина та фабрика виробництва одягу “Вестіс”, дослідне підприємство “Промзв’язок” і Лейпцизький комбінат техніки зв’язку та інші споріднені підприємства¹².

У вересні 1974 року в Києві проходили дні Кракова і Землі Краківської. Під час святкування учасники потяга дружби відвідали 23 київських підприємства. Власне тоді була досягнута домовленість про організацію змагання між колективами восьми київських та краківських трудових колективів. Партнерами стали київський завод “Укркабель” і краківський завод “Полькабель”, Київська тютюнова фабрика і Краківська фабрика тютюнової промисловості “Чижина”, взуттєва фабрика імені 10-річчя комсомолу України і шкіряно-взуттєвий комбінат міста Хелмек Краківського воєводства, кондитерська фабрика імені К. Маркса і кондитерське об’єднання “Вавель” та інші. Вже у 1977 році індивідуальні угоди на змагання уклали закрійниця Київської взуттєвої фабрики імені 10-річчя комсомолу України З. Корчемна і майстер закрійного цеху спорідненого польського підприємства “Хелмек” В. Мука¹³.

Дружба сприяла зародженню нового напрямку у дипломатичних відносинах. Свідченням ефективності регіональної дипломатії є, наприклад, такий факт. Робітники київського мостозагону 2 тресту “Мостобуд-1” разом зі словацькими колегами братиславського народного підприємства “Допрастав” зводили у братній країні мости¹⁴.

Київ, Лейпциг, Краків, Братислава, маючи чималий науковий та освітній потенціал, сприяли розширенню співробітництва у цій галузі з метою досягнення певних успіхів у науково-дослідній та педагогічній роботі. Так, тісна і багатогранна співпраця здійснювалася між Київським університетом імені Т.Г. Шевченка і Братиславським університетом імені Я.А. Каменського, Лейпцизьким університетом імені К. Маркса і Ягеллонським університетом у Кракові. Практикувався взаємний обмін викладачами і студентами, проводилися спільні наукові конференції і сесії, наукові дослідження тощо. Вчені-економісти Київського та Лейпцизького університетів розробили тему дослідження “Економічні проблеми інтенсифікації соціалістичного виробництва в умовах науково-технічного прогресу”, правники – “Підвищення ролі соціалістичного права у країнах соціалістичної співдружби”, підготовлені і вийшли друком спільні збірники “Нові результати природничо-наукових досліджень”, “Питання формування людини соціалістичного суспільства (кінець 60-х років)”, “Братська співпраця соціалістичних держав”¹⁵.

Окремий блок у розвитку регіональної дипломатії у радянські часи посідало наукове співробітництво, де провідну роль відігравала столи-

ця України. Розвиток наукових зв'язків із братніми державами соціалістичної співдружності – країнами народної демократії у створенні нових галузей промисловості; налагодження і розширення науково-дослідних робіт та інтенсивної підготовки кваліфікованих національних кадрів інженерів та вчених – ось власне коло завдань, які доводилося тоді вирішувати. На той період (1945–1975 роки) припадає значна кількість відряджень кращих представників виробництва, спеціалістів у галузі вищої та середньої спеціальної освіти, учених Києва до країн народної демократії для надання їм організаційної та методичної допомоги у вирішенні актуальних наукових та виробничих проблем. Так, упродовж 1945–1976 років у навчальних закладах України для 11 соціалістичних країн було підготовлено понад 9 тисяч спеціалістів, лише в 1975–1976 навчальному році навчалось майже 6 тисяч осіб з братніх країн¹⁶. Першу угоду про науково-технічну і культурну співпрацю підписано в 1960 році між Київським та Дебреценським (Угорщина) університетами. З часом Київський університет уклав такі угоди ще з 8 вишами братніх країн. П'ять договорів про співпрацю з ВНЗ зарубіжних соціалістичних країн на рахунку Київського політехнічного інституту, три уклав Київський інженерно-будівельний інститут, по два – Київський інститут народного господарства і технологічний інститут харчової промисловості та ін.¹⁷

У цих угодах передбачалося: розвиток таких форм зв'язків між ВНЗ, як обмін викладачами для читання лекцій і удосконалення досвіду навчально-виховної роботи, довготривалої педагогічної праці, спільне дослідження наукових проблем, проведення наукових розробок, обмін групами студентів під час виробничої практики і таке інше.

Свідченням ефективності такої науково-технічної співпраці є факт: на Київському заводі “Арсенал” запроваджені нові зразки різального інструменту підвищеної міцності, розроблених вченими Київського політехнічного інституту та Вищого машино-електротехнічного інституту в Габрово (Болгарія)¹⁸.

Широкі міжнародні наукові зв'язки розвивала Академія наук Української РСР, більшість її київських науково-дослідних інститутів. Сюди слід віднести спільні розробки окремих наукових проблем у рамках дво- і багатосторонньої взаємодії; закордонні відрядження учених, участь у міжнародних наукових форумах, проведення досліджень в акваторіях Світового океану, відвідини зарубіжними вченими закладів АН УРСР з метою проведення наукової роботи. Так, у 1975 році ученими АН УРСР було здійснено 647 закордонних відряджень, серед них 347 у соціалістичні країни¹⁹.

Важливою і однією з найбільш ефективних форм наукових зв'язків АН УРСР із зарубіжними науковими центрами було здійснення спільних науково-дослідних робіт щодо реалізації народногосподарських за-

вданы. У 1980 році, наприклад, понад 40 інститутів і закладів АН УРСР проводили дослідження з 238 тем спільно із зарубіжними партнерами²⁰. До речі, розробки інститутів АН УРСР здійснювалися у рамках Ради Економічної Взаємодопомоги. А деякі з них виконували функції координаційних центрів щодо організації комплексних розробок найбільш важливих наукових проблем і впровадження їх результатів у виробництво, що засвідчувало широке міжнародне визнання їхніх наукових досягнень. Серед них – великий науково-дослідний і науково-виробничий центр АН УРСР – Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона. Функції координаційного центру з проблем “Порошкова металургія” виконував інший науковий центр АН УРСР – Інститут проблем матеріалознавства, що здійснював координацію з 17 тем багатосторонньої співпраці країн РЕВ. Багатовекторність властива Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР щодо пошуку нових високоефективних галузей застосування цих матеріалів у різних галузях промисловості, Інституту кібернетики АН УРСР, що розробляв методикку науково-технічного прогнозування у країнах-членах РЕВ, Інституту геофізики ім. С. І. Суботіна, який здійснював координацію з геофізичними установами соціалістичних країн Європи²¹.

Близько ста тем із проблем матеріалознавства, кібернетики, фізики, хімії та хімічної технології розроблялося інститутами АН УРСР спільно з колегами братніх країн. Так, у 1975 році успішно завершено виконання плану п’ятирічного співробітництва Інституту металофізики АН УРСР з академічними інститутами НДР, Чехії, Угорщини в галузі фізики твердого тіла. Разом зі Словацькою академією наук розроблено установку і методикку дослідження закономірностей сталого руйнування металів при програмному навантаженні. Плідним було також співробітництво Інституту кібернетики АН УРСР з низкою закладів Болгарії та Німеччини, зокрема у створенні єдиного електронного зв’язку “Нева”, а також учених Інституту проблем металознавства з колегами споріднених інститутів²².

У процесі співробітництва учених Києва і братніх країн було підготовлено низку фундаментальних спільних праць: з болгарськими колегами – монографія “Електрооптика колоїдів”, з німецькими вченими – “Оброблення напівпровідникових матеріалів”; побачила світ монографія “Структура земної кори Центральної і Східної Європи за даними геофізичних досліджень”, підготовлена колективом учених європейських соціалістичних країн. Українськими і чехословацькими мовознавцями укладено чесько-український словник, історики двох братніх народів розпочали роботу над темою: “Чесько-українські історичні зв’язки”, учені Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М.Т. Рильського АН УРСР виконували спільні дослідження з етнографами Болгарії, Польщі, Чехословаччини²³.

Важливим внеском у поглиблення наукового співробітництва між ученими Києва і братніх країн було проведення спільних конференцій, організацій закордонних виставок, публікації статей і доповідей, обмін науковою літературою. У 1975 році Інститут ядерних досліджень АН УРСР провів у Києві конференцію з нейтронної фізики за участю вчених Болгарії, Угорщини, Німеччини, Китайської Народної Республіки, Монголії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, а Інститут напівпровідників АН УРСР – конференцію зі спектроскопії комбінаційного розсіювання світла і практичного його застосування, у якій взяли участь вчені Болгарії, Угорщини, Німеччини, Чехословаччини²⁴.

Досить плідно співпрацював із видавцями академій наук країн соціалістичної співдружності колектив видавництва “Наукова думка” – у 1980 році у Києві на виставках літератури цього видавництва були представлені наукові праці вчених Болгарії та Польщі²⁵.

У другій половині 50-х – початку 60-х років минулого століття завершилося організаційне оформлення міжнародного руху поріднених міст Києва. Власне в цей період було покладено початок постійним зв'язкам з містами-побратимами Лейпцигом у Німеччині, Краковом у Польщі, Братиславою у Словаччині. Встановлення довготривалих зв'язків істотно розширило співробітництво у різних галузях суспільного життя, зміцнило безпосередні контакти між колективами споріднених підприємств, організацій та установ культури, творчих спілок і наукових колективів.

Тогочасні відносини міст-побратимів Києва і Тампере – переконливий приклад успішної співпраці регіонів тоді сусідніх держав, які належали до різних соціально-економічних систем. У 1977 році кияни приймали делегацію Тампере. Фінські гості ознайомились з досвідом роботи Київського міськвиконкому щодо ведення міського господарства. Під час перебування фінської делегації у столиці УРСР було підписано договір про постійну співпрацю, що стало значним кроком у розвитку дружніх контактів двох міст²⁶. У серпні 1981 року у Тампере на запрошення окружного Комуністичної партії Фінляндії перебувала делегація Київського міськкому Компартії України. Численні зустрічі підтвердили єдність поглядів на важливі проблеми тогочасного світового розвитку, зокрема про оголошення Північної Європи без'ядерною зоною²⁷.

Було започатковано дружні зв'язки з фінами на мистецькому ґрунті ще на початку 60-х років, коли Київський міськвиконком своїм рішенням від 19 грудня 1961 року підтримав ініціативу проведення у столиці України виставки робіт художників і скульпторів м. Тампере²⁸.

У 60-ті роки побратимом Києва стала Флоренція (Італія). Живий відгук викликало проведення в італійському місті Тижня України (1968 р.). Виставки, виступи вчених і митців ознайомили широкі верстви зарубіжної громадськості з життям та досягненнями трудящих

УРСР. Італійська преса, радіо і телебачення широко висвітлювали це свято справжньої дружби. За неповними підрахунками, лише на концертах українських артистів побувало понад 15 тисяч італійських глядачів²⁹.

З кожним роком поглиблювалися зв'язки з наймолодшим порідним містом – японським Кіото. Знаменною віхою стали Дні Києва в Кіото у вересні 1978 року. У складі делегації на святі дружби серед радянських представників був відомий український письменник Михайло Стельмах³⁰. Після поїздки київських лікарів у Кіото було перейнято низку цікавих новацій щодо організації обслуговування хворих і проведення лабораторних експрес-аналізів. У практиці роботи спеціалізованої клінічної лікарні № 14 міста Києва було застосовано фототерапію при лікуванні новонароджених. Хвилюючим святом стали Дні Кіото в столиці України у вересні 1981 року, приурочені десятиріччю поріднення двох міст. На зустріч прибула офіційна делегація японських друзів, серед яких були керівники міста, спортсмени, майстри мистецтва. На вулиці Кіото відбулася церемонія урочистого відкриття пам'ятної дошки на честь міста-побратима, закладено сквер.

¹ Енциклопедія історії України. Т. 1. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 649.

² Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва), ф. Р-1, оп. 10, спр. 1, арк. 176.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 10, спр. 41, арк. 3.

⁴ Там само, ф. Р-1, оп. 8, спр. 36.

⁵ Там само, спр. 159.

⁶ Там само, спр. 39.

⁷ Там само, спр. 686, арк. 4.

⁸ Київська правда. – 1975. – 9 жовт.

⁹ Прапор комунізму. – 1981. – 20, 21, 22 трав.

¹⁰ Кулинич І. М., Виднянський С. В. Киев и города-побратимы. – К.: О-во “Знание” Украинской ССР, 1981. – С. 16–17.

¹¹ Порожденные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма. – К., 1980. – С. 48–50.

¹² Вечірній Київ. – 1978. – 10 лип.

¹³ Правда Украины. – 1977. – 19 марта.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1968. – С. 491.

¹⁵ Порожденные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма. – К., 1980. – С. 178–179.

¹⁶ Там само. – С. 168, 170.

¹⁷ Там само. – С. 171–173.

¹⁸ Там само. – С. 178–179.

¹⁹ Архів Президії АН УРСР. Звіт про діяльність Академії наук Української РСР в 1975 році. – Арк. 181.

²⁰ Там само. Звіт про діяльність Академії наук Української РСР в 1980 році. – Арк. 215.

²¹ Там само. Звіт про діяльність Академії наук Української РСР в 1980 році. – Арк. 183.

²² Там само. Звіт про діяльність Академії наук Української РСР в 1980 році. – Арк. 182.

²³ *Виднянский С. В.* Научные и культурные связи киевлян с коллективами стран социалистического содружества. – К., 1982. – С. 12–13.

²⁴ Архів Президії АН УРСР. Звіт про діяльність Академії наук Української РСР в 1975 році. – Арк. 212–213.

²⁵ Там само. Звіт про діяльність Академії наук Української РСР в 1980 році. – Арк. 205.

²⁶ Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1979. – С. 493.

²⁷ Прапор комунізму. – 1981. – 28 серп.

²⁸ Держархів м. Києва, ф. Р-1, оп. 8, спр. 34, арк. 159.

²⁹ Радянська Україна. – 1968. – 19 берез.

³⁰ Прапор комунізму. – 1978. – 5 верес.

Освещено начало организационного оформления международного движения породненных городов Киева, что расширило сотрудничество в разных отраслях общественной жизни, укрепило непосредственные контакты между коллективами родственных предприятий, организаций и учреждений культуры, творческих союзов и научных коллективов.

Ключевые слова: региональная дипломатия; породненные города; сотрудничество; Киев; города-побратимы.

Elucidation of early organizational design of the international movement of twinning cities of Kyiv, which has expanded cooperation in various areas of public life, strengthen direct contacts between groups of related businesses, organizations and cultural institutions, creative unions and research teams.

Key words: regional diplomacy; twin cities; cooperation; Kyiv.

УДК 930.22

С. Г. КУЛЕШОВ, В. Ф. БОЙКО*

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ УНІФІКАЦІЇ ГАЛУЗЕВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Проаналізовано потоки публікацій уніфікованих форм документів галузевої документації як додатків до нормативно-правових актів, що зареєстровані Міністерством юстиції України та опубліковані в “Офіційному віснику України” у 1997–2012 рр. Зроблено висновки щодо кількісних показників потоків УФД, зафіксування реквізитів у формах, засобів уніфікації текстів документів тощо.

Ключові слова: документація; службовий документ; реквізит службового документа; формуляр службового документа; уніфікована форма (службового) документа; бланк службового документа; нормативно-правовий акт.

1. Актуальність, мета та завдання дослідження

В Україні за останні два десятиліття відбувається інтенсивний розвиток державної інфраструктури, процесів, пов’язаних з керуванням нею та її функціонуванням. Статус незалежної держави потребує функціонування службових документів, що забезпечують зазначені процеси, у тому числі й таких, що раніше не застосовувалися. Це зумовлює впровадження уніфікованих форм службових документів (УФД) різних видів та функційних напрямів. Подібний процес уніфікації службових документів в СРСР передбачав видання відповідних державних стандартів, що розкривали зміст цих форм і надавали їм легітимності. На початку 1990-х років Україна також намагалася шляхом стандартизації впровадити УФД. Так, першим нормативним документом зі стандартизації документації в Україні був Державний стандарт України (1995 р.), що визначив побудову формуляра-зразка документів сфери зовнішньої торгівлі (ДСТУ 3239-95 Документація у сфері зовнішньої торгівлі. Формуляр-зразок)¹. Необхідність здійснення товарообігу із закордоном потребувала гармонізації документації із міжнародними стандартами на документацію у цій сфері, зокрема з ISO 8439:1990 “Documentation in the sphere of foreign trade. Layout key”.

Однак у результаті прийняття Закону України “Про стандартизацію”² застосування державних стандартів має здійснюватися на до-

* *Кулешов Сергій Георгійович* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Бойко Віта Федорівна – старший науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

бровільних засадах. Така ситуація зумовила пошуки іншого шляху уніфікації службових документів в Україні. УФД затверджуються розпорядчим документом відповідного державного органу чи центральної установи окремо як форми, що є додатками до розпорядчого документа (постанова, наказ, розпорядження тощо) або, переважно, як додатки до організаційного документа (порядок, інструкція, положення тощо) – проекта нормативно-правового акта, який також є додатком до цього розпорядчого документа. Цей розпорядчий документ разом із додатком – проектом нормативно-правового акта, формами, що є додатками до цього акта, надається в Міністерство юстиції України для реєстрації як нормативно-правового акта. Після реєстрації акта зміст розпорядчого документа, зміст акта та зміст додатків (форм й, за наявності, рекомендацій щодо їх оформлення, інших додатків) публікують в “Офіційному віснику України”. Таким чином самі УФД набувають статусу нормативно-правового акта.

Водночас, незважаючи на досить тривалий час існування подібної практики уніфікації службових документів, вона не була об’єктом дослідження з позицій документознавства. Тому Державна архівна служба України замовила УНДІАСД здійснити впродовж 2012–2013 років дослідження уніфікації галузевої (відомчої) документації. Базою дослідження стали випуски “Офіційного вісника України” за 1997–2012 роки.

Мета дослідження – встановити рівень уніфікації галузевої документації, дотримання нормативних вимог щодо складу і розташування реквізитів, а також назв показників у цих формах на підставі аналізу потоків публікацій УФД.

Дослідження мало з’ясувати:

- загальний обсяг потоку публікацій УФД та його динаміку за 1997–2012 рр.;
- кількісні показники (“продуктивність”) у розробленні УФД державними органами та центральними установами в зазначені роки;
- які номінали службових документів найчастіше застосовувалися у галузевій уніфікації;
- як оформлювалися реквізити галузевих УФД та які найбільш поширені помилки були допущені під час уніфікації, тобто під час оформлення УФД, в його формулярі та окремих реквізитів.
- які найбільш застосовувані способи уніфікації текстів службових документів (зв’язний текст, анкета, трафарет, таблиця, їхні комбінації);
- які рекомендації, примітки та інструкції наявні в УФД для роз’яснення, як зафіксувати інформацію в формах.

Терміни у дослідженні вжито відповідно до їх трактування у Національному стандарті ДСТУ 2732:2004 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять”³. При аналізі реквізитів УФД ми по-

слугоувалися назвами реквізитів, зафіксованими у ДСТУ 4163–2003 “Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів”⁴. Окремі вимоги щодо створення уніфікованих систем документації та розроблення УФД було взято з “Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади”⁵, ДСТУ 3843-99 “Державна уніфікована система документації. Основні положення”⁶ та ДСТУ 3844-99 “Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови”⁷.

На підставі проведеного дослідження можуть бути підготовлені методичні рекомендації Міністерству юстиції України щодо прийняття до реєстрації УФД. У підсумку зазначені рекомендації у разі позитивного їх сприйняття зазначеним міністерством повинні стати дієвим додатком до наказу Міністерства юстиції України від 12.04.2005 за № 34/5 “Про вдосконалення порядку державної реєстрації нормативно-правових актів у Міністерстві юстиції України та скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів”, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 12 квітня 2005 р. за № 381 / 10661 (далі наказ Мін’юсту № 34/5)⁸.

2. Загальні кількісні відомості щодо потоку публікацій УФД за 1997–2012 роки

Аналіз потоку публікацій УФД державних органів та центральних установ України за 1997–2012 роки мав визначити кількісні показники потоку за кожний рік та кількість УФД за зазначений відтинок часу кожного державного органу чи центральної установи. Тим часом визначення “продуктивності” державних органів (їх підрозділів) чи центральних установ ускладнювалося у зв’язку з реформуванням структури органів, їх переменуванням, злиттям або поділом. До того ж слід також врахувати, що УФД окремих державних органів встановлювалися на один рік або впроваджувалися щорічно з оновленням чи без нього. Перевидання окремих УФД також було пов’язано із ліквідацією державного органу – автора УФД і правонаступністю його іншим державним органом, який і перевидав цю УФД. Загальну кількість УФД за роками надано у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількість УФД у 1997–2012 рр. за роками

Роки	Загальна кількість УФД
1997	756
1998	692
1999	352

Продовження табл. 1

Роки	Загальна кількість УФД
2000	263
2001	153
2002	987
2003	1477
2004	1955
2005	246
2006	357
2007	279
2008	221
2009	1245
2010	342
2011	450
2012	303
Всього	10078

Показники загального обсягу потоку публікацій УФД за 1997–2012 рр. у деякі роки (2002 р., 2003 р., 2004 р., 2009 р.) фіксують значне зростання їх кількості. Коливання кількості в деякі роки можна пояснити певними реорганізаційними процесами в системі державних органів та центральних установ на початку та в середині 2000-х років, оскільки навіть зменшення числа таких установ спричиняло перерозподіл функцій між тими, що залишилися і необхідність оновлення правонаступниками всієї системи УФД, їх повторного видання.

Що стосується пріоритетності державних органів та центральних установ щодо видання УФД, зареєстрованих Міністерством юстиції України, то у групі “лідерів” – Кабінет Міністрів України, Правління Національного банку України, Державна податкова адміністрація України. Таблиця 2 характеризує кількісні показники УФД 12 “найпродуктивніших” у цьому напрямі установ України.

Таблиця 2

**Показники найбільш продуктивних установ України
щодо зареєстрованих Мін’юстом УФД**

1	Кабінет Міністрів України	900
2	Правління Національного банку України	587
3	Державна податкова адміністрація України	576

4	Міністерство аграрної політики України	443
5	Міністерство внутрішніх справ України	425
6	Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку України	361
7	Державне казначейство України	343
8	Міністерство юстиції України	316
9	Міністерство транспорту України	295
10	Міністерство охорони здоров'я України	242
11	Міністерство освіти і науки України	231
12	Міністерство фінансів України	231

3. Оформлення УФД та аналіз формулярів документів за реквізитами

3.1. Інформація до УФД

У правому верхньому куті аркуша з УФД зазначається, що це Додаток (якщо додатків більше одного, то проставляється номер додатка) до нормативно-правового акта і надається повна назва цього акта. Якщо форма розташована на декількох аркушах, то пишеться “Продовження додатка...”. Однак в оформленні цього елемента не спостерігається уніфікації. Часто у продовженні додатка зазначають тільки назву виду акта: “Додаток 11 до Положення”, а в деяких прикладах пишеться повна назва організаційного документа. Слід зауважити, що оформлення додатків до нормативно-правових актів унормовано пунктами 2.17. та 2.19. наказу Мін'юсту № 34/5 (у редакції наказу Мін'юсту від 2 серпня 2007 року № 592/5 “Про внесення змін до нормативно-правових актів Міністерства юстиції України з питань державної реєстрації нормативно-правових актів).

Якщо УФД є самостійними об'єктами впровадження (тобто вони не є додатками до акта, а самі є самостійним нормативно-правовим актом), то у даному разі надається гриф затвердження цих УФД. Наприклад:

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ Держпідприємництва
09.06.2004 № 67
Зареєстровано в Міністерстві
юстиції України
30 червня 2004 р. за № 802/9401

Часто у лівому куті чи посередині аркуша до схеми УФД зазначаються такі позначки: “Форма”, “Зразок”, “Зразок... (і подається назва номіналу УФД – протоколу, акта, наказу тощо)”, “Зразок бланка... (і

подається назва номіналу УФД – протоколу, акта, наказу тощо)”. Такі позначки тут є зайвими, оскільки всі УФД – це і є форми, зразки і бланки. Доцільність таких позначок визначається у випадках, коли подається приклад зафіксування інформації у бланках – “Зразок заповнення інформації в...”, “Приклад оформлення...” (однак іноді просто пишуть “Форма”, що неправильно). Або коли зазначається статус форми – “Типова форма...”, “Примірна форма...”, оскільки типова форма передбачає її застосування без змін, а примірна уможлиблює певні відхилення відповідно до специфіки створення та функціонування службового документа.

На окремих формах зазначається – “Виконується на бланках... (державного органу, органу місцевого самоврядування, іншої установи чи організації)” або “Бланк органу...”. А потім відтворюється або не відтворюється цей бланк. Цього роботи також не слід, оскільки, поперше, всі УФД – це бланки, а, по-друге, якщо мається на увазі конкретний бланк, то і слід його зазначати – “На загальному бланку...”, “На бланку листа...” (відповідно до класифікації бланків, наданій у ДСТУ 4163-2003). Іноді замість цієї інформації у лівому верхньому куті зазначають – “Штамп... (державного органу, органу місцевого самоврядування, іншої установи чи організації)”. Мається на увазі, що зображення загального бланка з кутовим розміщенням реквізитів буде заміщувати відбиток штампа. Але у даному разі слід у дужках написати, які реквізити або інша інформація мають бути зафіксовані у штампі.

На окремих УФД позначаються не тільки елементи, пов’язані зі створенням службового документа (чи особистого документа офіційного походження), а й необхідна додаткова інформація щодо його функціонування. Наприклад, у прикінцевій частині УФД зазначається така інформація: “Посвідчувальний напис нотаріуса (форма 52)... (а далі зазначено, яка інформація нотаріуса має бути тут, а також наявність відбитка печатки нотаріуса). Або: “Відбиток штампа казначея”. У даному випадку у дужках має надаватися інформація, яку містить штамп. У переважній більшості форм така інформація відсутня. До обігових реквізитів можна також віднести такі примітки: “Відмітка про внесення даних до електронної бази податкової звітності”, “За результатами камеральної перевірки Розрахунку порушень (помилки) не виявлено”. Складено акт (висновок) від “___” _____ 20__ року № _____ (дата і підпис посадової особи). У деяких формах зафіксовано інформацію, куди надається копія цього документа.

Неприпустимими є наявність таких записів у формах як “Місце для квитанції про сплату державного мита”. Квитанція є окремим документом, і у формі має бути лише відмітка про сплату.

Наприкінці викладу УФД можуть надаватися відомості щодо особливостей матеріального носія форми. Наприклад, “Документ ство-

рюють на аркуші розміром...”. Або ця інформація стосується строку зберігання документа: “Журнал зберігають п’ять років (після завершення)”. Слід зауважити, що строк зберігання визначається за погодженням із Укрдержархівом.

3.2. Реквізити (формуляр) УФД

Державний орган або центральна установа – видавець УФД для кожної форми склад реквізитів – визначає самостійно. Цей склад зумовлений усталеними інформаційними елементами, що склалися історично в процесі розвитку виду документа, сучасними вимогами до документної інформації зазначеного виду, у тому числі й встановлених для міжнародних УФД. Водночас існують так звані постійні реквізити, без яких документ не може вважатися офіційним. Серед них – текст (зміст) документа, дата документа, підпис. Як зазначалося, склад реквізитів досить чітко визначено для класу організаційно-розпорядчих документів у ДСТУ 4163-2003. Цих реквізитів тут 32. Водночас у пункті 1.3 стандарту зазначено, що “вимоги цього стандарту щодо оформлювання реквізитів можна поширювати на всі класи уніфікованих систем документації”, тобто певні вимоги до реквізитів у цьому стандарті можуть бути застосовані і для інших класів документації, навіть незважаючи на певну специфіку галузевих документів. Саме такі реквізити розглянемо нижче.

Зображення Державного Герба України

Уніфікація щодо зафіксування цього реквізита відсутня. У більшості випадків УФД, що відтворюють бланк листа або загальний бланк державного органу (або іншої установи, що за положенням (статутом) про організацію має право розміщувати на своїх бланках зображення Державного Герба), мають графічне зображення Державного Герба України. Водночас параметри цього зображення різні. Оскільки за пунктом 8.2 ДСТУ 3844-99 “Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови” бланки повинні бути виготовлені відповідно до затвердженої УФД у масштабі 1:1, то уніфіковане зображення Державного Герба України (Герба Автономної Республіки Крим) слід здійснювати відповідно до п. 5.1 ДСТУ 4163:2003. Розмір зображення: висота – 17 мм, ширина – 12 мм.

Таким чином, недоцільним є напис “Державний Герб. Україна” або “Державний Герб України” на окремих УФД. Також є помилкові приклади, коли зображення Державного Герба розташоване нижче назви державного органу. Багато випадків, коли УФД виконано на бланку державного органу або центральної установи і зображення Державного Герба взагалі відсутнє. Це характерно також для уніфікованих форм таких видів документів, як припис, паспорт, дозвіл, сертифікат, атестат, диплом, посвідчення, деяких інших особистих документів офіційного походження. Втім, слід зауважити, що на тих УФД, що призначені та-

кож для юридичних осіб всіх форм власності, зображення Герба не відтворюють.

Назва організації

Непоодинокі випадки, коли навіть за наявності зображення Державного Герба України на бланку УФД відсутня назва державного органу або установи.

Код форми документа

Значна кількість УФД позначає код форми за галузевим (відомчим) класифікатором документів, наприклад, “Форма № КО-1”. Деякі УФД враховують кодове позначення документа за Державним класифікатором управлінської документації (ДКУД, ДК 010-98).

Назва виду документа

Для більшості УФД застосовано традиційні назви номіналів службових документів. У Таблиці 3 подано відомості про 10 найуживаніших назви номіналів документів в УФД за період з 2003–2012 роки (тобто за останні десять років).

Таблиця 3

Найуживаніші номінали у назвах УФД

№№ п/п	Номінал УФД	Кількість застосування
1	2	3
1	Заява	676
2	Акт	531
3	Журнал	524
4	Звіт	518
5	Довідка	319
6	Повідомлення	292
7	Картка	196
8	Реєстр	181
9	Відомість	166
10	Інформація	166

Слід зауважити, що мали місце УФД без зазначення назви виду документа. У потоці їх всього 72. Вказати назву у цих випадках, виходячи з функційного спрямування та реквізитів документа, було не так вже і складно. У більшості випадків такими УФД були “довідки”, “повідомлення”, “довідні записки”, “заявки” тощо. Навіть, якщо це лист, і назва як виду не позначається під час оформлювання, все одно

це слід робити на УФД (наприклад, зазначити “оформлюють на бланку листа”). Тобто обов’язково при розробленні УФД слід зазначити назву виду документа.

Цікавими з документознавчої точки зору є застосування подвійних назв видів документів в УФД. Це свідчить про наявність видової диференціації номіналу і наявності бінарної функційної спрямованості видів документів. Найбільш диференційованими були види службових листів (лист-заява, лист-заявка, лист-звернення, лист-зобов’язання, лист-повідомлення, лист-погодження, лист-подання, лист-угода, лист-узгодження), довідок (довідка-виклик, довідка-висновок, довідка-підтвердження, довідка-рахунок), нарядів (наряд-допуск, наряд-накладна, наряд-путівка, наряд (талон). Дещо незвичною була назва таких видів документа, як “картка-журнал” (що позначало ведення журналу в картковій формі), “звіт-реєстр”, “протокол-реєстр”.

Види номіналів, безперечно, більш різноманітні, оскільки до номіналів додається фактично галузева або функційна складова назви, а також можливе зазначення року, на який мають бути зафіксовані показники або навіть дата, на яку, наприклад, потрібно надавати звітні відомості. Наприклад, “Звіт банку-агента про виплату вкладникам (назва банку) гарантованої суми відшкодувань за вкладками за рахунок коштів Фонду гарантування вкладів фізичних осіб за станом на (звітна дата) року”.

У той же час, є низка назв документів, які навряд чи можна вважати відповідними цьому реквізиту. Нижче предстало такого роду неприйнятні назви видів документів: “(адміністративні) операції...”, “облік (обміну...)”, “доходи (від операційної діяльності...)”, “примітка...”, “формування (фонду...)”, “(інші) доходи...”, “(соціально-економічні) результати...”, “(фінансові) результати...”, “собівартість...”, “про укладення договорів...”, “про управління...”, “вплив запровадження...”, “причини...”, “прогноз (надходжень)...”, “суми (врегулювання)...”, “проект посівів...”, “зміст дозволу...”, “територія здійснення...”, “документи, що підтверджують...”, “документ про перевезення...”, “реєстраційна форма...”, “мережа установ та організацій...”, “(договірна) ціна...”, “рух... (насіння)”, “собівартість...”, “формат ведення бази даних...”, “форма виявлення товарів...”, “частки (паї, акції)...”, “матеріали...” та деякі інші, частота використання яких у потоці УФД переважно 1–2 рази.

Безперечно, що вибір назви виду документа – це право видавця УФД, зважаючи на певні традиції в галузі. Але бажано дотримуватись вже усталених назв номіналів. Причому для кожного із зазначених вище “нетрадиційних” назв можна підібрати відповідну традиційну назву виду (номіналу) документа.

Частими є випадки комплексного представлення в одному УФД декількох форм видів форм, що є складниками одного документа. Напри-

клад, “супровідний листок” і “талон до супровідного листка”, “атестат”, “копія атестата” і “корінець атестата”, “квитанція”, “талон квитанції” та корінець квитанції”, “довідка” та “контрольний талон до довідки”. Іноді ці складники виступають як окремі УФД, наприклад “корінець”.

Є декілька УФД, де замість схеми розташування і назв реквізитів подано описання цих реквізитів. Наприклад, “Опис посвідчення члена сім’ї загиблого шахтаря”.

Дата документа

Дата документа – це дата його підписання, затвердження, прийняття, зареєстрування, яку оформлюють цифровим способом. У фінансових документах застосовують словесно-цифровий спосіб оформлення дати, наприклад: 29 січня 2001 року (ДСТУ 4163-2003, п. 5.11). Однак в аналізованих формах фінансових документів в жодній не було зазначення біля реквізиту “Дата” щодо словесно-цифрового способу його оформлення.

Слід також зазначити, що у значній кількості УФД цей реквізит взагалі відсутній (найбільше чомусь у формах звітів). Безперечно, що деякі форми документів можуть не мати чітко визначеного цього реквізиту. Наприклад, в журналах, деяких інших облікових, реєстраційних формах дата є складовим елементом запису в тексті. Дата навіть може бути у назві документа. Наприклад: “Довідка про суми надходження коштів від погашення підприємствами НАК “Нафтогаз України” заборгованості (недоїмки) з платежів до державного бюджету за станом на 1 січня 2001 року”.

Реєстраційний індекс документа

Хотілось звернути увагу на один із елементів реєстраційного індексу – порядковий номер документа у межах групи документів, оскільки у багатьох формах після назви виду документа проставляється знак “№”. Обов’язковим є проставляння номера документа для таких його видів, як протокол, довідка, наряд, пропуск, посвідчення, атестат, свідоцтво, диплом.

Адресат

Цей реквізит (назва державного органу, установи, посади тощо) зазначається у правому верхньому куті форми. Майже у всіх формах його зафіксовано правильно, тільки в окремих формах замість правого верхнього кута його помилково розташовано по центру верхньої зони.

Гриф затвердження документа

У додатку 5 до “Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади” наведено “Примірний перелік документів, що затверджуються з проставлянням грифа затвердження”. Після назви реквізиту “Гриф затвердження” у дужках слід зазначити, з яких елементів він складається: назва посади, особистий підпис, пріз-

вище, ініціал(и), дата підписання, відбиток печатки (за необхідності). Така уточнювальна інформація у багатьох формах відсутня.

Текст документа

Уніфікація організації тексту поєднує уніфікацію розташування окремих його частин залежно від виду документа та використання при цьому ustalених словесних форм – слів, словосполучень, речень. У спеціальній літературі таке поєднання, як правило, називають уніфікованим текстом. Існують такі форми представлення уніфікованих текстів: зв'язний текст, трафарет, анкета, таблиця і комбінований (симбіотичний). Зазначені форми уніфікації текстів описані в посібнику⁹. Нижче у таблиці 4 наведено статистику використання різних форм уніфікації тексту в галузевих УФД за 1997–2012 рр.

Таблиця 4. Кількісні показники використання різних форм уніфікації текст в потоці УФД за 1997–2012 рр.

Форма уніфікації тексту документа	Кількість використання форми в потоці УФД
Трафарет	4870
Таблиця	3942
Трафарет + таблиця	1094
Відкрита анкета	62
Закрита анкета	55
Зв'язний текст	10
Закрита анкета + таблиця	4
Трафарет + закрита анкета	4
Трафарет + зв'язний текст	4
Відкрита анкета + таблиця	1
Трафарет + відкрита анкета	1
Трафарет + таблиця + закрита анкета	1

Підпис

У багатьох формах взагалі відсутнє позначення цього реквізита. Іноді УФД фінансового характеру мають тільки підпис керівника установи, а підпис головного бухгалтера відсутній.

Відбиток печатки

У додатку 7 “Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади” наведено “Примірний перелік до-

кументів, підписи на яких скріплюються гербовою печаткою”. У абзаці другого пункту 74 цієї інструкції також зазначено, що “відбиток печатки ставиться таким чином, щоб він охоплював останні кілька літер найменування посади особи, яка підписала документ, але не підпис посадової особи, або на окремо виділеному для цього місці з поміткою “МП”. Розташування відбитка у разі виокремлення для нього місця має бути нижче реквізиту “підпис”.

Інші специфічні реквізити УФД

Проставляння відбитка штампа (інших графічних засвідчувальних реквізитів). Як вже зазначалося вище, на багатьох формах (переважно у лівому верхньому куті) зазначено “Штамп (і далі назва виду установи, її підрозділу)” Переважно цей елемент позначає реквізит “Відмітка про надходження документа до організації”(хоча за формуляром відповідно ДСТУ 4163 він має бути розташований у нижньому правому куті). Водночас відсутні відомості щодо призначення штампа та інформації, що має бути зафіксованою на штампі. Часто не зрозуміло, чи це кутовий штамп бланку установи, чи це проставляння реєстраційного штемпеля або засвідчення іншої дії (наприклад, оплати послуги) тощо. Водночас, як зазначалося вище, є низка УФД, що власне не є формами документів, а унормовують зміст відбитка штампа. Тоді під час оформлення УФД, де є позначка штампа, має бути посилення на відповідний зареєстрований Мін’юстом наказ, у додатку до якого йдеться про інформацію штампа. Рідше, крім штампів, як УФД зазначають форму та інформацію печатки (відбитку печатки) або відбитку (“відтиску”) кліше маркувальної машини (наприклад, на поштовому відправленні). Зазначені форми ми не розглядали як УФД.

Реквізити статистичної та фінансової звітності. УФД статистичної та фінансової звітності часто мають специфічний усталений склад реквізитів. Їх склад може бути таким:

Установа

Територія

Галузь (вид діяльності)

Код та назва відомчої класифікації видатків головного розпорядника коштів

Код та назва програмної класифікації видатків Державного бюджету

Періодичність

Одиниця виміру.

Також надаються назви кодів (ДКУД, ЄДРПОУ, КОАТУУ, ЗГНГ, СПОДУ тощо), що мають бути зафіксовані установою, яка надає звіт. В УФД державного статистичного спостереження мають місце реквізити, що встановлюють, які організації (установи) надають звіт, який термін надання звітів для них, за який строк надається (річна, квартальна, місячна, термінова) та яким засобом – поштова, електронна.

Водночас для деяких видів фінансових документів склад специфічних реквізитів охоплює:

Вид бюджету

Код і назва бюджетної установи

Код і назва відомчої класифікації видатків головного розпорядника коштів

Код і назва програмної класифікації видатків місцевих бюджетів

Відділ-виконавець

Підстава.

Особливості оформлення журналів. Журнали є одним із найпоширеніших видів документів. У переважній більшості форм надається лише зміст назв граф таблиці як облікової форми. Однак, незважаючи на специфічні функції кожного з них для майже всіх їх видів форма повинна містити реквізити титульної та останньої сторінки. На титульній сторінці, крім назви установи (можливо її підрозділу) та організації вищого рівня й назви журналу, має бути зазначено “Розпочато” і “Закінчено” для проставлення відповідних дат. Також може бути зафіксовано строк зберігання журналу. На останній сторінці має бути засвідчувальний напис: “У цьому журналі пронумеровано, прошнуровано та засвідчено печаткою (назва установи) _____ аркушів з _____ до _____ включно”. І нижче підписи службових осіб (керівника, іншої уповноваженої особи, особи, що веде журнал, за необхідністю – головного бухгалтера та ін.) та дата засвідчення.

Зазначені реквізити можуть стосуватися також таких реєстраційних форм, як “книги”.

Реквізити – зображення. Деякі УФД оснащено графічними зображеннями (схемами, креслениками, умовними позначками тощо). Наприклад, форма “Журналу ремонту систем вентиляції” містить схеми частин вентиляторів, форма “Медичної картки пацієнта” зображеннями частин людського тіла, лист-заявка на погодження проїзду великогабаритного транспорту – схему відстані між осями автопоїзда тощо. Мають місце УФД, що взагалі є схемами, наприклад, “Схема організації авіаційного наземного електрозв’язку”. Деякі форми передбачають зафіксування графічної інформації, зображення об’єкта, наприклад, схеми місця аварії, травмування або загибелі працівників.

3.3. Рекомендації щодо застосування УФД

Часто після схеми розташування реквізитів УФД надаються рекомендації щодо застосування форми. Вони мають різні назви, наприклад, “Інструкція щодо заповнення облікової форми...”, “Пояснення щодо заповнення форми...”, “Правила ведення та зберігання журналу...” тощо. Найбільш уніфікованими є інструкції щодо заповнення форм державного статистичного спостереження. Вони складаються з

двох частин: “Загальні положення” та “Заповнення бланка форми державного статистичного спостереження...”. Власне така структура викладу є у більшості рекомендацій, хоча і без структурного поділу на ці частини. Якщо пунктів рекомендацій декілька, то до форми додають “Примітки”.

У загальних положеннях надається інформація щодо цільового призначення службового документа, які установи (організації) надають, терміни надання документа, іноді вказується, хто має (службова особа) оформлювати документ, а також визначення понять, застосованих у формі. Можуть зазначатися необхідний рівень якості зафіксування інформації (особливо якщо заповнення форми здійснюється рукописно), параметри і якість паперу (іншого носія інформації). За необхідності надається інформація про умови, строк зберігання службового документа, а також порядок перевіряння інформації документа.

Друга частина рекомендацій надає інформацію щодо особливостей зафіксування інформації реквізитів, у тому числі головного з них – тексту. Зокрема, за яких умов надається та чи інша інформація або відповідно до яких нормативно-правових актів. Рекомендації особливо корисні, якщо форма містить низку розділів із різним функційним спрямуванням. Є також випадки, коли рекомендації оснащені графічною інформацією (умовними позначками), малюнками (наприклад, “Інструкція щодо заповнення облікової форми медичної документації № 109/2о “Картка медичного сортування”) і відповідно рекомендаціями щодо зафіксування певних позначок.

¹ Документація у сфері зовнішньої торгівлі. Формуляр-зразок: ДСТУ 3239-95 (ISO 8439:1990). – К.: Держспоживстандарт України, 1996. – 29 с.

² Про стандартизацію: Закон України від 17 травня 2001 р. № 2408-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 31. – Ст. 145.

³ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять : ДСТУ 2732: 2004. – К.: Держспоживстандарт України, 2005. – 32 с.

⁴ Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів: ДСТУ 4163–2003. – К.: Держспоживстандарт України, 2003. – 26 с.

⁵ Про затвердження Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1242 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 94. – Ст. 3433.

⁶ Державна уніфікована система документації. Основні положення: ДСТУ 3843-99. – К.: Держспоживстандарт України, 2000. – 26 с.

⁷ Державна уніфікована система документації. Формуляр зразок. Вимоги до побудови: ДСТУ 3844-99. – К.: Держспоживстандарт України, 2000. – 29 с.

⁸ Про вдосконалення порядку державної реєстрації нормативно-правових актів у Міністерстві юстиції України та скасування рішення про державну

реєстрацію нормативно-правових актів: Наказ Міністерства юстиції України від 12 квітня 2005 р. № 34/5 (із змінами) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 15. – Ст. 799.

⁹ Кулешов С. Г. Загальне документознавство: навчальний посібник / С. Г. Кулешов; Укрдержархів; УНДІАСД. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. – С. 90–91.

Проанализированы потоки публикаций унифицированных форм документов отраслевой документации в качестве приложений к нормативно-правовым актам, зарегистрированных Министерством юстиции Украины и опубликованных в “Официальном вестнике Украины” в 1997–2012 гг. Сделаны выводы относительно количественных показателей потоков УФД, зафиксирования реквизитов в формах, средств унификации текстов документов и т. п.

Ключевые слова: документация; служебный документ; реквизит служебного документа; формуляр служебного документа; унифицированная форма (служебного) документа; бланк служебного документа; нормативно-правовой акт.

There are analyzed the flows of published unified forms of documents of branch documentation as the additions to the legal acts, registered by the Ministry of Justice of Ukraine and published in the “Official Newsletter of Ukraine” in 1997–2012. The authors made the conclusions on the quantity indexes of flows of unified forms of documents; the fixation of the requisites in the forms; the means of the unification of documents, etc.

Key words: the documentation; the official document; the requisite of the official document; the formulary of the official document; the unified form of (official) document; the blank of official document; the legal act.

УДК 930.2:004

О. Я. ГАРАНІН*

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА УТВОРЕННЯ НОВИХ ФОРМ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

Проаналізовано особливості формування нових форм джерел в умовах впровадження інформаційних технологій.

Ключові слова: електронний документ; архівна справа; інформаційні технології; джерела; веб-сайт; Інтернет.

Розвиток інформаційних технологій наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. сприяв виникненню нових способів документування інформації за допомогою сучасних технічних пристроїв, що отримали поширення у всіх напрямках діяльності людства. Не є винятком і архівна справа, адже в процесі роботи з документами (формування, облік, збереження, використання тощо) застосовуються сучасні технологічні надбання. Удосконалення технологій, пов'язаних із процесами документування інформації та її обміну, є індустріальною константою. Отже, це призводить до виникнення нових форм джерел інформації – документів в електронній (цифровій) формі: службових електронних документів, документів особового походження з електронними носіями інформації, оцифрованих копій документів, цифрових аудіовізуальних документів, веб-сайтів, баз даних, які потенційно є джерелами формування Національного архівного фонду (далі – НАФ) і які, відповідно до Ст.Ст. 4–6. Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” (1993, № 3815-ХІІ), повинні бути збережені та внесені до НАФ України на підставі експертизи їх цінності.

В Україні процес зберігання цифрової спадщини було розпочато прийняттям низки нормативно-правових документів, а саме: Закону України “Про електронні документи та електронний документообіг” (2003 р., № 851-ІV), Закону України “Про електронний цифровий підпис” (2003 р., № 852-ІV), “Порядку зберігання електронних документів в архівних установах” (наказ Державного комітету архівів України, 2005 р., № 49, зареєстровано у Міністерстві юстиції України в 2005 р., № 627/10907), Закону України “Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки” (2007 р., № 537-V). Законотворчий процес у цій царині триває. Він відбувається з урахуванням вітчизняних архівознавчих традицій та сучасних світових інформаційних технологій¹.

* *Гаранін Олександр Якович* – кандидат історичних наук, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Слід зазначити, що документи в електронній формі мають таку ж саму цифрову природу, як і документи, отримані за результатом оцифрування традиційних документів. Терміном “цифровий” в архівній практиці, зазвичай, позначають документи, отримані за будь-якою технологією ретроспективної конверсії документів. Проте нині існують різні технології оцифрування традиційних документів, частина з яких може не мати традиційного застосування у вигляді сканування або фотографування документів із паперовими носіями інформації. А деякі технологічні рішення взагалі можуть вважатися унікальними. Зокрема, технологія оцифрування одного з найбільших у світі зібрань фонографічних записів єврейського музичного фольклору, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, була здійснена при використанні воскових фоноциліндрів Едісона. Зазначена технологія розроблена ще у 1998 р. Інститутом проблем реєстрації інформації (ІПРІ) НАН України²: “Протягом трьох місяців, без додаткового фінансування, виключно “із любові до мистецтва”, співробітники застосували абсолютно унікальну методику перезапису”³. Однак, наскільки б не відрізнялись технології оцифрування документів, нині результатом майже всіх таких технологій є комп’ютерний файл, що містить певний цифровий (двійковий) код, в якому будь-яка аналогова інформація за результатом її оцифрування перетворюється у цифрову.

В архівній справі оцифрування традиційних документів знайшло застосування переважно для створення фондів користування архівними документами, у тому числі для надання віддаленого доступу до них, наприклад, за допомогою мережі Інтернет або за допомогою он-лайн виставок. Подібні рішення вже частково реалізовано в українських архівах⁴. Як зазначає російська дослідниця О. Олімпієва, нині можна говорити про те, що електронні публікації історичних джерел на сьогодні є не лише однією із важливих складових сучасної історичної науки, але й одним із важливих елементів розвитку усього світового культурного простору⁵.

Проте архівна справа не єдина галузь застосування технологій оцифрування документів. Ця технологія широко застосовується, наприклад, у бібліотечній справі. Також оцифрування (сканування) службових паперових документів нині широко застосовується у діловодстві для його автоматизації, у тому числі на підприємствах, установах та організаціях, де впроваджено роботу з електронними документами (з використанням електронного цифрового підпису), але відсутні засоби обміну такими документами з іншими установами. Обмін документами між такими установами ведеться у традиційних формах, а для додавання вхідних паперових документів в інформаційну систему, зокрема систему електронного документообігу (далі – СЕД), їх сканують,

а почасти – розпізнають – створюють електронну копію, яку можливо редагувати.

На відміну від цифрових документів, “документами в електронній формі” називають документи, що були створені за допомогою технічних засобів, наприклад, комп’ютерної техніки. Виняток становлять аудіовізуальні документи, що створюються за допомогою цифрових фотоапаратів та відеокамер. Традиційно, за назвою цих пристроїв, такі документи називають “цифровими”. Однак зазначені пристрої отримали подібну назву невипадково. Незважаючи на те, що вони створюють аудіовізуальні документи, цей процес відбувається за технологіями оцифрування аналогової інформації. Тільки замість перетворення інформації, зафіксованої в документах, відбувається оцифрування аналогової інформації безпосередньо отриманою через оптичну систему цих пристроїв. Таким чином, цілком логічно називати нові джерела “електронними” або “цифровими” подібно електронним (цифровим) документам, підкреслюючи певною назвою технологію створення документа.

Слід зауважити: нині поряд із документами, що створені або за технологією оцифрування, або в електронній формі, створюються документи в електронній формі, до яких додаються (вставляються) цифрові документи – “електронно-цифрові”. Зазвичай у текстовий документ в електронній формі додаються цифрові аудіовізуальні документи. Найбільш поширена така технологія у справі створення документів для їх використання у комп’ютерних мережах, зокрема в Інтернет.

Збільшенню нових джерел, що утворюються за визначеними вище технологіями, сприяє проникнення у всі сфери життєдіяльності суспільства та діяльності нових технологій у формі нових доступних пристроїв та програмного забезпечення. Особлива увага приділяється мережевим технологіям, що забезпечують фізичну основу для здійснення швидкого обміну інформацією, практично на будь-якій відстані. Саме це впливає на розвиток суспільства, зміну відносин між людьми, їх діяльності, спілкування тощо. Тому зазначене має бути предметом дослідження спеціальних історичних дисциплін, і в першу чергу – джерелознавства. Також до особливостей нових джерел інформації, що повинна стати предметом дослідження джерелознавців, слід віднести можливість швидкого поширення документної інформації та відсутність різниці між примірниками документів в електронній формі. Так у Ст. 7 Закону України “Про електронні документи та електронний документообіг” зазначено, що “У разі надсилання електронного документа кільком адресатам або його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа”⁶. Тобто будь-яка фізична копія такого документа може вважатися його оригіналом. Тут слід наголосити на різниці між копією

електронною документа, що “засвідчується у порядку, встановленому законом”, та “фізичною його копією”⁷, котра створюється або шляхом копіювання файлів, що складають електронний документ, або створення копії носія інформації з інформацією електронного документа.

Уважаємо за потрібне звернути увагу на механізм спрощення внесення змін до документів в електронній формі. З одного боку, це дозволяє зменшити час підготовки документів, особливо, коли над створенням одного документа працює група спеціалістів, а з іншого, – забезпечує можливість створення та розповсюдження редактованих версій оригіналу. Це є головною причиною створення в мережі Інтернет множини джерел, що містять несправжню інформацію, яка видається за справжню. Фактично такі джерела можуть бути спрямовані як засіб впливу на непідготовленого користувача з метою нав’язування йому певної інформації.

Джерел, доступ до яких надається через мережу Інтернет, стає все більше. Це зумовлено двома основними чинниками: поширенням інфраструктури мережі Інтернет, що дозволяє отримати дешеве або безкоштовне підключення до неї, практично, з будь-якого місця перебування її користувачів (покриття мережі постійно збільшується); доступністю безкоштовних та багатофункціональних програмних Інтернет-засобів для різноманітного доступу обміну інформацією; однак головним чинником слід визнати можливість швидкого поширення інформації серед великої аудиторії читачів (слухачів, спостерігачів) з усього світу. До найбільш популярних серед них нині належать засоби, що будуються на таких службах Інтернету, як WWW (всесвітнє павутиння), електронна пошта (e-mail), служба миттєвого обміну сповіщеннями (icq, Skype тощо), електронні форуми, блоги та щоденники (Facebook, Twiter, В-контакте тощо).

Найважливіше питання, на яке ще доведеться відповісти документознавцям та архівістам: “А є серед зазначених Інтернет-джерел ті, що містять документну інформацію?” Зауважимо, що дослідження джерел в Інтернеті все частіше зустрічається у фахових виданнях⁸ та є темами для обговорення на конференціях⁹ та семінарах: “В останні роки постає питання щодо типології історичної інформації, що зберігається в Інтернет”¹⁰. Фахівці найчастіше звертають свою увагу на нову форму електронно-цифрових джерел, зазначаючи у назві їх належність до мережі Інтернет. Тут необхідно зробити уточнення стосовно цього терміну. На нашу думку, він не завжди правильно визначає належність до джерела. Джерело, яке розміщується для віддаленого доступу до нього, може бути розміщено для обмеженого доступу в іншій мережі, наприклад, якоїсь установи – виключно для доступу до нього тільки співробітників цієї установи. Структура, зміст та технології, що використовуються для його зміни, надання до нього доступу та відтворення його інформації

залишаться незмінними, однак часто його продовжують називати Інтернет-джерелом. Тобто слово “Інтернет” нині не лише вказує на місце розташування джерела – воно визначає ті технології, за допомогою яких створюється ці джерела, надається доступ до них та відбувається відтворення інформації. Ми вважаємо, що це є важливою особливістю таких електронно-цифрових джерел, як веб-сайти, листування за допомогою електронної пошти, електронних щоденників тощо.

Крім питання про наявність в таких джерелах значущої інформації, не менш важливим є підтвердження, що ця інформація є документною. Які саме інформаційні об’єкти можна визначити як документи. Згадаємо, що такі джерела як веб-сайти та електронні щоденники мають складну структуру, роботу з якою забезпечує технологія гіпертекстових посилань. Вона дозволяє швидко виконувати перехід між семантично зв’язаними частинами джерела шляхом вибору спеціальних елементів, що додаються у відповідні місця. Ці елементи можуть бути текстовими або графічними.

Найбільш складна справа з визначенням інформаційних об’єктів, що можуть бути визначені, як документи в електронній формі, коли вони створюються з використанням баз даних. Базы даних можуть використовуватися окремо, а також у складі веб-джерел. Спеціалісти та науковці зазвичай пропонують називати такі джерела “електронними інформаційними ресурсами”, виокремлюючи серед них веб-сайти та бази даних. Хоча все частіше веб-сайти створюються з використанням баз даних.

Базы даних широко використовуються для створення електронних форм традиційних видів документів: журналів реєстрації, реєстрів, кадастрів, каталогів, картотек тощо. Так, Закон України “Про Національну програму інформатизації” визначає “інформаційний ресурс” як “сукупність документів у інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо)”¹¹. Тобто з цього випливає, що один інформаційний ресурс в електронній формі (електронний інформаційний ресурс), як окремий випадок, може бути визначений документом. Тому, якщо документи в електронній формі є електронним відповідником традиційних документів, то зазвичай не виникає труднощів у їх визначенні як документів.

Найбільш недослідженими на сьогодні залишаються питання, що стосуються статусу Інтернет-джерел. Навіть якщо такі джерела можна вважати документами, слід визначити, які з цих документів є об’єктом дослідження документознавства, а які слід віднести до бібліотекознавства. Якщо все ж Інтернет-джерела становлять об’єкт дослідження документознавства, а дослідження документознавців різних країн останнього часу свідчать, що такі інформаційні об’єкти все частіше стають об’єктами дослідження документознавців, які визнають їх документа-

ми, залишається невирішеним не менш складне питання: “Чи є серед таких документів такі, що можуть бути віднесені до Національного архівного фонду?”, – “підлягають зберіганню з огляду на значущість для особи, суспільства чи держави або цінність для власника також як об’єкт рухомого майна”¹². Незважаючи на те, що у різних країнах світу національними архівами розпочато архівне зберігання веб-сайтів, питання залишається і досі відкритим. В Україні архівне зберігання веб-сайтів ведеться Центральним державним електронним архівом України у межах ініціативного документування у формі архівних колекцій веб-сайтів¹³. Подібне зберігання веб-сайтів активно ведеться бібліотеками¹⁴. На нашу думку, для остаточного вирішення цього питання слід визначитися з двома питаннями. Які з електронних інформаційних ресурсів є документами, що є об’єктами дослідження документознавства та архівознавства? Які з цих документів, що є електронними інформаційними ресурсами, можуть бути віднесені до Національного архівного фонду?¹⁵ Вважаємо, що наблизитися до вирішення другого питання можна за допомогою узагальнюючих наукових досліджень із зазначенням експертизи цінності подібних документів.

Дослідження щодо вирішення питання експертизи цінності електронних інформаційних ресурсів уже розпочато¹⁶. В Україні такі дослідження присвячені експертизі цінності веб-сайтів¹⁷. Вочевидь, що це питання щільно пов’язано з дублюванням документної інформації – частково як у самих електронних інформаційних ресурсах, так і в документах з іншими носіями інформації. Тобто відповідь на це питання незабаром може бути знайдено. Якщо ресурс дублює інформацію, що задокументована у традиційних документах, то його не варто розглядати як інформаційний об’єкт, що може бути внесений до НАФ. Що стосується віднесення такого ресурсу до НАФ, то, на нашу думку, з цим можна погодитися. Однак слід зауважити: електронний інформаційний ресурс, що містить задокументовану інформацію, яка зберігається на паперових носіях, зазвичай створюється як ефективний інструмент для використання цієї інформації. Тому без додаткових досліджень щодо можливості використання цих властивостей електронних інформаційних ресурсів в архівній практиці, наприклад, як довідкового апарату для здійснення ефективного пошуку документної інформації, неможливо нині дати остаточну відповідь стосовно їх подальшого зберігання у державних архівах. Цікавою щодо цього є методика “оцінювання Інтернет-сторінок”, запропонована групою вчених із Вінницького національного технічного університету, для “очищення від інформаційного шуму, а також ... видалення [із ресурсу – *О. М.*] веб-сторінок з даними, що дублюються”¹⁸.

Інтернет-джерела складаються з множини файлів, які часто називають “Інтернет-сторінками” або “веб-сторінками”¹⁹. Крім того, такі

сторінки не є статичними інформаційними об'єктами, а формуються динамічно за допомогою Інтернет-технологій. Інформація для створення цих сторінок зберігається у базі даних, а для створення сторінок використовуються попередньо визначені електронні форми. Це дозволяє створювати різні електронні форми для підготовки різних сторінок веб-сайтів, частина інформації яких здебільшого повторюється. Тобто джерелом інформації тут є база даних, а веб-сторінки є частиною технології відтворення інформації з цього джерела. У зв'язку з цим можна запропонувати наступний підхід, що дозволить визначити веб-сайт як документ в електронній формі: зафіксувати на носіїві на певний момент часу інформаційний об'єкт, котрий буде складатися з усіх його сторінок, які можна на той момент відтворити. Це дозволить отримати спрощену структуру веб-сайту, що буде містити всю інформацію джерела. Можливо, інформація у такому документі частково буде повторюватися, що не відповідає практиці діловодства. Однак (це можна вважати особливістю отриманих документів в електронній формі) дозволить у подальшому опрацьовувати веб-сайти як документи, незалежно від технологій генерації веб-сторінок із бази даних. Зважаючи на те, що подібні технології побудовані на основі різних систем керування базами даних, більшість з яких є комерційними, можливість позбавлення підтримки працездатності цих технологій дозволить заощадити значні фінансові та матеріальні ресурси для забезпечення їх відтворення у часі.

Що стосується не веб-орієнтованих технологій створення документів за допомогою баз даних та систем керування ними, то питання, який саме інформаційний об'єкт можна створити для спрощення подальшого його опрацювання, залишається відкритим²⁰.

Продовжуючи тему динамічності електронно-цифрових джерел, можна зазначити, що це питання залишається вже тривалий час одним із найбільш обговорюваних фахівцями з різних галузей знань (документознавство, архівознавство, бібліотекознавство, книгознавство тощо), об'єктом дослідження яких є документ. Якщо інформація у такому джерелі не зафіксована будь-якими засобами, що забезпечують її цілісність, наприклад, електронний (цифровий) підпис, дізнатися про будь-які зміни інформації у такому джерелі (зміну (редагування) інформації, її видалення або додавання нової) або самого джерела, наприклад, переміщення інформації в інше місце ресурсу, без додаткових засобів, що фіксують такі події, не можливо. На нашу думку, найбільш прийнятною є пропозиція фіксувати у певний момент часу стан таких джерел та у подальшому зберігати масив документів в електронній формі, що належать до одного електронного інформаційного ресурсу.

¹ Електронний архів [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Electronic/E_A.php – Назва з екрана.

² *Косяк І. В.* Система цифрового неруйнівного відтворення інформації з раритетних носіїв / І. В. Косяк // Реєстрація, зберігання і обробка даних. – 2007. – № 3. – Т. 9. – С. 43–60.

³ *Сорокопуд В.* Киевский звук “еврейских фоноваликов” [Електронний ресурс] / Виктория Сорокопуд // Зеркало недели. Украина. – № 8. – 2 марта 2007 года. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/kyevskiy_zvuk_evreyskih_fonovalikov.html – Назва з екрана.

⁴ Колекція документів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://err.tsdavo.gov.ua/> – Назва з екрана; Документальні виставки on-line [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://tsdkffa.archives.gov.ua/Exhibitions/> – Назва з екрана.

⁵ *Олимтеева Е.* Проблемы электронных публикаций исторических источников // Архивы России и Польши: история, проблемы и перспективы развития: сб. науч. тр. / Л. Мазур и Я. Лосовски. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2013. – С. 265.

⁶ Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV // Офіц. вісн. України. – К., 2003. – № 25. – Ст. 1174.

⁷ Там само.

⁸ *Горбенко О. Я.* Интернет у сучасних наукових комунікаціях [Електронний ресурс] / О. Я. Горбенко // Соціологічні дослідження : зб.наук. праць Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – № 7. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Soc_dos/2008_7/gorbunko.pdf. – Назва з екрана.

⁹ *Купрунець Т.* До питання забезпечення збереження архівних колекцій веб-сайтів // Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі: матеріали наук. конф. з міжнародною участю 14 берез. 2013 р., м Київ / Держ. архів. служба України, УНДІАСД, ЦДАМЛМ України, Кафедра архівознавства та спец. галузей іст. науки іст. ф-ту Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – С. 99–102.

¹⁰ *Сидоренко О. В.* Источниковедение отечественной истории: Учебное пособие / О. В. Сидоренко // Дальневосточный гос. ун-т. Тихоокеанский ин-т дистанционного образования и технологий. – ТИДОТ ДВГУ : Владивосток, 2005. – С. 3. – Рукопись. – Режим доступу: <http://window.edu.ru/resource/021/41021>. – Загл. с екрана.

¹¹ Про Національну програму інформатизації : Закон України від 04.02.1998 № 74/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – К., 1998 – № 27. – Ст. 181.

¹² Про Національний архівний фонд та архівні установи : Закон України від 24.12.1993 № 3815-XII // Відомості Верховної Ради України. – К., 1994. – № 15. – Ст. 87.

¹³ Фонди Центрального державного електронного архіву України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsdea.archive.gov.ua/ua/index.php?page=fund>. – Назва з екрана; Інструкція з обліку та описування архівних копій веб-сайтів [Електронний ресурс] / Укрдержархів, ЦДЕА України ; уклад.: Жук Л. В., Загородній О. В., Сковронський В. В. – 14 с. – Рукопис. – Режим доступу: <http://tsdea.archive.gov.ua/ua/advisory/work/pdf/AKVS.pdf>. – Назва з екрана.

¹⁴ Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства / О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, В. М. Горовий та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011. – 248 с.; Самохіна Н. Ф. Архівування інформаційних ресурсів у системі формування електронної бібліотеки / Наталія Самохіна // Бібліотечний вісник. – 2012. – № 5. – С. 27–31.

¹⁵ Віднесення електронних інформаційних ресурсів до Національного архівного фонду. Аналітичний огляд / Укрдержархів, УНДІАСД ; уклад.: Ковтанюк Т. М., Христова Н. М. – 34 с. – Рукопис.

¹⁶ *Іствуд Т.* Експертиза цінності електронних документів / Терри Іствуд // Архіви України. – 2002. – № 1/3. – С. 232–236.

¹⁷ Критерії відбору веб-ресурсів як складової НАФ і джерела комплектування Центрального державного електронного архіву України : Метод. Рекомендації / Держкомархів України, УНДІАСД, ЦДЕА України ; уклад.: С. Г. Кулешов (керівник теми), П. М. Марченко. – К., 2009. – 13 с.

¹⁸ *Дубовой В. М., Краковецький О. Ю., Глонь О. В.* Метод оцінки подібності веб-сторінок / В. М. Дубовой, О. Ю. Краковецький, О. В. Глонь // Оптико-електронні інформаційно-енергетичні технології МОН України, Вінницький нац. тех. ун-т. – Вінниця, 2008. – № 2. – С. 63–67.

¹⁹ *Стрішенець Н. В.* Класифікація в електронному середовищі / Надія Стрішенець //Бібліотечний вісник. 2010. – № 5. – С. 35.

²⁰ *Меленець А. В.* Обрання типу сховища для зберігання документів страхового фонду в електронному вигляді /А. В. Меленець // Системи обробки інформації: зб. наук. праць Харківського ун-ту Повітряних Сил ім. І. Кожедуба. – Харків, 2010. – № 6. – С. 199-203; Садовська І. Б. Документування як основна складова інформаційних ресурсів в управлінському обліку [Електронний ресурс] / Садовська І. Б. // Економічний форум. – 2011. – № 2. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ekfor/2011_2/68.pdf. – Назва з екрана.

Проанализированы особенности формирования новых форм источников в условиях внедрения информационных технологий.

Ключевые слова: электронный документ; архивное дело; информационные технологии; источники; веб-сайт; Интернет.

УДК 930.253:004.738.5

Т. Я. КУПРУНЕЦЬ*

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ САЙТОБУДУВАННЯ, ЇХ ВПЛИВ НА АРХІВНЕ КОПІЮВАННЯ ВЕБ-САЙТІВ

Окреслено причини популярності мережі Інтернет як середовища та веб-сайту для подання задокументованої інформації, розглянуто основні тенденції розвитку технологій створення веб-сайтів, проаналізовано вплив зазначених тенденцій на архівне копіювання веб-сайтів.

Ключові слова: електронний інформаційний ресурс; гіпертекст; Web 2.0; глибинний веб; архівне копіювання веб-сайтів.

Початок ХХІ ст. характеризується бурхливим розвитком науки та техніки. Це обумовлено значним прискоренням науково-технічного прогресу, що стало наслідком науково-технічної революції, яка розпочалась з середини ХХ ст. Для забезпечення стрімко зростаючих потреб науки у швидкості та якості обробки інформації вже у першій половині ХХ ст. були побудовані перші електронно-обчислювальні машини (далі – ЕОМ). Однак самі по собі ЕОМ не задовольняли потреби науковців у якісно нових механізмах організації спільної роботи над інформацією та швидкості доступу до неї. Необхідність винайдення таких механізмів диктувались переорієнтацією наукової практики від індивідуальних наукових досліджень до групових. Варіантом вирішення цієї проблеми була ідея психолога та спеціаліста в галузі обчислювальних машин Джозефа Ліклайдера, викладена у статті “Симбіоз людини та комп’ютера” у 1960 р. У ній Джозеф Ліклайдер запропонував об’єднати ЕОМ у мережу для забезпечення ефективнішого зберігання і використання інформації¹. З часом ця ідея була втілена на практиці. У межах реалізації мережі ARPANET, що була спроектована в Управлінні з перспективних наукових досліджень Міністерства оборони США у 1969 р.², в мережу були об’єднані чотири ЕОМ, які перебували у Каліфорнійському університеті в Лос-Анджелесі, Каліфорнійському університеті в Санта-Барбарі, Дослідницькому університеті Стенфорда та Університеті штату Юта. Фізичне об’єднання ЕОМ в інформаційні мережі дозволило організувати обмін даними між ними, однак не забезпечило підвищення рівня організації самої інформації.

* *Купрунець Тарас Ярославович* – головний спеціаліст відділу інформаційних технологій Центрального державного електронного архіву України.

Над створенням нового механізму структурування інформації працював американський науковець Венівар Буш. У своїй статті 1945 р. “As We May Think” він уперше подав ідею збереження і пошуку документів за допомогою асоціативних зв’язків³ – нині ця технологія носить назву “гіпертекст”. Суть її полягає у тому, що інформаційний об’єкт, побудований на основі цієї технології, можна представити як сітку взаємозв’язків. У якості вузлів цієї сітки, або складових гіпертексту, можуть виступати текстові, графічні, аудіо-, відеодані, зокрема, документи. За допомогою цих зв’язків можна відтворювати матеріал у будь-якому порядку, утворюючи різні лінійні послідовності складових гіпертекстових документів. Вперше “гіпертекст” як термін був ужитий Тедом Нельсоном у 1965 р. для визначення документів, що мають нелінійну структуру, на протигагу лінійній структурі традиційних документів (текстових, аудіо-, відео, наприклад, фільмів), а також книг, журналів та газет⁴. “Під “гіпертекстом”, – писав Нельсон, – “я розумію нелінійний запис. Звичайно процес письма відбувається лінійно з наступних двох причин. По-перше, тому, що він є похідним від мовлення..., яке не може бути не послідовним (так як у нас для цього лише один канал), і, по-друге, тому, що книги незручно читати інакше як послідовно. Однак думки утворюють структури, які не є послідовними – вони пов’язані багатьма можливими переходами”⁵.

Технологія гіпертексту відкрила нові можливості створення, зберігання та використання інформації:

- складові інформаційних ресурсів, що створені за технологією гіпертексту, у будь-який момент можуть бути змінені (доповнені, відредаговані, видалені), проте це не перешкоджає доступу користувачів до інших складових інформаційного ресурсу;

- організація інформації за допомогою зв’язків між окремими її складовими, подібна до ходу людських думок, дозволила відтворювати інформаційні ресурси у тій послідовності його складових, у якій це максимально зручно конкретному користувачу з можливістю переміщення у довільній послідовності, у межах визначених гіпертекстовими зв’язками, між ними.

Використання гіпертексту в інформаційних мережах дозволило максимально розкрити переваги цієї технології, зокрема, можливість забезпечення миттєвого переміщення за гіпертекстовими зв’язками між складовими електронного інформаційного ресурсу (далі – ЕІР), створеного як мережевий ресурс. Складові такого ресурсу можуть розміщуватись навіть на різних ЕОМ, що об’єднані в мережу.

Справжнім початком сучасної ери інформаційного суспільства можна вважати виникнення у 90-х рр. глобальної мережі Інтернет. Підґрунтям для цього стало винайдення у 70-х рр. ХХ ст. мікропроцесорів. Це дозволило зменшити розміри ЕОМ, вартість їх експлуатації та

сприяло створенню нового покоління ЕОМ – персональних електронно-обчислювальних машин (далі – ПЕОМ). Економічні та “габаритні” переваги ПЕОМ у порівнянні з ЕОМ забезпечили їх поширення спочатку у сфері державної безпеки та оборони, згодом серед комерційних організацій та заможних верств населення, а потім і серед пересічних громадян. Наступним кроком у формуванні мережі Інтернет, у звичному для нас вигляді стало оприлюднення технології передачі даних в інформаційних мережах (одночасного доступу до інформації множини користувачів мережі). Така інформація була задокументована її автором, британським ученим Тімом Бернерсом-Лі, та розміщена у формі першого у світі веб-сайта, до якого було надано доступ в мережі Інтернет⁶. Завершальним етапом створення мережі Інтернет стало об’єднання більшості існуючих на той час інформаційних мереж в одну глобальну мережу з можливістю підключення до неї комерційних організацій та приватних користувачів.

Поєднання концепції спільної взаємодії, що втілювала мережа Інтернет, з концепцією вільного програмного забезпечення, запропонованою Річардом Столменом, який заснував у 1985 р. “Фонд вільного програмного забезпечення”⁷, забезпечило новий підхід для розробки та розповсюдження програмних засобів документування, зберігання, обміну та використання інформації. Такий підхід призвів до явища лавиноподібного росту кількості зазначених засобів та підвищення їх якості. Подібне стало можливим завдяки новій стратегії розробки вільного програмного забезпечення, коли над його створенням та розвитком могли працювати не наймані працівники якоїсь конкретної організації, кількість яких обмежена, а всі охочі ентузіасти мережі Інтернет.

Завдяки досягненням науки в автоматизації виробництва та організації виробничого процесу, особливо в інтелектуальній сфері, відбувся перерозподіл видів зайнятості людства. Уже станом на 1997 рік найбільша кількість працюючого населення (від половини до 2/3) припадала на сферу інформації та послуг, а вже потім – промисловості та аграрного сектору⁸. Тенденція до перерозподілу в бік інформаційної сфери зайнятості зберігається і донині.

Популярності мережі Інтернет, а також розвитку та поширенню технологій будівництва веб-сайтів, як засобу представлення задокументованої інформації у цій мережі сприяють такі чинники:

- доступність мережі Інтернет як середовища документування, обміну, зберігання та використання інформації;
- різноманітність засобів документування, зокрема і безкоштовних, зберігання, обміну та використання інформації, а також бурхливий їх подальший розвиток;
- можливість доступу до вже задокументованої інформації у мережі Інтернет або розміщення у цій мережі задокументованої інформації,

з будь-якого місця на Землі, де є підключення до мережі Інтернет, за допомогою, практично, будь-якого мобільного пристрою;

– перерозподіл світового ринку праці, що ґрунтується на організації роботи з віддаленими співробітниками, які не працюють у приміщенні підприємств і територіально можуть розміщуватися в інших населених пунктах, країнах та континентах.

Все це дозволяє прогнозувати зростання популярності мережевих технологій та служб Інтернету. Про це свідчать, наприклад, дослідження міжнародної аналітичної компанії IDC, що були здійснені на замовлення американської компанії EMC Corporation. Для загального користування у мережі Інтернет лише у 2011 році було надано доступ до 1,8 Зетабайт⁹ інформації.

Від перших днів існування мережі Інтернет спостерігається спочатку поступове, а потім прискорене її проникнення в усі сфери діяльності людства (науку, освіту, виробництво, соціально-комунікативну тощо).

З появою мережі Інтернет та розвитку її служб розпочато перехід до електронних форм традиційних документів: стрічок новин на інформаційних веб-сайтах, особистих щоденників у блогах, рукописів, що розміщуються в різних мережевих ресурсах. Крім того, такі служби як відеохостинг впевнено витісняють традиційне телебачення. З'являються нові напрями мистецтва, наприклад, цифровий живопис, електронна музика, комп'ютерна анімація тощо.

Слід зазначити, що переваги мережі Інтернет як середовища та веб-сайтів як одиниці, представлення задокументованої інформації, описані вище, дозволили їм зайняти лідируючі позиції у сучасному інформаційному суспільстві серед засобів документування, збереження та опрацювання інформації, що поступово зменшує частку документів з паперовими носіями інформації. Зазначене стало можливим завдяки постійному розвитку як самої мережі Інтернет (зменшення вартості доступу до мережі Інтернет кінцевих користувачів; зменшення вартості та покращення якості послуг хостинг-провайдерів; збільшення швидкості передачі даних тощо), так і засобів документування та представлення інформації в Інтернет (спрощення засобів створення веб-сайтів, виникнення нових технологій адміністрування цих веб-сайтів, призначених для спрощення взаємодії з користувачем). До сучасних тенденцій розвитку технологій створення та функціонування веб-сайтів слід віднести такі:

– використання технологій опрацювання інформації, що виконуються на стороні користувача, наприклад, JavaScript, Flash, Silverlight тощо;

– виникнення та розвиток концепції Web 2.0 як засобу спрощення документування інформації;

– захист контенту* веб-сайтів як інтелектуальної власності від не-санкціонованого використання: копіювання, друку, надсилання тощо;
– існування “глибинного веба”(прихованого), тобто сторінок EIP, з якими не зв’язана жодна інша сторінка EIP.

Використання технологій JavaScript, Flash, Silverlight пов’язане зі спробами оптимізувати швидкість надання доступу та покращити зовнішній вигляд EIP, зробити їх інтерфейс більш зрозумілим та зручним для користувача. Це досягається завдяки тому, що елементи, створені за цими технологіями, витрачають електронно-обчислювальні ресурси лише при звертанні до них, при-чому, для відтворення цих складових EIP, зазвичай, витрачаються ресурси ПЕОМ користувача, а не веб-сервера, на якому розміщено EIP. Звичайно, розподілення навантаження між ПЕОМ користувачів та веб-сервером забезпечує підвищення швидкості роботи веб-сервера. Крім того, ці технології дозволяють створювати у складі веб-сторінок інтерактивні елементи, вміст яких може змінюватись без перезавантаження останніх. До них належать різноманітні динамічні навігаційні меню, фото- та відеогалереї, інформаційні банери тощо. Про перспективність використання зазначених технологій свідчить той факт, що за результатами дослідження W3Techs, підрозділу компанії Q-Success, відсоток веб-сайтів, які використовують зазначені технології, становить 89,7%¹⁰.

Важливим етапом розвитку засобів документування інформації стало впровадження сукупності технологій під загальною назвою Web 2.0. Фактично відбулась еволюція від одноосібного створення та підтримки веб-сайтів до колективної роботи над ними¹¹. Концепція Web 2.0 – це методика проектування EIP, які завдяки врахуванню мережеских взаємодій стають тим кращими, чим більше людей ними користується. Особливістю Web 2.0 є принцип залучення користувачів до наповнення та багаторазового вивіряння змістовної частини веб-сайтів¹². Як приклад можна навести інформаційний портал “Вікіпедія” (<http://www.wikipedia.org>), де кожен користувач може створити веб-сторінку засобами вбудованими у портал, і кожен користувач може коригувати викладений на цьому інформаційному порталі матеріал. Однак можливості, що надає концепція Web 2.0, значно ширші, у рамках цієї концепції існують спеціальні мережескі ресурси, що надають користувачам інтуїтивно зрозумілі інструменти, за допомогою яких можна створювати та розміщувати у мережі Інтернет власні веб-сайти з певного переліку завчасно розроблених (стандартних) складових (шаблонів), комбінуючи їх за власним бажанням. Таке сайтобудування не потребує спеціальних

* Прим. авт. Аналізуючи поширені визначеннями поняття “контент веб-сайтів” (Інтернет-контент) можна стверджувати, що вони повністю відповідають поняттю “зміст документа”, що визначено у П. 3.4 ДСТУ 2732:2004 “Діловодство і архівна справа. Терміни та визначення понять”.

знань в галузі програмування. Подібні інструменти надають своїм користувачам такі ресурси, наприклад, як uCoz, Google Sites, Hostenko тощо. Також у межах концепції Web 2.0, було створено багато веб-сайтів, що дозволяють завантажувати, зберігати та надавати доступ в мережі Інтернет до текстових та аудіовізуальних документів. На практиці це корисно користувачам, які не хочуть себе обтяжувати знанням принципів веб-програмування, проте мають необхідність розмістити на веб-сайті, наприклад, відеогалерею. Тоді правовласник може розмістити свої аудіовізуальні документи на сторонньому веб-сайті, наприклад, на www.youtube.com, а у власний веб-сайт копіює частину програмного коду, наданого www.youtube.com, за допомогою якого, фактично, отримує можливість відтворювати ці документи у власному ЕІР так, ніби вони є складовою частиною останнього.

Стосовно захисту контенту від несанкціонованого копіювання слід зазначити наступне. На початку свого існування мережа Інтернет розвивалась ентузіастами, які за допомогою простих засобів програмування створювали ЕІР переважно для задоволення власних естетичних та соціальних потреб, без обмеження доступу до них. Питання захисту контенту не стояло взагалі. Навпаки, чим більша кількість користувачів ознайомлювалась з інформацією, тим більше визнання отримував правовласник. Але з часом, враховуючи переваги, які надає мережа Інтернет, вона почала розглядатись, як середовище для ведення та підтримки бізнес-процесів. Залучення до мережі Інтернет користувачів, орієнтованих на неї, як на інструмент персонального збагачення, спрямували інвестиції у цей сегмент. Бажання забезпечити такі інвестиції призвело до зміщення пріоритетів, що ставились при розробці засобів документування, надання доступу та відтворення інформації. На перше місце, серед інших, почала виходити потреба у захисті контенту. Це пояснюється тим, що дуже важливим чинником стало позиціонування у пошукових системах, адже від цієї позиції залежить кількість потенційних відвідувачів ЕІР. Місце у рейтингу пошукових систем напряму залежить від унікальності контенту та швидкості його оновлення. Тому для правовласників веб-сайтів однією з проблем є передрук текстової інформації або ж використання аудіовізуальних документів, розміщених на ЕІР, іншими ресурсами мережі Інтернет. Ця проблема пов'язана з питанням визначення першоджерела задокументованої інформації. Не менш важливе питання захисту контенту стоїть для правовласників, які націлені на популяризацію продуктів своєї діяльності (науковці, письменники, художники, фотографи, дизайнери тощо) за допомогою власного веб-сайта, або надання продуктів інтелектуальної власності в комерційне користування, наприклад, розміщуючи їх на спеціалізованих інформаційних ресурсах. Веб-сайти даного типу містять текстові та аудіовізуальні документи, на які розповсюджується законодавство

про захист авторських прав їх власників. Такі ресурси створені або безпосередньо правовласниками, або за їх кошт. Тому вони зацікавлені у захисті власних інформаційних об'єктів від несанкціонованого копіювання конкурентами, що можуть скористатися таким контентом для власного збагачення або недобросовісними споживачами, які хочуть уникнути сплати за користування потрібним їм контентом.

Інша тенденція у сучасному сайтобудуванні – це виникнення так званого глибинного або невидимого веба. Термін “глибинний веб” (deep web) уперше був вжитий Джиллом Іллсвортом у 1994 р. для характеристики ресурсів, з тих чи інших причин не доступних для звичайних пошукових машин¹³. Під невидимим вебom слід розуміти текстові, аудіовізуальні документи, веб-сторінки та цілі веб-сайти, на які відсутні гіперпосилання на веб-сторінках у мережі Інтернет¹⁴. Для кращого розуміння можемо розглянути інформаційний веб-сайт Центрального державного електронного архіву України <http://tsdea.archives.gov.ua/ua/>. Права інформаційна колонка починається заголовком “Звернення”, під яким присутня кнопка “Детальніше...”, що несе в собі гіперпосилання на веб-сторінку з повним текстом звернення – <http://tsdea.archives.gov.ua/ua/?page=zvernen>. При натисканні користувачем кнопки “Детальніше...” він фактично надає браузеру команду переходу до веб-сторінки з повним текстом звернення за гіперпосиланням, яке асоціюється з вказаною кнопкою. Однак що було б, якби веб-сторінка з повним текстом звернення на веб-сайті була присутня, а кнопка “Детальніше...” була відсутня? У такому випадку можливість переходу до зазначеної веб-сторінки була б лише за умови явного зазначення гіперпосилання, що асоціюється з нею. Іншим випадком глибинного веба є Інтернет-ресурси, доступ до яких можливий лише після введення пароля. Нині глибинний веб широко використовується для диференціації доступу користувачів до контенту.

Розуміючи важливість цифрової спадщини країнами, небайдужими до власної історії, було створено національні програми зі збереження задокументованої інформації, розміщеної в мережі Інтернет у формі EIP¹⁵. На даний час найчастіше використовується метод завантаження таких веб-сайтів безпосередньо з мережі Інтернет. Однак описані вище тенденції розвитку технологій створення веб-сайтів, частково або повністю перешкоджають такому методу. Це пов'язано з тим, що програмне забезпечення, яке завантажує веб-сайт, використовує гіперпосилання як критерій напрямку та меж копіювання. Переходячи до головної сторінки цільового веб-сайта, програма копіює її вміст, сканує присутні у ній гіперпосилання на інші сторінки та об'єкти, переходить за ними, і процес продовжується, доки не буде скопійовано веб-сторінку за останнім гіперпосиланням. Слід зауважити, що в окремих випадках гіперпосилання перебувають на сторінках веб-сайтів у “розібраному” стані і в

залежності від дій користувача, за допомогою технологій, наприклад, JavaScript, складові такого посилання об'єднуються у кінцевий варіант. Сучасні засоби копіювання веб-сайтів не можуть імітувати дії користувачів, тому такі гіперпосилання не будуть генеруватися. Як наслідок – висока ймовірність того, що окремі документи або веб-сторінки, котрі знаходяться за цими посиланнями, не будуть скопійовані.

Не менше проблем виникає через дії правовласників щодо запобігання несанкціонованому копіюванню контенту. Механізми протидії такому копіюванню, що можуть бути налаштовані для всього веб-сайта або його окремих частин (текстових, аудіовізуальних документів, службових файлів), в основному реалізовані за принципом “заборонено для всіх”. Зазвичай під це поняття потрапляють і ті, хто намагається скопіювати веб-сайт на законних умовах (архіви та бібліотеки).

Якщо попередні технології мали суто практичний характер, то використання можливостей Web 2.0 призводить до правових питань копіювання тих чи інших складових веб-сайта. Це стосується ситуації, коли правовласник розміщує частину свого контенту на сторонньому веб-сайті, організовуючи на своєму лише доступ до нього. Наведений вище приклад з аудіовізуальними документами на www.youtube.com дозволяє це продемонструвати. Чи має право архів або бібліотека, уклавши договір на копіювання веб-сайта з правовласником за конкретною адресою, копіювати документи, які пов'язані з цим веб-сайтом, але розміщені на інших ресурсах? Особливо, коли на сторонньому веб-сайті, де розміщені складові веб-сайта, що копіюється, діє принцип “заборонено копіювати для всіх”.

Отже, ми бачимо, що всі описані проблеми мають місце на етапі копіювання ЕІР. Було б не правильно, для можливості повноцінного копіювання веб-сайта, вимагати від правовласників не використовувати новітні технології, знімати блокування копіювання контенту, який має бути унікальним чи не використовувати переваги концепції Web 2,0 та глибинного веба при створенні ЕІР. Повне вирішення зазначених проблем можливе, якщо змінити підхід до прийняття ЕІР на зберігання. Якщо надати можливість віднесення ЕІР до Національного архівного фонду (далі – НАФ) шляхом внесення до “Переліку типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів”¹⁶, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 12.04.2012 No № 578/5, можна змінити механізм зберігання ЕІР. На відміну від сучасної практики, коли зацікавлена організація сама ініціює процес зберігання, віднесення ЕІР до НАФ зобов'язує їх правовласників вносити ЕІР як документи, що створюються в їх діяльності, у свої номенклатури справ та разом з іншими документами постійного строку зберігання передавати до архі-

вів. При такому підході унеможлиблюється вплив усіх вищезазначених чинників, оскільки зникає необхідність копіювання їх через мережу Інтернет співробітниками архівів і постає завдання унормування процесу підготовки таких ЕІР до передавання на архівне зберігання, що повинно здійснюватися на єдиних вимогах для всіх фондоутворювачів, яких повинні визначити архівісти.

Аналізувати шляхи розвитку електронного архівознавства як окремого напрямку архівознавства в державах, у яких воно має спільні витоки з Україною, ми можемо на прикладі Республіки Білорусь. Там ЕІР внесено до нормативно-правового акту “Перечень типовых документов Национального архивного фонда Республики Беларусь, образующихся в процессе деятельности государственных органов, иных организаций и индивидуальных предпринимателей, с указанием сроков хранения”¹⁷, і ми можемо побачити раціональність запропонованого нами підходу до вирішення проблем, пов’язаних із архівним копіюванням веб-сайтів.

¹ Licklider, J.C.R., “Man-Computer Symbiosis”, IRE Transactions on Human Factors in Electronics, vol. HFE-1, 4-11, Mar 1960.

² Труфанов Олег. Введение в стандарты Web. Лекция 2:История Internet и Web, эволюция стандартов Web [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.intuit.ru/departament/internet/operawebst/2/> – Назва з екрана.

³ Bush, Vannevar. “As We May Think.” The Atlantic. July 1945. Reprinted in Life magazine September 10, 1945.

⁴ Microsoft Press. Толковый словарь по вычислительной технике/Пер. с англ.- М: Издательский отдел “Русская редакция” ТОО “Channel Trading Ltd”, 1995. – 496 с. : ил.

⁵ Nelson, T. N. A file structure for the complex, the changing, and the indeterminate // in: ACM 20th National Conference - Proceedings (Cleveland, Ohio, 1965) pp. 84–100.

⁶ The website of the world’s first-ever web server [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://info.cern.ch/> – назва з екрана.

⁷ [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fsf.org/about/what-is-free-software> – назва з екрана.

⁸ Всемирная история: Учебник для вузов/ Под ред. – Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 2000. – 496 с.

⁹ Extracting Value from Chaos [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.emc.com/collateral/analyst-reports/idc-extracting-value-from-chaos-ar.pdf> – назва з екрана.

¹⁰ Usage of client-side programming languages for websites [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w3techs.com/technologies/overview/client_side_language/all – назва з екрана.

¹¹ Патаракин Е. Д., Ярмахов Б. Б. Веб 2.0 – управление, изучение и копирование [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ifets.ieee.org/russian/depository/v10_i2/html/2.htm – назва з екрана.

¹² Tim O’Reilly. What Is Web 2.0 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oreilly.com/web2/archive/what-is-web-20.html> – назва з екрана.

¹³ Price G, Sherman C. “The Invisible Web: Uncovering Information Sources Search Engines Can’t See”, CyberAge Books, 2001, ISBN 0-910965-51-X

¹⁴ *Негуляев Е. А.* “Невидимый веб” и некоторые вопросы доступности научной информации [Электронный ресурс] / Е. А. Негуляев // *EI-Pub2003: Материалы VIII Международной конференции по электронным публикациям* (Новосибирск, 8–10 октября 2003 г.)

¹⁵ *Браккер Н. В., Куйбышев Л. А.* Сбор и архивирование сетевых ресурсов. Опыт национальных библиотекзарубежных стран [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.minervaplus.ru/publish/Harvesting_Preservation_Net_Resources.doc – назва з екрана.

¹⁶ Перелік типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів : наказ Міністерства юстиції України від 12.04.2012 № 578/5 : зареєстровано в Міністерстві юстиції України 17.04.2012 за № 571/20884 // *Офіц. вісн. України.* – К., 2012. – № 34. – Ст. 1272.

¹⁷ Перечень типовых документов Национального архивного фонда Республики Беларусь, образующихся в процессе деятельности государственных органов, иных организаций и индивидуальных предпринимателей, с указанием сроков хранения [Электронный ресурс]. : Постановление Министерства юстиции Республики Беларусь от 24 мая 2012 № 140 \–162 с. : зарегистрировано в Национальном реестре правовых актов Республики Беларусь от 09.08.2012 № 8/26212–Режим доступа: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=W21226212&p1=1> – назва з екрана.

Очерчены причины популярности сети Интернет как среды и веб-сайта как средства представления задокументированной информации, рассмотрены основные тенденции развития технологий создания веб-сайтов, проанализировано влияние указанных тенденций на архивное копирование веб-сайтов.

Ключевые слова: электронный информационный ресурс; гипертекст; Web 2.0; глубокий веб; архивное копирование веб-сайтов.

The author defines the reasons of the popularity of the Internet as the environment and the website for the presentation of the documental information, considers the main tendencies of the development of the creative technologies of websites, analyses the impact of dedicated tendencies on the archival copying of websites.

Key words: the electronic informational resource; hypertext; Web 2.0; deep web; the archival copying of websites.

УДК [94:356.15](477)“1941”

О. П. БІЛОУС*

ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ 1-ГО
ПАРТИЗАНСЬКОГО ПОЛКУ НКВС

Досліджено історію та діяльність одного з перших партизанських формувань періоду оборони Києва в 1941 р. Висвітлено роль партизанської боротьби в сучасних умовах ведення війни. На прикладі полку з'ясовано та проаналізовано причини її невдач у початковий період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; оборона Києва; 4-те Управління НКВС; 1-й партизанський полк НКВС; Житомирщина.

Важливу роль у Київській оборонній операції літа–осені 1941 р. відігравали диверсійні групи та партизанські угруповання, які, за задумом керівництва, мали руйнувати найближчі ворожі тили та бази, сіючи паніку у стані противника. Відповідно до вказівок командування Південно-Західного фронту в другій половині липня 1941 р. Наркоматом внутрішніх справ було створено три партизанські полки. Одне з пріоритетних завдань у “малій війні” покладалося на 1-й партизанський полк НКВС під командуванням капітана О.К. Чехова.

Незважаючи на зацікавленість у наукових розробках до періоду оборони Києва в липні – вересні 1941 р., до діяльності партизанського руху у вказаний час, історики звертаються хоч і досить часто, однак здебільшого побіжно або дотично – в контексті діяльності радянських військових формувань Південно-Західного фронту та 4-го Управління НКВС.

На одну з перших згадок в радянській історіографії про діяльність 1-го партизанського полку НКВС натрапляємо у фундаментальному виданні “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.”: “У цей час почали свою бойову діяльність у тилу ворога і два партизанські полки, сформовані за завданням ЦК КП(б)У

* Білоус Олександр Павлович – старший науковий співробітник Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

Київським міськкомом партії з працівників НКВС і міського партактиву¹. Тут же довідуємося про результати діяльності: “Перший полк під командуванням О.К. Чехова, узгоджуючи свої дії з операціями Червоної Армії, протягом серпня 1941 р. знищив понад 150 гітлерівців, багато бойової техніки, захопив цінні штабні документи противника”². У виданні “Історія міст і сіл Української РСР. Київська область” у загальній канві партизанського руху періоду оборони Києва згадуються партизанські полки НКВС³.

На відміну від енциклопедичних видань 60-х рр. ХХ ст., майже не трапляються згадки про діяльність 1-го партизанського полку НКВС у монографіях 80-х рр. ХХ ст. І якщо автори “Штабу нескорених”⁴ такого завдання принаймні не ставили, то брак будь-яких відомостей у виданні “Народна війна в тилу фашистських окупантів на Україні”⁵ викликає подив. Зауважимо, що спогади про діяльність полку та його бійців у період 70-80-х рр. ХХ ст. є цікавими для місцевих краєзнавців. Так, результатом роботи пошукових груп Житомирщини стала газетна публікація “З легенди...”⁶.

У сучасній історичній науці спостерігається своєрідне повернення до вивчення діяльності радянських партизанських формувань початкового періоду війни. Чи не першим у пострадянській історіографії, хто досліджував історію 1-го партизанського полку, став А. С. Чайковський, який показав на прикладах формувань під командуванням О. К. Чехова та В. Щедрина прорахунки, яких припустилися у НКВС при їхньому створенні⁷. У подальшому зазначене питання порушували А. Кентій і В. Лозицький, висвітливши умови формування та виконання бойового завдання, поставленого перед полками: “дезорганізація тилу методами активної боротьби”⁸. Ці дослідники на сторінках науково-довідкового видання “Україна партизанська” чітко вказали на причини невдач: “Брак попередньої підготовки до ведення партизанської боротьби помітно впливав на результативність діяльності перших партизанських формувань України”⁹. Подібної думки дотримуються й учені І. Патриляк та М. Боровик, автори навчального посібника “Україна в роки Другої світової війни”: “Слабка підготовка командного складу, відсутність засобів радіозв’язку (полкові радіостанції дуже швидко вийшли з ладу) не давали змоги здійснювати оперативне керівництво громіздкою структурою полку”¹⁰. Опираючись на архівні документи при визначенні причин розгрому окремих підрозділів 1-го партизанського полку НКВС, О. Гогун у монографії “Сталінські командос. Українські партизанські формування” зазначив: “Невдачами 1-го батальйону 1-го полку стали: невідповідне в тактичному відношенні, зайняте батальйоном місце для відпочинку; відсутність належної розвідки; погана організації охорони... і, нарешті, можлива зрада двох партизанів, колишніх співробітників міліції...”¹¹.

Найбільш репрезентативними складниками джерельної бази дослідження стали фонди ЦДАГО України¹² та особисті документи командира загону та помічника командира взводу 10 батальйону, які зберігаються в Меморіальному комплексі “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”¹³.

Бойова діяльність 1-го партизанського полку фактично обмежилася одним місяцем – кількома відносно вдалимися акціями. У подальшому – намагання поодиноких підрозділів та окремих бійців перейти лінію фронту. Спираючись на вищевикладений джерельний пласт та науковий доробок радянських і українських істориків, спробуємо окреслити визначальні риси діяльності полку в початковий період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

О. К. Чехов. 1939 р.

Формування та структурне оформлення полку було завершено впродовж 18–24 липня 1941 р.¹⁴ Складався полк із 10 батальйонів: 1-й батальйон – командир тов. Канський, 2-х батальйон – командир капітан Кулик, 3-й батальйон – командир капітан Костін, 4-й батальйон – командир капітан Антипов, 5-й батальйон – командир ст. лейтенант Акименко, 6-й батальйон – командир лейтенант Родін, 7-й батальйон – командир капітан Шпак, 8-й батальйон – командир мол. лейтенант Ківа, 9-й батальйон – командир ст. лейтенант Гребяніков, 10-й батальйон – командир т. Мостовий¹⁵. Кожний батальйон нараховував 100 бійців і командирів, лише у складі 4-го батальйону – 96 осіб особового складу. У ході підготовки бійці пройшли три-п’ятиденну навчальну програму, до якої увійшли практичні стрільби, знайомство зі зброєю інших країн, тактика та методи партизанської війни, орієнтування на місцевості, основи топографії, підривна справа. Після такого “насиченого” навчання в перші дні перебування за лінією фронту стало зрозуміло, що частина особового складу за “своїми фізичними та моральними якостями виявилася непридатною до партизанського життя”¹⁶.

25 липня 1941 р. полк було зібрано на стадіоні “Динамо”. Перед особовим складом партизанської частини зачитано наказ № 00202 від 24 липня 1941 р., у якому вказувалися напрямки руху батальйонів для

О. К. Чехов (2-й ряд, у центрі) серед співробітників НКВС УРСР. 1940 р.

подальшої бойової діяльності. У наказі вказувалося, що полк, поділений на дві нерівні частини, рухається залізницею до Тетерева та Коростеня, а далі, перейшовши лінію фронту, розпочинає ведення війни за партизанським типом¹⁷. За задумом командування Південно-Західного фронту, батальйони повинні оточити лінію фронту (західну його частину) з боку ворожого тилу, заглибившись на 100–200 км, але насправді практично усі вони були розміщені в умовному чотирикутнику Новоград-Волинський – Старокостянтинів – Калинівка – Коростишів (на півдні подібні бойові завдання покладалися на 2-й партизанський полк НКВС). Кожний батальйон мав діяти окремо, підпорядковуючись полковому штабові (на кшталт майбутніх партизанських з'єднань). На озброєнні полку були гвинтівки й ручні кулемети (щодо їхньої кількості відомостей немає), гранати, пляшки із запалювальною сумішшю¹⁸.

Згідно із згаданим вище наказом батальйони, перейшовши лінію фронту, повинні були розташуватися таким чином: 1-й батальйон – район Коростишева-Туровця (Житомирщина), 2-й батальйон – район Котлярки-Попільні-Андрушків (Житомирщина), 3-й батальйон – район Великих Мошківців-Червоного-Красівки (Житомирщина), 4-й батальйон – район Великого Степу – Калинівки – Чернятина (Вінниччина), 5-й батальйон – район Іванополя (Янушполя) – Великої П'ятигірки – Ступника (Житомирщина – Вінниччина); 6-й батальйон – Війтівці – Хмільник – Кожухів (Вінниччина), 7-й батальйон – район Раштівки – Решнівки – Старокостянтинів (Хмельниччина), 8-й батальйон – район Ліпного – Любара, Пединки (Житомирщина), 9-й батальйон – район Ясногорода – Цвіт'янки – Довбиша (Житомирщина), 10-й батальйон –

район Гульська – Городища – Старої Гути (Житомирщина). Місцем командного пункту вибрано район сіл Демчина та Старого Солотвина (Бердичівський район, Житомирщина), звідти і планувалося підтримувати зв'язок із батальйонами. Пізніше його перенесено північніше, ближче до Житомира (15–20 км на південний схід від міста).

Наявність партизанів у житомирських лісах змусила німецьке командування зосередити, незважаючи на відносну наближеність фронту й велику концентрацію військ, додаткові бойові одиниці. Зокрема, у Городниці (Новоград-Волинський район, Житомирщина), Смільчиному та інших містах регіону було розквартировано по одному мотопіхотному полку саме для ліквідації партизанів. У великих населених пунктах збільшено гарнізони поліції.

Від початку партизанського життя полку під управлінням штабу перебували 3-й, 6-й, 8-й, 9-й, 10-й та 7-й батальйони, причому особовий склад останнього виконував роль зв'язкових з іншими бойовими одиницями; 1-й батальйон було розбито противником, 2-й, 4-й та 5-й – відкликано до Києва.

1-й батальйон, виконуючи завдання штабу, 6 серпня 1941 р. досяг с. Осівці (Брусилівський район, Житомирщина) і на його околиці розмістився на відпочинок. Невдовзі партизанів оточили близько 50 ворожих автоматників, які відкрили хаотичний обстріл, у результаті чого бойову одиницю було розбито. Один із партизанів, на прізвище Левковець, який зумів повернутися до Києва, зазначав: “Зі 100 бійців живими залишилися тільки двоє: він і партизан Крицький, німці втратили 20 солдатів убитими та пораненими”¹⁹. Далі він пояснює причини розгрому: “Невигідне в тактичному відношенні розміщення на відпочинок, відсутність належної розвідки, погана організація охорони, а також можлива зрада двох партизанів, які напередодні бою дезертирували з батальйону”²⁰.

2-й, 4-й та 5-й батальйони після переходу через лінію фронту рухалися однією колоною, що призвело до мінометної та кулеметної атаки з боку ворога та подальшого оточення. 2-й батальйон, зумівши перегрупуватися та вийти з оточення без втрат, не вступив у тривалу перестрілку; з мінімальними втратами вислизнули й бійці 5-го батальйону. Найбільше постраждав 4-й батальйон – із 96 бійців особового складу до Києва змогли повернутися лише 32²¹.

Потрібно зауважити, що командир 4-го батальйону капітан Антипов у рапорті заступникові народного комісара внутрішніх справ полковнику Т. А. Строкачу уточнив кількість людських та матеріальних втрат підрозділу. На 5 серпня 1941 р. до Києва дійсно повернулися тільки 32 бійці, інші були у розпорядженні військових частин 5-ї армії Південно-Західного фронту. Після переходу лінії фронту батальйон узяв участь в оборонних боях у складі 5-ї армії й мав повернутися до міста найближчим часом. Варто зауважити, що матеріальні втрати на-

справді були значними: “Три ручних кулемети, чотири гвинтівки, вистріляно близько 16 000 набоїв та близько 100 ручних гранат”²².

На перших порах діяльності батальйонів полку мали місце розгубленість та слабка орієнтування на місцевості, великою проблемою стала низька кваліфікація командного складу, що спричинило недостатню бойову активність бійців. Наприклад, 10-й батальйон зумів вийти з оточення, але не відірвався від ворога й, не заплутавши сліди, швидким маршем рушив до командного пункту полку, чим наразив інших на небезпеку.

За перший місяць діяльності (25 липня – 20 серпня 1941 р.) полком, згідно з повідомленням його командування, знищено понад 250 офіцерів та солдатів ворога, а також близько 100 шпигунів, диверсантів, дезертирів, представників окупаційної влади, захоплено в полон та передано частинам Червоної армії 16 ворожих вояків²³. У звіті “Про склад та бойову діяльність”²⁴ О. Чехов також указує на велику кількість поранених німецьких вояків, яких вони не змогли порохувати через їхній швидкий відступ (найімовірніше це була приписка для примноження своїх заслуг у ворожому тилу).

Уже на кінець серпня 1941 р. стало зрозуміло, що кампанія з використання партизанських полків зазнала цілковитої поразки. Першим про це обмовився сам командир у вже згаданому вище звіті, зазначаючи чи не головні постулати “малої війни” 1942–1944 рр.: “Дії партизанських формувань у тилу противника неможливі через погане знання місцевості, місць укріплень, труднощі в організації харчування, відсутність належного зв’язку з населенням і майже неможливе забезпечення централізованого керівництва з боку штабу діями усіх підрозділів, розкиданих на великій території”²⁵. У перші дні вересня про це заявив і заступник начальника 4-го відділу НКВС УРСР підполковник Любит. Доповідаючи заступникові народного комісара внутрішніх справ полковнику Т.А. Строкачу про стан справ у 6-му батальйоні, він зазначив: “На сьогодні він розпався і фактично не існує. Від батальйону залишилося лише 25 бійців... Завдання просунутися в тил противника в район Хмільника Вінницької області не виконано... Станом на 31.08.1941 р. на озброєнні особового складу залишилося 6 гвинтівок (273 набої), 20 гранат, 11 револьверів (342 набої), 1 кулемет (80 набоїв)”²⁶.

Раніше подібна доля спіткала 10-й батальйон, який фактично розпався після першої ж сутички з ворогом: “Під час бою поблизу Городниці (Новоград-Волинський район Житомирщини) було вбито командира батальйону тов. Мостового... Після бою в розташування батальйону не повернувся нач. штабу та 7 чи 8 бійців...”²⁷.

Ще однією сторінкою історії 1-го партизанського полку НКВС стали взаємини з місцевим населенням та налагодження зв’язків із тамтешніми партизанськими загонами. Населення, яке ще не загоїло рани

Сповідання М.А. Кисельовій про те, що її чоловік, політрук І. І. Кисельов, пропав безвісти. 11.03.1944 р.

від важких 30-х років ХХ ст., не поспішало допомагати представникам колишньої влади. Найбільше на що партизани могли розраховувати, так це на своєрідний нейтралітет, однак найчастіше відчували протидію.

За період перебування у ворожому тилу розвідувальною групою полку організовано 73 місця для явок та підготовлено 50 осіб (переважно з колишнього сільського партійного активу) для диверсійної та підпільної роботи²⁸. Також у своїх повідомленнях заступникові народного комісара внутрішніх справ полковнику Т.А. Строкачу О.К. Чехов вказує на вкрай низький розвиток партизанського руху на території західної та північної Житомирщини (втім, який партизанський рух міг бути на Житомирщині в серпні 1941 р.): “Місцеві партизанські загони організаційно слабкі, створюються в більшості випадків стихійно, у зв’язку з тим, що представники місцевих органів влади евакуювалися задовго до приходу противника”²⁹. Далі зауважує: “Зв’язок із місцевими партизанськими загонами та їх штабами встановлений. Розробляються напрями їхньої діяльності. Залучалися до спільних операцій...”³⁰.

Зрештою, об’єктивні причини – незнайома місцевість, відсутність підтримки місцевого населення, незадовільний стан справ із продовольчими базами, неналежне медичне забезпечення – спонукали до прийняття рішення: “батальйони потрібно розділити в районах їхньої діяльності на дрібні групи (7–8 бійців) й органічно їх поєднати з місцевими партизанськими загонами та групами”³¹. Окрім того, управління

місцевими партизанськими загонами та підпільними партійними організаціями перейшло б до командирів батальйонів, а штаб полку тільки забезпечував би зв'язок міжрайонних організацій та налагоджував агентурну мережу в регіоні. Потрібно все це було зробити не пізніше 15–20 вересня 1941 р., попередньо вивівши усі батальйони з тилу ворога.

Втративши значну частину особового складу (вбиті, відкликані, дезертири), командування полку не переймалося нагальними проблемами, а пропонувало Південно-Західному фронту з'ясувати подальші питання, зокрема матеріального забезпечення: “Необхідна завчасна доставка як концентратів і консервованих продуктів – недоторканного запасу з розрахунку 15–20 днів на людину, так і предметів зимового речового забезпечення”³².

Більшість бійців 1-го партизанського полку НКВС не чекали виважених директив та матеріального забезпечення з-за лінії фронту або вказівок командування полку, а намагалися врятуватися самотужки залежно від ситуації. Після поразки 10-го батальйону всі, хто залишився живим, самостійно вирішували проблему переходу лінії фронту: “Я, червоноармієць Бакитько і Наумов із 10-го батальйону пішли 18 серпня 1941 р. Штаб батальйону в цей час повинен був знаходитися у с. Середня Рудня (Овруцький район Житомирщини. – *О. Б.*)”³³.

Бійцям полку вдалося перейти лінію фронту на початку жовтня 1941 р. Коли вони проходили фільтрацію, то зазначили кілька цікавих фактів із життя радянських військовополонених на території окупованої Чернігівщини та Сумщини: “На річці Снов у Щорсі німці ремонтують залізничний міст, працюють наші військовополонені (100 осіб). Їх охороняють всього два солдати... У Сосниці, у господарських будівлях, розміщено 3–4 тисячі військовополонених... У Конотопі, зі слів місцевого населення, 20 тисяч полонених радянських солдатів”³⁴.

Як свідчать повідомлення, трагедія партизанських формувань НКВС полягала не стільки в масовому дезертирстві та непоодиноких випадках зради, скільки у труднощах, які на них очікували у ворожому оточенні. Зважаючи на викладені вище обставини діяльності партизанських формувань НКВС, варто зазначити, що, можливо, саме невдачі партизанів липня-вересня 1941 р. були покладені в основу їхніх майбутніх успіхів. Адже саме учасники оборони м. Києва в подальшому стали фундаторами руху Опору на території Північно-Східної України, яка вважається колискою радянського партизанського руху України.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. У трьох томах. Т. 1: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні (червень 1941 р. – листопад 1942 р.). – К.: Політвидав України, 1967. – 558 с.

² Там само. – С. 195.

³ Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти томах. Київська область. – К.: УРЕ, 1973. – 656 с.

⁴ *Курас И. Ф.* Штаб непокоренных. Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / И. Ф. Курас, А. В. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.

⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944: В 2-х т. / В. Немятый, Д. Григорович, В. Замлинский. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 2. – 399 с.

⁶ Радянська Житомирщина. – 19 травня 1985.

⁷ *Чайковський А. С.* Невідома війна (Партиз. Рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) / А. С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255. – С. 116.

⁸ *Кентій А.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с. – С. 35.

⁹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.

¹⁰ *Патриляк І. К., Боровик М. А.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І. К. Патриляк, М. А. Боровик]. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.

¹¹ *Гогун А.* Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944 / А. Гогун. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 477 с.

¹² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 65. Бойові накази штабу Південно-Західного фронту, доповідні записки, довідки, рапорти робітників 4-го управління НКВС УРСР, бійців і командирів I партизанського полку НКВС щодо бойових дій в тилу ворога.

¹³ Науково-довідковий апарат на командира 1-го партизанського полку НКВС О. Чехова.; науково-довідковий апарат на помічника командира взводу 10 батальйону 1-го партизанського полку НКВС І. І. Кисельова.

¹⁴ *Кентій А.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 65, арк. 18–21.

¹⁶ Там само, арк. 37–42.

¹⁷ Там само, арк. 15–16.

¹⁸ Там само, арк. 56.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 62, арк. 40–41.

²⁰ Там само, арк. 40–41.

²¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 65, арк. 60 зв.

²² Там само, арк. 85.

²³ Там само, арк. 38.

²⁴ Там само, арк. 37–42.

²⁵ Там само, арк. 40.

²⁶ Там само, арк. 143–144.

²⁷ Там само, арк. 182–183.

²⁸ Там само, арк. 40.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само, арк. 41.

³² Там само.

³³ Там само, арк. 183.

³⁴ Там само, арк. 184.

Исследована история и деятельность одного из первых партизанских формирований периода обороны Киева в 1941 г. Освещена роль партизанской борьбы в современных условиях ведения войны. На примере полка установлены и проанализированы причины ее провала в начальный период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; оборона Киева; 4-е Управление НКВД; 1-й партизанский полк НКВД; Житомирщина.

The author researches the history and activity of one of the first partisans' formations of the period of defense of Kyiv City in 1941. The role of partisans struggle in the modern conditions of warfare is considered in the article. The reasons of its failing at the beginning of Great Patriotic War of 1941-1945 are considered and analyzed on the example of the regiment of NKVD.

Key words: the Great Patriotic War; the defense of Kyiv; the 4th NKVD Administration; the 1st partisans regiment of NKVD; the Zhytomyr Oblast.

УДК [930.253:323.281] (477-25) “1930/1931”

Н. А. ГАМАРНИК*

**ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД КИЇВСЬКОЇ ВИЩОЇ
ОБ’ЄДНАНОЇ ШКОЛИ КОМАНДИРІВ РСЧА
ІМ. С. С. КАМЕНЄВА У СПРАВІ “ВЕСНА”
(за матеріалами ГДА СБ України)**

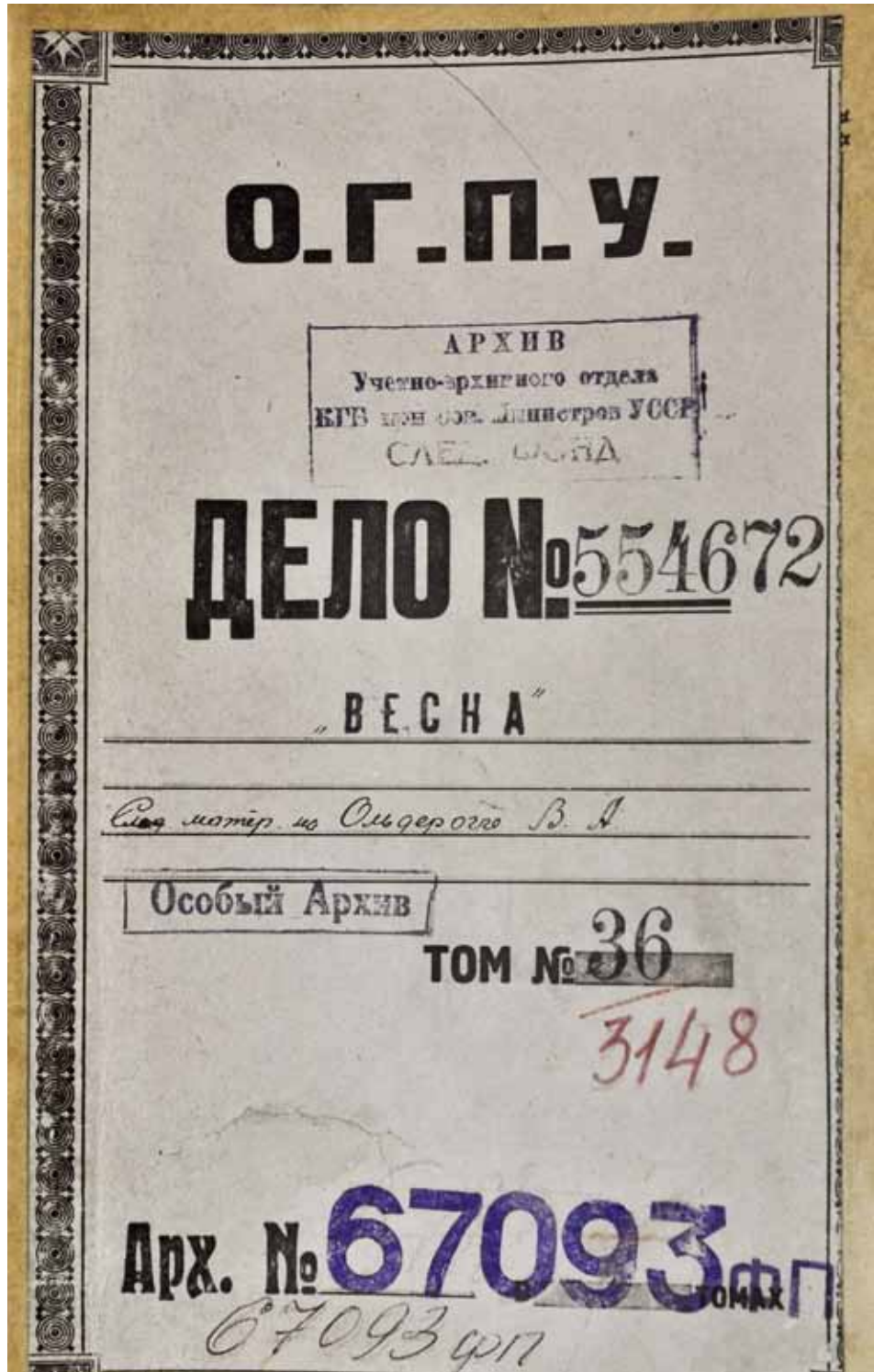
Здійснюється огляд документів фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України щодо викладачів Київської вищої об’єднаної школи командирів РСЧА ім. С. С. Каменєва, обвинувачуваних за справою “Весна” 1930–1931 років.

Ключові слова: справа “Весна”; репресії; ДПУ; Київський гарнізон; школа імені С. С. Каменєва; В. О. Ольдерогге.

У роки “Великого терору” на території УРСР було репресовано близько 15 тисяч представників військової інтелігенції – майже третина від загальних втрат Збройних сил СРСР у довоєнні роки¹. Проте значного удару по висококваліфікованому і неодноразово перевіреному в бойовій обстановці складу РСЧА було завдано ще упродовж 1930–1931 років під час ліквідації органами ДПУ УСРР так званої “Військово-офіцерської контрреволюційної організації” (справа “Весна”). “Центром” організації в Україні була Київська вища об’єднана школа командирів РСЧА ім. С. С. Каменєва.

Короткі відомості з історії створення школи. 7 лютого 1918 року в Арзамасі за ініціативи Реввійськради Східного фронту були відкриті курси червоних командирів при штабі фронту. 14 липня 1919 року курси переформовані у військову школу Східного фронту. 15 листопада 1919 року остання перейменована у Вищу військову школу червоних командирів Туркестанського фронту, з січня 1920 року – у Вищу військову школу Туркестанського фронту імені головнокомандувача С.С. Каменєва. У травні 1921 року школу переведено із Ташкента до Києва і перейменовано у Київську військову школу РСЧА. 27 лютого 1922 року до останньої вливаються: Казанська вища військова школа, Белгородська та Українська вищі артилерійські школи, і навчальний заклад отримує назву – Київська вища об’єднана військова школа. Наказом від 19 травня 1924 року школу було реорганізовано у Київську вищу об’єднану школу командирів РСЧА імені С. С. Каменєва з одночасним

* Гамарник *Наталія Анатоліївна* – старший науковий співробітник Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

приєднанням 8-ї Ленінградської піхотної школи.² З цього часу школу комплектували виключно червоними командирами, які закінчили прискорені командні курси, і командирами, які не мали закінченої вищої освіти. Термін навчання збільшувався до 2-х років. Начальником школи у вказаний період був генерал В. Л. Ольдерогге, на місце якого у вересні 1924 року призначено комкора Я. Я. Лаціса, заступником з навчально-стройової частини – Л. С. Карум, а з вересня 1924 року – генерал В. О. Ольдерогге. Викладачі школи майже повністю склалися із офіцерів старої армії – висококваліфікованих спеціалістів. У школі викладало понад 60 кадрових військових. Серед них було 8 колишніх генералів, зокрема В. І. Кедрін, М. В. Лебедєв, М. П. Блавдзевич, П. В. Шепелев, В. М. Сокира-Яхонтов, стільки ж генштабістів у штабс-офіцерських чинах, 25 полковників тощо.

На початку 30-х років ХХ ст. розпочалися масові репресії щодо військових фахівців “старої генерації”. Офіційним мотивом стало “викриття” в грудні 1930 року антирадянської військової організації, яка нібито навесні 1931 року (звідси назва справи – “Весна”) “очікувала на інтервенцію Антанти й готувала збройне повстання”. Архівна кримінальна справа “Весна” була сформована в 1935–1937 роках як одиниця зберігання в Особливому архіві Головного управління державної безпеки НКВС СРСР із документів слідства органів ОДПУ. У 1957–1965 роках майже в повному обсязі фонд було передано з Центрального архіву КДБ при Раді Міністрів СРСР до Києва. Частина документів не має прямого стосунку до подій в Україні. 3276 томів, які надійшли з Москви до КДБ при Раді Міністрів УРСР, нині зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Більшість томів справи “Весна” містять слідчі матеріали на одного або кількох звинувачуваних: постанови на арешт та обшук, ордери на арешт, анкети, протоколи особистого обшуку, допитів заарештованих та свідків, очних ставок і засідань судових трійок при колегіях ОДПУ і ДПУ УСРР, описи вилучених речей, постанови за матеріалами слідства, виписки з обвинувальних висновків, матеріали перегляду справ та документи про реабілітацію.

Характерною особливістю справи “Весна” було послідовне розгортання її з локального рівня до всесоюзного через викриття органами ОДПУ все нових “центрів контрреволюційної організації”, пов’язаних із іншими подібними на території СРСР. Згідно з офіційною версією на початку 1930 року Конотопським відділом ОДПУ розпочалася агентурна розробка “Весна” у справі “угруповання куркулів” села Головоньки і хутора Чечель Борзненського району Конотопського округу. Були заарештовані “керівники” угруповання, які зізналися в контрреволюційних діяннях і назвали керівниками неіснуючого “Лівобережного штабу повстанських військ визволення України” колишніх білих офіцерів,

яким органи ОДПУ визначили значно серйознішу роль – “участь у Всесоюзній військово-офіцерській контрреволюційній організації у Києві”.

Зупинимось на деяких матеріалах справи, які стосуються колишніх викладачів Київської вищої об’єднаної школи командирів РСЧА імені С. С. Каменєва. Саме викладачі школи – колишні царські генерали В. О. Ольдерогге, В. І. Кедрін, полковники О. О. Луганін, М. І. Мінін та інші – начебто очолили так звану “Київську військово-офіцерську контрреволюційну організацію”. Територіально “організація” охоплювала значну частину України: Київський, Конотопський, Ніжинський, Роменський, Прилуцький, Черкаський, Шепетівський, Вінницький, Кам’янець-Подільський, Могилевський, Харківський, Маріупольський, Криворізький, Дніпропетровський, Запорізький та Полтавський округи; міста Харків, Київ, Одеса; також вона мала зв’язки з іншими регіонами СРСР та містами Москва і Ленінград. Учасниками останньої після допитів в ОДПУ СРСР визнали себе багато колишніх офіцерів царської армії, які сприйняли “ідеї радянської влади” і служили в Червоній армії.

Одним із перших заарештованих у цій справі серед колишніх викладачів Київської вищої об’єднаної школи командирів РСЧА імені С. С. Каменєва був А. П. Семенович, який ніяких суттєвих показів слідству не надав.

5 жовтня 1930 року заарештовано колишнього поручика К. В. Гаєвського, який до цього, з 1924 до 1927 року, обіймав посаду помічника начальника навчальної частини школи інженерного відділення³. З 1927 року викладав у Київському політехнічному інституті, згодом у 1930 році призначений військовим керівником Київського інженерно-будівельного інституту.

У перших показах від 15 жовтня 1930 року надає інформацію про викладацький склад школи, про знайомство з колишнім її начальником В.О. Ольдерогге. Проте для органів ДПУ такі свідчення були не досить переконливими. Наступний документ справи датований аж 20 грудня 1930 року. Це вже було “...щире зізнання в антирадянських діях”. З показів: “... Про контрреволюційну діяльність колишніх офіцерів Києва я вперше почув у 1927 році... Я знаю, що членами організації були: Ольдерогге, Карум, Мінін, Костко, Синюков, Ржечицький і я...”⁴ Як зазначено в обвинувальному висновку у справі “Весна” від 26 травня 1931 року на К.В. Гаєвського, який належав до керівного складу організації, була “покладена робота зі створення диверсійних груп, проведення вербовки серед командного складу спеціальних технічних частин Київського гарнізону та координація дій офіцерської організації з цивільною контрреволюційною організацією...”. Відповідно до цих висновків останнього засуджено до 10 років концтаборів.⁵ (Забігаючи наперед, зазначимо, що покарання колишній офіцер відбував у Хер-

Заполняется сотрудниками ГПУ,
путем опроса обвиняемых и по
материалам следствия

АНКЕТА

АРЕСТОВАННОГО ПО ДЕЛУ „ВЕСНА“

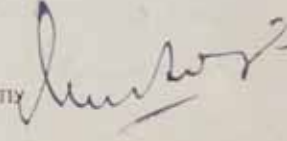
Название органа Г.П.У. Т.Н.У. УССР.

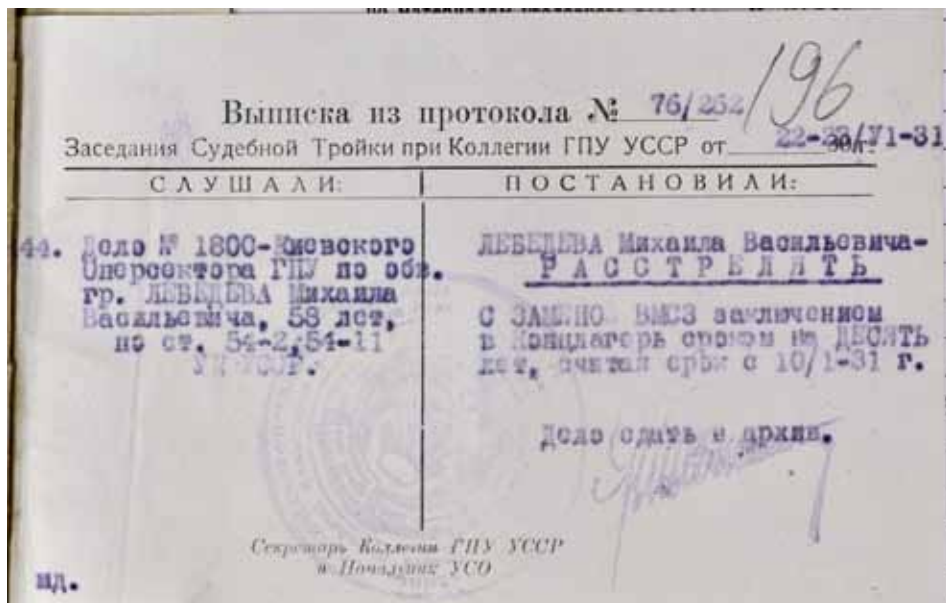
Время ареста 5^е августа 1930года

Место заключения: г. Харьков Векс № 1 улица № 2.

ВОПРОСЫ	ОТВЕТЫ
1. Фамилия, имя и отчество	<u>Табский Колесница Николаевич</u>
2. Время и место рождения	<u>1899. Матвеевской уезды Селин- ского уезда, Мухомово</u>
3. Национальность и гражданство	<u>русский, совет</u>
4. Бывшее сословие или происхождение до революции	<u>кулаки</u>
5. Профессия, род занятий	<u>Тел. станиц. командир войска, воен- ный редактор (уездная Советская)</u>
6. Социальное и имущественное положение	
7. Семейное положение и род занятий членов семьи	<u>жена, двое детей (Юлия и Зина).</u>
8. Образование: а) Общее б) Военное	<u>Кадетский корпус в г. Ахоло 1916. Кедровский Высший-инженерный</u>
9. Служба и чин в старой армии, при белых, Петлюре и Гетмане, и учреждениях белых правительств. (хронологически)	<u>кадетский корпус (сапер) с 1914 г. до 1918 г. в войска в Ступини -</u>

Ф. 6, спр. 67093-ФП.-782, арк. 1.

10. Служба в красной армии и сов- учреждениях; последнее место службы	с декабря 1918 г. по октябрю 23, (формулы штаб Социалистическая Коммуна Курск) с января 23 г. в составе Коммуна по октябрю 27 г. а затем в составе Коммуна в составе Коммуна. Октябрь 1918 г. в составе Коммуна. Октябрь 1918 г.
11. Был ли за границей, когда снимал времени и как вернулся в СССР?	с 1914 по 1918 г. (Германия, Польша)
12. В каких антисоветских и орга- низациях состоял; участие в борь- бе против Советского, арестован- вался ли, когда, результаты суда	не даю
13. Состоял ли ранее членом ВКП(б) и причины выхода	не состоял
14. Точное местонахождение до ареста	Киев, ул. Дарвина 25
<p>Подпись арестованного</p>	
<p>Подпись сотрудника ГПУ </p>	
<p>_____ 1933 года.</p>	
<p>Примечание: По законному запросу в случае если арестованный являлся секретным сотруд- ником об этом делается специальная отметка с указанием года вербовки и по ка- кой линии. Необходимо также особо отмечать сознался ли арестованный в мо- менту заполнения анкеты.</p>	
<p>ДЛЯ ОТМЕТОК</p>	

Ф. 6, спр. 67093-ФП-Т.2417, арк. 196.

сонській виправно-трудовій промисловій колонії. Завдяки клопотанням керівництва установи у 1933 році термін покарання було скорочено до 5 років, і К.В. Гаєвський був звільнений достроково)⁶.

Повертаємося до розгортання справи “Весна”. У середині жовтня 1930 року до списку заарештованих колишніх офіцерів – викладачів школи ім. С. С. Каменєва – додалися генерал В. І. Кедрін, полковник М. І. Мінін, підполковник О. І. Батрак, колишній військовий чиновник В. Г. Міллес, а 2 листопада – генерал-майор М. П. Блаудзевич. Слідству необхідні були переконливі свідчення на колишнього начальника школи В. О. Ольдерогге. І вже 21 листопада 1930 року у свідченнях С. І. Добровольського була змальована “картина існування офіцерської патріотичної підпільної організації всесоюзного масштабу, яка прагнула до повалення Радвлади шляхом збройного повстання”.⁷ Керівниками київського відділення називалися В. О. Ольдерогге, А. П. Семенович, О. О. Луганін та В. І. Кедрін.

Дещо з біографії Володимира Олександровича Ольдерогге. Після розгрому військ Врангеля отримав призначення в Київ на посаду інспектора піхоти України і Криму, з лютого 1924 року – начальник Київської вищої об’єднаної школи командирів РСЧА імені С.С. Каменєва. У вересні 1926 року у зв’язку з воєнізацією цивільних вузів частина викладачів школи, серед них і В.О. Ольдерогге, переведені в різні навчальні заклади Києва. Володимир Олександрович обійняв посаду військового керівника Політехнічного інституту і за сумісництвом – головного військового керівника Києва.

Кримінальна справа щодо В. О. Ольдерогге починається постановою про початок слідства від 18 грудня 1930 року, де зазначено такі пункти обвинувачення: “...організація і керівництво Київською військово-офіцерською контр-революційною організацією...” та “шпигунство на користь Польщі”.⁸ (У справі відсутній ордер на арешт, стандартна анкета, загальний протокол допиту). Наступний документ у справі – свідчення генерала від 24 грудня 1930 року – містив його каяття: “З часу мого арешту 7 грудня, обдумавши все своє життя за останні 13 років – з часу мого вступу до лав Червоної Армії, я лише зараз усвідомив усю тяжкість зроблених мною помилок, а також і злочинів проти

В. О. Ольдерогге.
Ф. 6, спр. 67093-ФП-Т.3151А, арк. 308.

радянської влади і, приносячи своє щире і повне каяття, я наважився правдиво розповісти про свою злочинну діяльність, щоб спокутувати цим ...свою вину перед трудящими Радянського Союзу...”⁹ (Відомо, що впродовж сімнадцяти днів з моменту арешту Володимир Олександрович відкидав усі пред’явлені йому обвинувачення). Наступного дня В. О. Ольдерогге знову давав свідчення, які увійшли до його загальних показів від 14–15 січня 1931 року “... Базою організації була могутня школа імені С. С. Каменєва, маючи у своєму складі майже 100 % колишнього офіцера... Кінцевою метою, поставленою Київською організацією, було з початком бойових операцій інтервентів проти Радянського Союзу всебічне сприяння і допомога інтервенції до швидкого... захоплення Києва...”¹⁰. До складу організації нібито увійшли його сподвижники по Східному фронту: викладачі полковник М. І. Мінін, підпоручик К. В. Гаєвський, підполковник В. Ф. Ржечицький, полковники М. С. Матіасевич; корінні кияни полковники В. В. Ржевський, А. П. Семенович, О. О. Луганін, генерал М. В. Лебедев та інші¹¹.

За версією слідчих, кожен із них мав свої обов’язки. А далі про цілі, які начебто ставила “організація”: антирадянська агітація у військових школах Києва; контрреволюційна робота у військових частинах залоги міста; співпраця з “офіцерськими організаціями” в інших містах України; підривна агітація серед населення; повстанська робота у селах Правобережжя та Лівобережжя. Згодом до цього додалася

і підготовка збройного повстання в самому місті Києві, яке мало відбутися під час нападу військ Антанти на СРСР. “Шкідницька” діяльність “членів організації” здійснювалася за такими напрямками: 1) на залізниці під проводом начальника військових сполучень штабу УВО В. В. Сергєєва; 2) в інженерній справі на чолі з начальником інженерів УВО, колишнім штабс-капітаном В.О. Місюровичем; 3) у щойно створеній системі Протиповітряної оборони (ППО), колишній штабс-капітан П. Л. Скобліков.

На момент перших свідчень В.О. Ольдерогге у “контрреволюційній діяльності” та в існуванні “організації кадрового офіцерства” вже “зізналося” близько 100 колишніх офіцерів з Києва. Серед них М. І. Мінін – викладач школи з 1924 до 1927 року. У показах від 18 грудня 1930 року читаємо: “...Прибувши в школу він [Ольдерогге] розпитував мене про настрої кадрового офіцерства, що служило в школі Каменєва. Дізнавшись від мене, що все кадрове офіцерство налаштоване контрреволюційно, він через деякий час, здається у 1924 році, сказав мені, що створюється організація кадрового офіцерства, яка ставить перед собою завдання повалення радянської влади і заміни її буржуазно-демократичною республікою. Можливість виконання такого завдання він пояснив так: повалити існуючий радянський устрій можливо або шляхом внутрішнього перевороту з обов’язковою участю Червоної армії, або під час інтервенції чи війни...”.¹²

За документами справи Ольдерогге простежується намагання слідчих довести зв’язок “офіцерської організації” з подібними цивільними організаціями, “викритими” в Києві раніше: Союзом визволення України (СВУ) і Промпартією. На допиті від 21 січня 1931 року він “згадав” про те, що спілкувався з активними членами даних організацій, хоча “пригадати” за яких обставин не зміг.

Таким чином, згідно з обвинувальним висновком В. О. Ольдерогге визнаний: “...керівником Київської контрреволюційної військово-офіцерської організації, яка мала не меті повалення Радянської влади збройним шляхом. Як керівник організації був пов’язаний з Московським центром, а також з іншими організаціями в різних містах. Перебуваючи на чолі штабу організації, керував розробкою оперативних дій з підняття повстання в місті. Підтримував зв’язок з керівником Київської філії Промпартії Усенко, беручи участь разом з ним у розробці диверсійних та оперативних планів організації. Концентрував дані секретного характеру про стан частин гарнізону...”.¹³ Таке обвинувачення засновувалося на його особистому зізнанні та на свідченнях П. В. Шатунова, М. І. Мініна, В. Г. Міллеса, Ф. Т. Субботовського, С. Г. Бежанова, І. В. Хазова, І. А. Войчука, В. Ф. Ржечицького, О. О. Луганіна та інших, разом 43 військових, заарештованих за справою “Весна”, покази яких залучені до справи. Наведемо деякі з них.

Свідчення обвинувачуваного у справі О. О. Луганіна від 19.12.1930 року: "...У 1922–1923 р. в школі Каменєва сформувалася група офіцерів антирадянськи налаштованих, які переслідували ціль повернути своє минуле становище шляхом повалення Радянської влади. Тоді в цю групу входили наступні особи: на чолі начальник школи Каменєва Ольдерогге; із середовища викладацького складу: Карум, Чижун, Ржечицький, Подчекаєв, Семенович, Міллес, Ільїн, Шепелєв, Бладзевич, Мінін, і я, Луганін..."¹⁴ (Згідно з обвинувальним висновком по справі "Весна" всі засудженні до різних термінів ув'язнення.).

Свідчення заарештованого В. Ф. Ржечицького (колишнього начальника навчальної частини школи) від 29.12.1930 року: "...Про контрреволюційну офіцерську організацію вперше дізнався від Ольдерогге у 1924 році. Цілями і завданнями її була боротьба з Радянською владою, повалення її шляхом перевороту внутрішнього та інтервенції; засобом для цього повинно бути збереження офіцерських кадрів, пониження боєздатності Червоної армії, диверсії..."¹⁵

З протоколу допиту В. Г. Міллеса від 17.01.1931 року: "...Керівником [організації] був Ольдерогге... Діяльність була різноманітна і відповідно різні види діяльності мали секції: 1) вербувальна; 2) агітаційна; 3) шкідницька; 4) шпигунська; 5) диверсійна і т.д...Секцією, яка діяла при школі Каменєва, керував спочатку Ольдерогге, а потім Ржечицький (як замісник)...". Саме через секції прагнули зібрати свідчення про настрої у військових частинах і серед населення, вели пропаганду серед командного складу запасу. Для "антирадянської роботи" серед цивільного населення керівництво використовувало викладачів школи Каменєва.¹⁶

З показів командира зведеного батальйону курсів школи І. А. Войчука від 13.02.1931 року: "...Ольдерогге призначається на випадок інтервенції головнокомандувачем повстанськими військами України, вся організація очолюється заступником Наркома С. С. Каменєвим, участь у ній бере майже вся професура військової академії. Йшла мова і про грандіозне шкідництво у військовій промисловості..."¹⁷

Знайомлячись зі справою, переконаємося, що викриття членів організації набрало змагального характеру і базувалося на однотипних, позбавлених елементарної логіки зізнаннях заарештованих.

Таким чином, згідно з рішенням колегії ОДПУ СРСР від 20 травня 1931 року Ольдерогге Володимир Олександрович обвинувачений за ст. ст. 58/2, 58/11 КК СРСР був засуджений до розстрілу.¹⁸ Його заслуги як командувача Східного фронту, який брав участь у розгромі Колчака і Врангеля, орден Червоного Прапора – все це залишилося в далекому минулому.

Упродовж 1973–1974 років тривало додаткове розслідування за справою В. О. Ольдерогге, в ході якого було встановлено, що "...за

наявними у справі матеріалами зробити обґрунтований висновок щодо законності рішення колегії ОДПУ СРСР від 20 травня 1931 р. розстрілу Ольдерогге В. О. не є можливим. Обвинувачуваними по цій справі були військовослужбовці, заарештовані особливим відділом Українського військового округу як учасники офіцерської контрреволюційної організації в частинах Київського гарнізону. Встановлено, що арешту Ольдерогге передували оперативні заходи Особливого відділу 14-го стрілецького корпусу. Із вказаних у обвинувальному висновку осіб більше 20 реабілітовані в ході додаткового розслідування...¹⁹ Згідно із Висновком Особливого відділу КДБ СРСР по КВО від 22 березня 1974 року кримінальну справу на В. О. Ольдерогге було припинено через відсутність складу злочину.²⁰

На момент арешту перших обвинувачуваних за справою решта офіцерів школи були переконані, що для цього існували вагомі підстави, а значить особисто їх це не стосується. 10 січня 1931 року заарештували колишнього генерала Генерального штабу Михайла Васильовича Лебедева. Він був одним із знаних військових учених у Києві. У свій час, окрім Військової академії, закінчив Санкт-Петербурзький археологічний інститут, брав участь у російсько-японській, Першій світовій та Громадянській війнах, із 1923 року – на викладацькій роботі у школі імені С. С. Каменєва²¹.

На своєму першому допиті 13 січня 1931 року заарештований свідчив: "...Коли вперше заарештували у нас Луганіна і Семеновича, то почали говорити, що це має зв'язок із Промпартією. Проте слухи були різні, і лише коли почалися повальні арешти і заарештований був Ольдерогге я вперше почув від Костко в інституті, що Ольдерогге пред'явлено обвинувачення в тому, що він був "командувачем армією визволення України" (можливо, назва і не зовсім така, але суть ця). Я був здивований цим і відразу висловив сумнів, чи не придумано це особисто Костко... Я відразу сказав, що це повна нісенітниця, через те, що Ольдерогге командував фронтом у Червоній армії, має орден Червоного Прапора і нині обіймає почесну, відповідальну... посаду..."²².

Проте як видно далі з протоколу слідчий "переконував" М. В. Лебедева, що він також є учасником контрреволюційної організації, на що прозвучав протест офіцера: "...Отримавши тепер від т. слідчого вказівку, що я обвинувачуюсь в участі в цій організації, а значить і в контрреволюції, я переконливо стверджую, що це неправда. Ні до якої організації я не тільки не входжу і не входив, але навіть і не знаю про неї. Зраджувати свою Радянську владу було б повним безумством..."²³.

Уже через декілька днів, а саме 16 січня, у справі з'являється дев'ять сторінок документа "Моє каяття", де М. В. Лебедев називає прізвища 15-ти завербованих особисто ним офіцерів, "розповідає" про утворення офіцерської організації, яка мала "...1) забезпечити колиш-

ніх офіцерів від різних ексцесів, можливих під час зміни влади, за допомогою міцного об'єднання їх, і спираючись на добровольців, завербованих у якості військової сили...”, стати гарантом для захоплення і утримання влади²⁴.

Про “шкідництво в частинах Червоної армії Київського гарнізону, про диверсії на випадок вторгнення військ буржуазних держав до Радянської Республіки...” йдеться у показах і доповненнях до каяття М. В. Лебедева від 17, 26 січня 1931 року, про зв'язок із Московським центром організації і дії Київського гарнізону в момент вторгнення він “розповів” 12 лютого 1931 року. “Робота” із заарештованим М. В. Лебедєвим не припинялася. У додаткових показах від 26, 28 лютого, 2, 14 березня, 10, 19, 24, 25, 26 квітня 1931 року Михайло Васильович “розповідає” про структуру організації, інспекторські відділи за родами військ, обов'язки, які виконував, про те, що він “...особисто в середині 1928 р. здав йому [Вахніну, колишньому викладачу школи] на зберігання надрукований у конверті план проведення повстання на випадок інтервенції...”²⁵, дає уточнення щодо постачання секторів зброєю тощо. Уже 29 квітня 1931 року було складено обвинувальну постанову, у якій зазначено, що на основі вищевикладеного М.В. Лебедєв “... достатньою мірою викритий у тому, що він був членом бойової офіцерської контрреволюційної організації з 1922/1923 років до моменту його арешту, ...був у керівному штабі такої. Розробив план повстання в Київському гарнізоні, обіймав у штабі контрреволюційної організації керівні посади: помічника інспектора піхоти, пізніше начальника організаційного відділу штабу керівництва і начальника сектору контрреволюційної організації...”²⁶ Згідно з рішенням Колегії ДПУ УРСР від 22-23.06.1931 року за ст.ст. 58/2, 58/11 КК СРСР М.В. Лебедєв був засуджений до розстрілу із заміною вищої міри покарання ув'язненням до концтабору на 10 років.²⁷

Обвинувальний висновок у справі військово-офіцерської контрреволюційної організації в частинах Київського гарнізону від 26 травня 1931 року складається з багатьох пунктів, що детально розкривають суть справи “Весна”, починаючи від шляхів викриття військово-офіцерської організації в Києві, агентурних даних, матеріалів щодо зародження, оформлення, розгортання та структури організації до резолютивної частини. “...У період 1922–1923 років у військово-навчальних закладах м. Києва, а в основному в школі ім. Каменєва, почали існувати дві пов'язані між собою групи колишнього офіцерства. У цей період викладацький колектив школи імені Каменєва у більшості складався з колишніх офіцерів. Серед них були 3 колишні генерали і 25 полковників. Ядром, навколо якого групувалося колишнє офіцерство школи, був тоді начальник школи колишній генерал Ольдерогге... Фактично він у період 1922–1923 років висунув ідею об'єднання колишнього офі-

церства і під його безпосереднім керівництвом окремі групи контр-революційного характеру почали оформлятися у військово-офіцерську організацію...”²⁸. Даний висновок ґрунтується на показах самого В. О. Ольдерогге та арештованих викладачів школи А. П. Семеновича, К. В. Гаєвського, В. О. Подчекаєва, М. П. Блавдзевича, В. Ф. Ржечицького, Л. У. Чижуна та інших.

Як зазначено в документі, на момент ліквідації організації вона охопила 42 військові частини Київського гарнізону та 7 військових частин Київського сектору ДПУ УСРР.²⁹ Загалом у частинах Київського гарнізону у справі “Весна” було заарештовано та обвинувачено за справою незаарештованих 361 особа, з них 49 осіб – викладацький склад школи ім. С. С. Каменєва³⁰. У резолютивній частині обвинувального висновку вказано прізвища та застосовані міри соціального захисту щодо 121 заарештованого, з них 30 осіб – це колишні викладачі школи ім. С. С. Каменєва, до яких були застосовані різні заходи покарання.³¹ (Таблиця № 1).

Таблиця № 1

**Відомості про заходи щодо покарання стосовно засуджених
за справою “Весна” військовослужбовців Київського гарнізону
26 травня 1931 р.**

Заходи соціального захисту	Частини Київського гарнізону	
	Загальна кількість	Школа імені С. С. Каменєва
Вища міра соціального захисту (ВМСЗ)	18	10
10 років концтаборів	22	6
8 років концтаборів	16	7
7 років концтаборів	10	1
5 років концтаборів	47	5
3 роки концтаборів	8	1
Загалом:	121	30

До розстрілу засуджено викладачів школи: В. О. Ольдерогге, М. В. Лебедева, В. Ф. Ржечицького, Г. І. Іванова, М. Л. Мянєвського, В. І. Лаврова, В. А. Кожина, М. П. Блавдзевича, С. П. Свамицького та Л. У. Чижуна. Проте щодо М. В. Лебедева, В. Ф. Ржечицького та С. П. Свамицького ВМСЗ була замінена на 10 років виправно-трудоу робіт, щодо М. П. Блавдзевича – на 5 років вигнання до Казахстану. Далі в процесі слідства виявлено ще 214 осіб членів військово-офіцер-

ської контрреволюційної організації, із середовища військовослужбовців Київського гарнізону, які у справі не були заарештовані. Матеріали слідства на них виділені в окреме провадження.³²

Слід зазначити, що під час складання загального вироку на військовослужбовців Київського гарнізону до списку засуджених увійшли не всі колишні викладачі школи ім. С. С. Каменєва, які також не уникли покарання. Були розстріляні “активні члени організації”: О. О. Луганін, О. І. Батрук, А. О. Мармільов, М. Д. Хомічевський, П. В. Шатунов, до 10 років позбавлення волі засуджені М. С. Матіясевиц та Г. Т. Долгало, 5 років виправно-трудової колонії отримали П.В. Шепелев, Л. С. Карум, В. О. Ільїн. Під слідством перебували П. А. Станіс, В. М. Сокира-Яхонтов, Є. М. Дмитрієвський, В. Д. Дроботов, Г. М. Сокальський та інші викладачі школи.

Репресії щодо викладацького складу Київської вищої об’єднаної школи командирів РСЧА ім. С. С. Каменєва є краплиною у хвилі терору, яка тільки-но здіймалася на початку 30-х років. У 1936–1938 роках вона знекровила армію, зменшивши її командний склад на 44 тис. осіб³³.

Лише по Київському військовому окрузі на березень 1938 р. “за підсумками безжалюгідного викорінення троцькістсько-бухаринських і буржуазно-націоналістичних елементів” було здійснено оновлення керівного складу округу: командирів корпусів – 100 %, командирів дивізій – 96 %, командирів бригад – 55 %, командирів полків – 64 %, комендантів УРів – 100 %, начальників штабів корпусів – 67 %, начальників штабів дивізій – 72 %, начальників штабів УРів – 75 %, начальників штабів полків – 58 %, начальників відділів штабу округу – 84 %³⁴.

Повертаючись до подій 1931 року, слід зазначити, що нищення старих досвідчених викладацьких кадрів зменшило науковий потенціал армії. Це не могло у подальшому не позначитися на рівні підготовки командного складу.

А до нападу Німеччини на Радянський Союз і початку війни, яка виявила кадровий голод у Червоній армії, залишалося 10 років.

Варто згадати, що у Другу світову війну німецька армія вступила, маючи в кожному батальйоні по 5–6 офіцерів, що брали участь у Першій світовій війні. Стільки ж офіцерів, учасників Першої світової, на 1941 рік нараховувалося у радянській дивізії...³⁵

¹ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Гол. редактор Ю. Данилюк. – № 1, 2002. – С. 76.

² Киевское высшее общевойсковое командное дважды Краснознаменное училище имени М. В. Фрунзе. 1918–1968. – К.: 1968. – С. 21–31.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 6, спр. 67093-ФП, т. 782, арк. 3–8.

⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67093-ФП, т. 782, арк. 20–25.

- ⁵ Там само, арк. 174–178.
⁶ Там само, арк. 185–186.
⁷ Там само, т. 847, арк. 88.
⁸ Там само, т. 3147, арк. 1.
⁹ Там само, арк. 2.
¹⁰ Там само, арк. 117–173.
¹¹ Там само, арк. 117–173.
¹² Там само, т. 3149, арк. 11.
¹³ Там само, т. 3678, арк. 125.
¹⁴ Там само, т. 3150, арк. 301.
¹⁵ Там само, арк. 367.
¹⁶ Там само, т. 3152, арк. 419–422.
¹⁷ Там само, арк. 485.
¹⁸ Там само, т. 3151, арк. 598.
¹⁹ Там само, т. 3151А, арк. 1.
²⁰ Там само, арк. 405–409 зв.
²¹ Там само, т. 2417, арк. 30–31.
²² Там само, арк. 34.
²³ Там само, арк. 34 зв.
²⁴ Там само, арк. 40, 40 зв.
²⁵ Там само, арк. 96.
²⁶ Там само, арк. 189.
²⁷ Там само, т. 3289, арк. 17.
²⁸ Там само, т. 2417, арк. 196.
²⁹ Там само, т. 3289, арк. 27.
³⁰ Там само, арк. 30.
³¹ Там само, арк. 125–181.
³² Там само, арк. 179.
³³ *Коваль М. В.* Україна: 1939–1945 рр. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: Вища школа, 1995. – С. 40.
³⁴ *Сувениров О. П.* Всероссийская трагедия. – ВИЖ № 3. – 1989. – С. 46, 47.
³⁵ *Ярослав Тинченко.* “Голгофа русского офицерства в СССР 1930–1931 гг.”. – М.: 2000. – С. 243–247.

Рассматриваются документы из фондов Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины, касающиеся преподавателей Киевской высшей объединённой школы командиров имени С. С. Каменева, которые проходили по делу “Весна” 1930–1931 годов.

Ключевые слова: дело “Весна”; репрессии; ГПУ; Киевский гарнизон; школа имени С. С. Каменева; В. О. Ольдерогге.

The article reviews the documents of the Security Service of Ukraine Branch-Wise State Archives on the teachers of the Kyiv Higher School of Commanders of Red Army named after S.S. Kamenev, accused on the case “Vesna” 1930–1931.

Key words: “Vesna” case; the repressions; the Kyiv garrison; the State Political Administration; the Kyiv Higher School of Commanders of Red Army named after S. S. Kamenev; V. O. Olderogge.

УДК [930.253:75](477-25)

С. О. ДУБОВИК*

ШКОЛА МИКОЛИ МУРАШКА У ДОКУМЕНТАХ ЦДАМЛІМ УКРАЇНИ

Подано характеристику основних архівних фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України про Київську рисувальну школу М. І. Мурашка та її роль у становленні національних кадрів українських художників.

Ключові слова: Київська рисувальна школа; Санкт-Петербурзька Імператорська академія мистецтв; живописець; педагог; художники-реалісти; М. І. Мурашко; М. К. Пимоненко; В. Д. Замирайло; І. С. Їжакевич; Г. К. Дядченко; І. Ф. Селезньов; Ф. С. Красицький; Г. П. Світлицький; І. К. Дряпаченко; М. І. Жук; О. О. Мурашко; особовий фонд.

Київська рисувальна школа – художній навчальний заклад останньої чверті XIX ст., що відіграв велику роль у підготовці національних художніх кадрів. Заснована українським живописцем і педагогом М. І. Мурашком.

Народився М. І. Мурашко 8 (20) травня 1844 р. у сім'ї художника-іконописця. Впродовж 1863–1868 рр. навчався у Санкт-Петербурзькій Імператорській академії мистецтв. Світогляд М. І. Мурашка розвивався під безпосереднім впливом художників-реалістів і товариша по Академії І. Ю. Рєпіна. Після закінчення закладу художник назавжди залишився послідовником їх творчих принципів. З 1868 р. жив і працював учителем малювання у Києві, де й заснував у 1875 р. приватну рисувальну школу.

Для належної організації навчального процесу вимагалися значні кошти. Одержавши матеріальну підтримку київського мецената І. М. Терещенка, М. І. Мурашко розгорнув бурхливу діяльність щодо становлення й розвитку школи: налагодив творчі та ділові зв'язки з Імператорською академією мистецтв, відомими художниками, громадськими діячами, вченими, які постійно підтримували київський заклад. Характерною рисою школи була її доступність, двері школи були широко відкриті для всіх бажаючих незалежно від віку, статі, освіти, соціального стану тощо. А головне – плата за навчання була невеликою, іноді директор зараховував у школу талановитих дітей із бідноти, яким зовсім нічим було платити.

* *Дубовик Сергій Олександрович* – науковий співробітник відділу використання інформації документів ЦДАМЛІМ України.

М. І. Мурашко. “Боярка” (29,5x22,5)
ЦДАМЛМ України, ф. 227, оп. 1, муз. сх.

Школа стала осередком культурного життя та предметом гордості міста. Звідси починався шлях у мистецтво багатьох відомих митців, серед яких: М. К. Пимоненко, О. О. Мурашко, С. П. Костенко, Г. К. Дядченко, І. С. Їжакевич, Г. П. Світлицький, М. І. Жук, В. Д. Замирайло, О. А. Курінний, Ф. С. Красицький, С. М. Зайденберг, Ф. П. Балавенський, К. Я. Крижицький, Є. К. Вжешч та інших; у школі також навчалися В. О. Серов, К. С. Малевич. Тут у різний час викладали такі художники як М. І. Мурашко, Й. К. Будкевич, Х. П. Платонов, М. К. Пимоненко, І. Ф. Селезньов. До викладання залучалися найвидатніші художники: М. М. Ге, М. О. Врубель, І. Ю. Рєпін, Г. Г. Мясоедов, О. Й. Орловський, П. Й. Ковалевський, Г. Г. Павлуцький, В. І. Фібріціус та інші.

З роками школа стала високопрофесійним центром підготовки художників, які згодом працювали у різних видах мистецтва. Так, 80 її випускників було зараховано до Імператорської академії мистецтв. Роботи багатьох із них експонувалися на виставках, відзначалися високими нагородами. Київська рисувальна школа Миколи Мурашка, безсумнівно, зробила великий внесок у розвиток мистецької освіти в Україні.

У ЦДАМЛМ України зберігається низка архівних матеріалів про життя та творчість цілої плеяди талановитих митців, які навчалися і викладали у школі. Це документи організатора та керівника закладу – М. І. Мурашка, художників М. К. Пимоненка, В. Д. Замирайла, І. С. Їжакевича, Г. К. Дядченка, І. Ф. Селезньова, Ф. С. Красицького, Г. П. Світлицького, І. К. Дряпаченка, М. І. Жука, О. О. Мурашка.

М. І. Мурашко. “Річка” (17х12,5)
ЦДАМЛМ України, ф. 227, оп. 1, спр. 2.

Кількість фондів, документи яких безпосередньо стосуються Київської рисувальної школи М. І. Мурашка, порівняно невелика. Для їх характеристики використовувалися документи з фондів особового походження, українських колекціонерів та Спілки художників України (СХУ).

Документальні джерела з вивчення творчості **М. І. Мурашка (1844–1909)** зосереджені у фонді Язевих, родичів художника (ф. 227) – Олени Миколаївни, дочки (у заміжжі Язева) та онуків Тетяни Володимирівни і Павла Володимировича.

Серед документів М. І. Мурашка – сільські пейзажі [кінець XIX–поч. XX ст.] із зображенням водоймищ: “Боярка” (картон, олія), [Річка] (акварель), [Ставок] (олівець); автошарж, виконаний олівцем [кінець 1890-х]; блокнот із начерками М. І. Мурашка та його онука Павла (1893 – 1928); листи художника до дочки та її чоловіка В. Я. Язева (1890-і рр.); фотографії за 1905, 1908 рр. У фонді також зберігаються листи М. А. Прахова, вихованця школи (сина російського мистецтвознавця А. В. Прахова) до Олени Миколаївни і Тетяни Володимирівни за 1955 – 1957 рр. У листах згадуються І. Ю. Репін, І. М. Терещенко, М. І. Мурашко, Ф. С. Красицький, І. С. Їжакевич, М. К. Пимоненко, А. А. Крюгер-Прахова (дружина) та інші; іде мова про наукові праці з історії закладу.

Мурашко-педагог володів чудовим даром розпізнавання таланту. Точніше за нього ніхто не міг визначити ступінь можливостей ху-

дожників, які навчалися у школі. Мурашко-керівник дбайливо добирав викладачів. Найчастіше це були найбільш талановиті колишні учні школи, які поверталися до Києва після навчання в Імператорській академії мистецтв. Він не втомно підтримував творчу атмосферу серед них, влаштовуючи художні виставки. Ось один характерний запис у його листі до І. М. Терещенка за грудень 1891 – січень 1892 р., що зберігається у фонді мистецтвознавця Я. П. Затенацького (ф. 1125, оп. 1, од. зб. 142, арк.55): *“Школа дала много хороших работников, с весьма почтенными званиями: таковы академик Крижицкий, художники Васютинский, Зайденберг, Мохов, Чирка, Вершинин и проч. и проч. Их можно уже насчитать несколько десятков. Но это все не то, все это рыбка. А хотелось бы показать рыбищу, и мы, кажется, с божьей помощью покажем. Открывшаяся выставка у нас в Киеве выдвинула, кажется, /дай бог не ошибиться/ два крупных таланта: их картины самые интересные по выставке: Пимоненко и Костенко. Вот те караси, из-за которых, мне кажется, стоило закидать невод в виде нашей школы”*. Це один із листів М. І. Мурашка до І. М. Терещенка, що ввійшов до підбірки машинописних копій епістолярної спадщини за 1882 – 1893 рр. (там само, арк. 54 – 171). У листах іде мова і про професора І. О. Сікорського, І. Ф. Селезньова, академіка К. Я. Крижицького, Х. П. Платонова, В. І. Фібріціуса, молодого вихованця Г. К. Дядченка

М. І. Мурашко. “Ставок” (9,5x12,5)
ЦДАМЛМ України, ф. 227, оп. 1, стр. 3.

Автошарж “Торсь Мурашка” (12x7)
ЦДАМЛМ України, ф. 227, оп. 1, спр. 1.

та інших. Про статут школи, її приміщення та проблеми розмірковує М. І. Мурашко: *“Идти за спросом школы, за ее ростом можем ли мы я не знаю; если ее нужно воздерживать в росте, то кем, в чем, где? Вот для меня мучительные вопросы”* (там само, арк. 128). Художник з великою увагою і тактом пестував здібності кожного учня своєї школи, і нині плоди їх творчості можна побачити у найбільших музеях України та світу.

Важливою складовою історії Київської школи М. І. Мурашка є творчість українського живописця, видатного художника-жанриста, академіка живопису **М. К. Пимоненка (1862–1912)**. Серед відомих джерел до вивчення творчості митця – документи, що зберігаються у фонді українського мистецтвознавця Я. П. Затенацького (ф. 1125), а саме: статті фондоутворювача за 1950-і, 1960-і рр. про життя та творчість художника, діяльність рисувальної школи, її демократичну систему навчання та виховання молоді. Автор детально описав знайомство М. К. Пимоненка з М. І. Мурашком, навчання у школі в майстернях Й. К. Буткевича й академіка живопису Х. П. Платонова (1878–1882), в Імператорській академії мистецтв (1882 – 1884) (оп. 1, од. зб. 10, 28; оп. 2, од. зб. 24). Повернувшись до Києва, М. К. Пимоненко працював старшим викладачем школи аж до її закриття. Вірний принципам реалістів художник послідовно відстоював їх у своїй творчій педагогічній діяльності. Детальнішу інформацію дослідник знайде в документально-художній повісті Я. П. Затенацького *“Співець життя народного”* (оп. 2, од. зб. 7). Велику та багатогранну спадщину М. К. Пимоненка репрезентує у фонді машинописна копія каталогу посмертної виставки живо-

писця, що відбулася у Санкт-Петербурзькій академії мистецтв у 1913 р. (оп. 2, од. зб. 283).

Неординарною була й постать **В. Д. Замирайла (1868–1939)** – українського та російського художника першої третини ХХ ст. Вихованець школи М. І. Мурашка В. Д. Замирайло більш відомий як художник-монументаліст, декоратор і графік. Джерельна база митця зосереджена в особовому фонді № 1282. На жаль, зібрання неповне, складається з 11 документів за 1915–1933 рр. Це фоторепродукції ілюстрацій В. Д. Замирайла до періодичних і літературних видань; квиток члена профспілки працівників мистецтв СРСР за 1933 р. та лист О. Г. Михайлової (у 1924 р. натурниці Б. М. Кустодієва) до А. П. Іваненка зі спогадами про останні роки життя В. Д. Замирайла, з яким вона познайомилася у Б. М. Кустодієва.

На початку ХХ ст. творчість В. Д. Замирайла визнавалася сучасниками як явище унікальне. Навчання у школі (1881–1884) забезпечило йому високий фаховий рівень. Ще учнем В. Д. Замирайло брав участь у реставрації Кирилівської церкви, розписах Володимирського собору, де вперше побачив живопис М. О. Врубеля, який вразив його. За ескізами М. К. Реріха виконував розпис Казанського вокзалу в Москві, ілюстрував твори М. Лермонтова, Д. Свіфта, П. Меріме, М. Горького (М. І. Мурашко. Спогади старого вчителя. – К.: Мистецтво, 1964). З 1897 р. почав працювати у галузі плаката та книжкової графіки, пізніше – театрального-декоративного мистецтва. В останні роки життя В. Д. Замирайло викладав у художніх вишах Ленінграда: Інституті фотографії та фотомеханіки й Вищому художньо-технічному (ВХУТЕІН) (до 1918 р. – Імператорська академія мистецтв). Згодом тяжка хвороба відірвала його від викладання та творчості. Втративши зір, безпорадний та усіма забутий, художник помер у приміському будинку для літніх людей (Енциклопедия русской живописи. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.artsait.ru>). Слава покинула В. Д. Замирайла ще за життя. Несправедливе забуття продовжується і в наш час. Творчість художника заслуговує на фахове дослідження.

Чільне місце серед архівних джерел з історії Київської художньої школи М. І. Мурашка займають документи особового фонду № 58 – живописця, графіка, народного художника **І. С. Їжакевича (1864–1962)**.

Роки навчання в школі (1882–1884), куди І. С. Їжакевич вступив з іконописної школи при Києво-Печерській лаврі та спільна робота з М. І. Мурашком визначили шлях подальшого розвитку І. С. Їжакевича – шлях реалістичного мистецтва.

У школі М. І. Мурашка І. С. Їжакевич став одним із кращих її учнів. За запрошенням М. О. Врубеля та А. В. Прахова брав участь у реставрації фресок Кирилівської церкви. У 1884 р. вступив до Імператорської академії мистецтв, де неодноразово нагороджувався срібною

медаллю. На шляху самостійної творчості художник стає дуже популярним ілюстратором відомих журналів, працює в галузі станкового й монументального живопису.

Аналізуючи особовий фонд І. С. Їжакевича, можна умовно поділити його на такі групи: творчі документи, матеріали про художника, фотографії. Серед творчих документів – автопортрети; ілюстрації до журналів, дитячих казок, творів класиків української літератури; начерки, ескізи, етюди розписів у храмах Катеринодара та Белгорода; пейзажі, натюрморти; велика кількість рисунків, які дають уявлення про творчу лабораторію І. С. Їжакевича; перелік сюжетів і розмірів композицій до розписів. Серед документів про художника – портрет І. С. Їжакевича роботи Ф. З. Коновалука, датований 1945 р. (полотно, олія), стаття Я. Давиденка “У найстарішого художника України” (1954), некролог (1962); текст виступу Ф. З. Коновалука, присвячений пам’яті І. С. Їжакевича (1962). Зображувальні документи представлені індивідуальними фотографіями художника та в колі колег, письменників, рідних і друзів (1909–1960-і рр.).

Серед інших матеріалів про І. С. Їжакевича особливу увагу привертає особова справа художника, що зберігається у фонді СХУ (ф. 581; оп.1; од. зб. 45). Вона містить автобіографію художника за 1954 р., анкету, характеристику, листування з приводу важкого матеріального становища та святкування ювілеїв, текст доповіді Л. В. Владича про життєвий і творчий шлях І. С. Їжакевича, список основних художніх робіт, виписка з протоколу засідання президії СХУ про висунення І. С. Їжакевича у дійсні члени Академії мистецтв СРСР (1957) тощо. Не менш цікавою є епістолярна спадщина художника. Серед його адресатів і кореспондентів В. І. Касіян (ф. 196, оп. 1, од. зб. 153, арк. 1–8), П. Г. Тичина (ф. 464, оп. 1, од. зб. 5058, 6263), невстановлена особа на ім’я “Марія Іванівна” про створення картини “Вступление красных в Киев с 5 на 6 ноября ночью 1943 года” за 1945 р. (ф. 186, оп. 1, од. зб. 69). Фотографії І. С. Їжакевича зберігаються у фондах Ф. З. Коновалука (ф. 35, оп. 1, од. зб. 21, арк. 1), Ю. К. Смолича (ф. 169, оп. 2, од. зб. 997, арк. 6, 7), А. Г. Петрицького (ф. 237, оп. 2, од. зб. 390). Документи до відзначення ювілеїв художника зосереджені у фондах Р. Ф. Мельничука (ф. 186, оп. 1, од. зб. 66, арк. 8) та А. Х. Середи (ф. 375, оп. 1, од. зб. 147).

Наступний художник із плеяди вихованців художньої школи М. І. Мурашка – **Г. К. Дядченко (1869 – 1921)**. Закінчивши школу в 1889 р., вступив до Імператорської академії мистецтв (1889–1894), де неодноразово нагороджувався медалями. Отримавши звання класного художника, Г. К. Дядченко повертається до Києва, за запрошенням М. І. Мурашка починає працювати у рисувальній школі спочатку викладачем малювання, а згодом – пластичної анатомії та перспективи.

Після закриття школи у 1901 р. був запрошений до щойно відкритого у Києві художнього училища живопису, рисування та архітектури викладачем скульптури. У той же час Г. К. Дядченко вперше бере участь у київських виставках і дістає визнання. Пише ліричні пейзажі та психологічні портрети (Енциклопедия русской живописи. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.artsait.ru>).

Основний комплекс джерел із вивчення творчості Г. К. Дядченка зосереджений в особовому фонді художника № 75. Матеріали, що лягли в основу створення фонду, були виявлені під час науково-технічного описання особового фонду Ф. С. Красицького (ф. 96) – 15 картин та 43 рисунка. У 1969 р. дочка Ф. С. Красицького передала до ЦДАМЛМ України ще 17 картин Г. К. Дядченка та 2 його фотографії.

Архівна спадщина **І. Ф. Селезньова (1856–1936)** зберігається в особових фондах мистецтвознавців Н. П. Мусієнка (ф. 990) та Я. П. Затенацького (ф. 1125). Серед незначної кількості документів – фотокопії художніх робіт (ф. 990, оп. 1, од. зб. 926), копії фотографій І. Ф. Селезньова кінця XIX – початку XX ст. (там само, од. зб. 1123), статті та спогади Я. П. Затенацького про художника (ф. 1125, оп. 2, од. зб. 14, 27). Цікаву інформацію містять спогади Ф. М. Масютіна (вихованця школи Мурашка) “Памяти учителя Ивана Федоровича Селезнева”. Ось що пише автор: “Художник оставил небольшое художественное наследие. В этом отношении он был противоположностью плодотворному Н. К. Пимоненко – тоже преподававшему в КХучилище, с которым у него не всегда были равные отношения. Иван Федорович рассказывал мне, что как то по настойчивой просьбе сказать свое мнение о картинах Пимоненко, он назвал их этнографическими картинками. Услужливые друзья, конечно, довели это до сведения Н. К., и отношения были испорчены” (там само, од. зб. 284, арк. 1). До спогадів додаються авторські копії листів Ф. М. Масютіна до художника (там само, арк. 18–35). Серед зображувальних документів – копії фотографій І. Ф. Селезньова в групах із В. Д. Полєновим, П. О. Сведомським, В. Я. Котарбінським, В. Е. Борисовим-Мусатовим та іншими діячами літератури і мистецтва кінця XIX – початку XX ст. (ф. 1125, оп. 2, од. зб. 329).

В окремому фонді зберігаються документи та матеріали відомого українського живописця, графіка, педагога **Ф. С. Красицького (1873–1944)** (ф. 96).

Базову художню освіту Ф. С. Красицький здобув завдяки композитору М. В. Лисенку, який у 1888 р. послав обдарованого 15-річного хлопця вчитися до Київської рисувальної школи М. І. Мурашка (1888–1892). Продовжив навчання в Одеському художньому училищі (1892–1894), а згодом – у Імператорській академії мистецтв (1894–1901). З 1903 р. художник жив і працював у Києві.

Фонд складається з документів за 1833–1963 рр. Це художні роботи Ф. С. Красицького, його рукописи, документи біографічного характеру, епістолярна спадщина та матеріали про художника. Серед творчих робіт – рисунки, ескізи, етюди, начерки до картин (завершених і незавершених), плакатів тощо. Велику групу становлять рисунки художника майже за 50 років творчої діяльності. Зокрема збереглася значна кількість учнівських альбомів за період його навчання у Києві, Одесі та Санкт-Петербурзі. Рукописи Ф. С. Красицького у вигляді чернеток, варіантів, фрагментів педагогічних посібників із рисування та малювання, автобіографічних записок. Серед біографічних матеріалів – особисті документи художника (виписка з послужного списку про народження, паспорт, посвідчення, профспілкові та пенсійні книжки, свідоцтво про смерть тощо), документи про освіту (зокрема про навчання у Київській рисувальній школі). Доповнюють розділ документи педагогічної діяльності у Київських художніх закладах (довідки, посвідчення, витяги із наказів, трудові книжки тощо). Листування подано неповно, але все ж дає уявлення про коло осіб, з якими художник був знайомий. У розділі “Матеріали про фондоутворювача” зосереджені статті про творчість Ф. С. Красицького, рецензії на його твори, листування різних осіб, де згадується художник.

При дослідженні творчості Ф. С. Красицького, заслуговують на увагу й документи інших особових фондів ЦДАМЛМ України. Так, у фонді мистецтвознавця І. І. Врони зберігаються візитні картки художника (ф. 358, оп. 1, од. зб. 491, арк. 1–7) та машинописна копія автобіографії за 1930 р. (там само, од. зб. 778). Із варіантом автобіографії Ф. С. Красицького за 1939 р. знайомить фонд художника А. Х. Середи (ф. 375, оп. 1, од. зб. 371). У фонді латиського мистецтвознавця Г. М. Каркліні відклалися копії фотографії художника за 1929 р. (ф. 845, оп. 2, од. зб. 134, арк. 5, 6) та портрета Т. Г. Шевченка, який Ф. С. Красицький подарував Я. Тільбергу в 1908 р. (там само, од. зб. 156, арк. 5, 6). Фотокопії мистецьких робіт художника зберігаються у фонді українського мистецтвознавця П. Н. Мусієнка (ф. 990, оп. 1, од. зб. 911).

Живописець **Г. П. Світлицький (1872–1948)** посідає не останнє і навіть не другорядне місце серед художників, що здобули фахову початкову освіту в школі М. І. Мурашка (1889–1893). Молодий художник продовжив навчання у Санкт-Петербурзькій академії мистецтв. Навчався у І. Ю. Рєпіна, М. Д. Кузнецова; працював у майстерні А. І. Куїнджі. З 1946 р. – викладач (з 1947 – професор) Київського художнього інституту (Художники України: Енциклопедичний довідник / Ін-т проблем сучасного мистецтва АМУ; В. Д. Сидоренко (голова) та ін. – Київ: Інтертехнологія, 2006. – С. 490).

Інформаційно насиченими для вивчення творчості Г. П. Світлицького є матеріали фонду мистецтвознавця Я. П. Затенацького (ф. 1125).

У фонді зберігається зошит фондоутворювача з рукописними копіями документів Г. П. Світлицького, а саме: щоденникових записів художника за 1895 р. про навчання в школі Мурашка (1887 – 1892), Санкт-Петербурзькій академії мистецтв (1893–1900) та інших закладах; переліку художніх робіт, автобіографічних спогадів (оп. 2, од. зб. 51). У цьому ж фонді відклялися групові світлини художника – з І. П. Лисенком, К. Д. Трохименком, Ф. С. Красицьким (оп. 2, од. зб. 318, 332). Не менш цікавою у вивченні творчості художника є особова справа Г. П. Світлицького, члена СХУ, яка зберігається у фонді установи і містить анкету, довідку про роботу, автобіографію, характеристику, список основних творів і фотокопії картин (ф. 581, оп. 2, од. зб. 52). Зображувальні документи Г. П. Світлицького (фотографії та фотокопії художніх робіт) зберігаються у фондах архітектора В. А. Фельдмана (ф. 48, оп. 1, од. зб. 52, арк. 1), художника М. І. Духновського (ф. 231, оп. 1, од. зб. 154), письменника Д. Г. Гринька (ф. 541, оп. 1, од. зб. 28, арк. 6).

Важливим джерелом у вивченні історії Київської школи М. І. Мурашка є творчість українського живописця **І. К. Дряпаченка (1881–1936)**. У рисувальній школі художник навчався в 1894–1898 рр.: *“Першими учителями Дряпаченка були відомі художники: Микола Корнилович Пимоненко та Харитон Платонович Платонов, які читали на той час теорію живопису та рисунок. Вплив художника Пимоненка на творчість Дряпаченка був дуже великий. Багато творів Дряпаченка за своїм колоритом і змістом нагадують твори М.К. Пимоненка. Вже в школі М. Мурашка Дряпаченко показав себе здібним учнем рисувальником”*, – згадує колишній учень І. К. Дряпаченка Б. П. Литовченко, спогади якого зберігаються у фонді українського художника А. М. Комашки (ф. 290, оп. 1, од. зб. 361, арк. 5–7). Крім спогадів справа містить фотокопії художніх робіт митця (арк. 36–53).

Після закінчення школи (1898) художник продовжує навчання в Московському училищі живопису, скульптури та архітектури, а з 1903 р. вчиться у Вищому художньому училищі при Санкт-Петербурзькій академії мистецтв, спочатку в майстерні І. Ю. Рєпіна, а пізніше – у професорів В. Є. Савинського та П. П. Чистякова. У 1912 р. стажувався в Італії. Працював у галузі побутового, історичного та портретного жанрів.

Художня творчість І. К. Дряпаченка, його біографічні документи зібрані в особовому фонді № 1144, який налічує більше 400 документів за 1898–1990 рр. Основний масив документів про художника зберігається у розділі “Матеріали про фондоутворювача”: статті, нариси діячів літератури і мистецтва; біографія: складена А. К. Терещенком бібліографія творів художника тощо. Серед зображувальних матеріалів – фотокопії індивідуальних світлин І. К. Дряпаченка та групових із А. В. Кадніковим, В. В. Кравецькою М. Д. Кузнецовим, Ф. І. Шаляпіним та іншими.

У Київській рисувальній школі розкрилися мистецькі здібності одного з перших українських художників-модерністів – **М. І. Жука (1883–1964)**. Після закінчення школи студіював у Московському училищі живопису, скульптури та архітектури, а згодом – Краківській академії мистецтв на факультеті монументально-декоративного живопису. Плідно працював як графік.

На жаль, архів-музей не має особового фонду художника, але на увагу дослідника можуть заслуговувати інші архівозбірки. Так, у фонді літературознавця та бібліографа М. А. Плевака зберігається автобіографія М. І. Жука. Ось що автор згадує про навчання у школі Мурашка: *“Вільна школа /врозумінню відсутності казьонцини/...Тут і лекції по мистецтву проф. Павлуцького, тут і керівники, тут і все. Навіть звільнили від платні за навчання /2 крб. за місяць/. Та з часом виростає потреба чогось іншого, чогось нового. Не задовольняють вже ні Пимоненко, ні Платонов /учителі школи/. Нарешті приїздять молоді і роблять цілу епоху в житті школи. Знайомство з молодим тоді художником Л. М. Ковальським; розмови по мистецтву породжують рожеві мрії по скінченню школи...”* (ф. 271, оп. 1, од. зб. 72, арк. 1, 2).

Заслугове на увагу й епістолярна спадщина М. І. Жука з фондів К. О. Меженка, українського бібліографа, колекціонера, театрознавця та літературознавця (ф. 365, оп. 1, од. зб. 84), Д. М. Косарика, письменника та літературознавця (ф. 513, оп. 1, од. зб. 1516), поета П. Г. Тичини (ф. 464, оп. 1, од. зб. 6180, арк. 1–29), мистецтвознавця П. Н. Мусієнка (ф. 990, оп. 1, од. зб. 661, 1125).

Гордістю Київської рисувальної школи став племінник М. І. Мурашка **Олександр Мурашко (1875–1919)** – визначний художник, один з основоположників і перших професорів Української академії мистецтв. Він залишив глибокий слід в українському образотворчому мистецтві. Один із нечисленних українських художників, який зумів органічно поєднати кращі надбання французького імпресіонізму, елементи модерну та ґрунтовну реалістичну школу, створивши свій неповторний стиль. Закінчивши рисувальну школу Мурашка, де навчався у 1891–1894 рр., художник продовжив навчання у Вищому художньому училищі при Санкт-Петербурзькій академії мистецтв у майстерні І. Ю. Рєпіна. Згодом їде навчатися за кордон. З 1909 р. О. О. Мурашко – експонент виставок у Парижі, Мюнхені, Амстердамі; у 1910 р. бере участь у міжнародній виставці у Венеції. Того ж року відбулися персональні виставки у Берліні, Кельні та Дюссельдорфі. Повернувшись до Києва, О. О. Мурашко викладає у Київському художньому училищі. У 1913 р. художник залишив училище і відкрив власну студію живопису.

О. О. Мурашко відіграв значну роль у розвитку українського образотворчого мистецтва початку ХХ ст. і здобув визнання на Заході: його картини є в музеях і приватних зібраннях Амстердама, Нью-Йорка, Бу-

дапешта, Женеви та інших міст світу (Енциклопедія українознавства / Наукове товариство ім. Шевченка. Т. 5. – Львів: Молоде життя, 1966. – С. 1668).

Документів, що мають інформацію про Олександра Мурашка, в ЦДАМЛМ України дуже мало. Це копія групової світлини художника – з М. Л. Бойчуком, М. С. Грушевським, В. Г. Кричевським, Ф. І. Кричевським, Г. І. Нарбутом та іншими особами із фонду Г. П. Кочура (ф. 193, оп. 1, од. зб. 12, арк. 1); стаття Я. П. Затенацького про художника з нагоди 25-річчя від дня смерті за 1944 р. (ф. 1125, оп. 2, од. зб. 14, арк. 8 – 23) та посвідчення вдови О. О. Мурашка щодо оригінальності картин чоловіка з приватної колекції А. І. Собкевича (ф. 1256, оп. 12, од. зб. 2). У цій же справі відклався їх перелік (1935).

Минуло понад століття, і нині не лише Київ, а й уся Україна має підстави пишатися результатами роботи рисувальної школи М. І. Мурашка. Її закінчили художники, котрі стали гордістю українського та світового мистецтва: Іван Іжакевич, Фотій Красицький, Олександр Мурашко, Григорій Світлицький. Роботи цих художників можна побачити у кращих музейних колекціях країни. У рисувальній школі Миколи Мурашка вчився також засновник так званого супрематичного живопису, автор знаменитого “Чорного квадрату” Казимир Малевич. Сьогодні його роботи на найбільш знаменитих аукціонах світу коштують десятки мільйонів доларів.

Охарактеризованы основные архивные фонды Центрального государственного архива-музея литературы и искусства о Киевской рисовальной школе Н. И. Мурашко и ее роли в становлении национальных кадров украинских художников.

Ключевые слова: Киевская рисовальная школа; Санкт-Петербургская Императорская академия художеств; живописец; педагог; художники-реалисты; Н. И. Мурашко; Н. К. Пимоненко; В. Д. Замирайло; И. С. Ижакевич; Г. К. Дядченко; Ф. С. Красицкий; Г. П. Светлицкий; И. К. Дряпаченко; Н. И. Жук; А. А. Мурашко; личный фонд.

The article presents the characteristics of the main archival fonds of the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine of the M.I. Murashko Kyiv drawing school, and its role in the process of coming-to-be of the national Ukrainian painters.

Key words: the Kyiv drawing school; the St. Petersburg Emperor Academy of Arts; the painter; the pedagogue; the painters-realists; M. I. Murashko; M. K. Pymonenko; V. D. Zamyrailo; I. S. Izhakevych; H. K. Dyadchenko; I. F. Seleznyov; F. S. Krasyskyi; H. P. Svitlytskyi; I. K. Dryapachenko; M. I. Zhuk, O. O. Murashko; the personal fond.

УДК [930.253:94](477)

Л. Г. КАСЯН*

**ДИСКУРС ШІСТДЕСЯТНИЦТВА
В УКРАЇНСЬКОМУ ДОКУМЕНТАЛЬНОМУ КІНО
(за документами ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного)**

Здійснено аналіз кінодокументів із фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, які висвітлюють явище шістдесятництва в історії України ХХ століття.

Ключові слова: шістдесятники; рух опору; покоління; кінофільм; аудіо-візуальні документи; В. Стус; І. Миколайчук; І. Світличний; Гр. Тютюнник; В. Зарецький; А. Горська; О. Заливаха; М. Вінграновський; І. Калинець.

Із збільшенням часової дистанції зростає інтерес у істориків, політологів, культурологів, письменників, літературознавців, журналістів, мистецтвознавців до “хрущовської відлиги” і пов’язаного із нею явище шістдесятництва та руху опору. На думку О. Зарецького, українське відродження 1960-х років є “значною мірою підґрунтям сьогоденної етнокультурної ситуації. Відлига була спробою зняти етнокультурну деформацію та сконсолідувати державу. Тому принципово важливим уявляється аналіз відлиги саме як періоду радянської історії”¹. О. Пахльовська зазначає, що “шістдесяті роки, їхня пам’ять, їхня філософія, їхній спадок, їхня еволюція є палючою магматичною основою української сучасності. Тому так непросто зрозуміти суть цих років, проаналізувати їхню генеалогію, окреслити їхній контекст, простежити їхню еволютивну парадигму”².

Варто зауважити, що шістдесятництво, формування і розвиток інакодумства в суспільстві характерне не лише для української історії ХХ століття, а й для історії колишніх радянських республік та країн східної Європи, передусім “соціалістичного табору”. Великим поштовхом до виникнення цього явища була десталінізація суспільства та розгортання світового правозахисного руху, стимульованого прийнятою в 1948 р. та з 1963 р. розповсюдженою в Україні “Загальною декларацією прав людини”. Хоча, на думку багатьох філософів та культурологів, цей феномен значно об’ємніший, це явище не лише соціально-політичне, а перш за все філософське та етико-естетичне, характерне не для одної історичної епохи. Так, Л. Костенко в автобіографічному інтерв’ю,

* *Касян Людмила Григорівна* – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

розмірковуючи про сутність цього феномену, зазначає: “Це рух опору, який іде крізь віки. В різні часи, в різних країнах він набирав різних форм. Чи це “Покоління катастрофи в Іспанії”, чи “Розстріляне Відродження” у нас, чи “Sturm und Drang” у Німеччині, це завжди покоління, яке “озирнулося в гніві”³.

Проблематиці українського шістдесятництва, творчості окремих його представників, українському рухові опору присвячено ряд історичних, культурологічних, літературознавчих досліджень в Україні та за її межами, зокрема праці Ю. Курносова, Г. Касьянова, Б. Захарова, М. Жулинського, Н. Зборовської, О. Пахльовської, М. Ільницького, Л. Тарнашинської, О. Зарецького, В. Брюховецького, Б. Рубчака, Т. Салиги, Е. Соловей, Ю. Шевельова, І. Кошелівця, О. Каленченка, Л. Медведєвої та багатьох інших.

Вивченню шістдесятництва сприяють мемуари та автобіографії самих шістдесятників, які намагаються подати власний зріз тієї складної доби, пропонують свою версію подій, у яких брали участь, своє світовідчуття і світорозуміння, свою історичну модель епохи. Митці-шістдесятники Г. Тютюнник, Є. Сверстюк, І. Жиленко, М. Коцюбинська, Р. Корогодський, Н. Світлична створюють не лише індивідуальний автопортрет, а й соціально-психологічний портрет доби, розкривають важливі риси духовного портрета свого покоління на тлі тогочасної дійсності, передають соціально-культурний клімат епохи. Відтворюючи простір авторської суб’єктивності й тяжіючи при цьому, в силу своєї дистанційності, до узагальнення і типізації, мемуаристи не задовольняються лише фіксацією події, а пропонують її осмислення у суміжному, можливо, повнішому і ціліснішому контексті прожитого й пережитого.

Окрім наукових досліджень та джерел особового походження величезну роль в осмисленні шістдесятництва відіграють аудіовізуальні (кіновідеофотофоно) документи. Документальне кіно є не лише явищем мистецтва, а й синтезованим, комплексним історичним джерелом, яке вбирає в себе засоби літератури, живопису, фотографії, тощо. “Кіно та відео <...>, виникнувши на базі високорозвинутої техніки, відтворюють дійсність, спираючись на досвід інших видів мистецтва. На відміну від писемних джерел кінофотовідеодокументи дають можливість досліднику побачити історичну дійсність у русі, в процесі, перенестися в минуле”⁴.

Шістдесятницький кінодискурс налічує понад два десятки документальних фільмів і продовжує поповнюватися новими цікавими роботами, які висвітлюють різні іпостасі й виміри цього неоднозначного явища. Згадаємо лише окремі вітчизняні та зарубіжні кінотвори останніх років. Так, у 2012 р. на XVI Фестивалі архівного кіно Держфільмфонду Росії “Білі Стовпи” відбувся прем’єрний показ документального фільму режисера, письменника, кінознавця, доктора мистецтвознавства, го-

ловного наукового співробітника Російського інституту культурології Г. Долматовської “Щасливчики 60-х”, який також отримав спеціальний диплом Гільдії кінорежисерів Росії на XVIII Міжнародному фестивалі фільмів про права людини “Сталкер” в Москві. У 2010 р. з’явився російський восьмисерійний документальний фільм О. Архангельського та О. Ласкарі “Відділ (шістдесятники)”. У 2006 р. канал “1+1” в рамках проекту “Україна ХХ століття” випустив семисерійний документальний фільм “Дисиденти”, режисери О. Фролов, В. Шкурін. Авторами фільму була зроблена спроба охопити історію шістдесятництва, а конкретніше дисидентського руху від хрущовської відлиги до прийняття незалежності. На студії “Контакт” у 2011 р. вийшов документальний фільм “Таємна свобода”, режисер С. Лисенко, автор сценарію Л. Лемешева. Робота присвячена режисерам-шістдесятникам, як зазначають творці фільму, це “спроба колективного портрету цілого покоління”. У 2013 р. фільм відзначено мистецькою премією “Київ”.

Мета нашого дослідження – за аудіовізуальними документами, які зберігаються в ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, окреслити початок формування дискурсу шістдесятництва в українському документальному кіно. Виділити тематично-інформаційні домінанти та особливості зображальних й оповідних аспектів представлених кінодокументів.

Перші документальні стрічки, які так чи інакше торкаються теми шістдесятництва, з’являються в кінці вісімдесятих – на початку дев’яностих років ХХ ст. Перш за все це пов’язано із процесом “перебудови” і зрушеннями у всіх сферах суспільства. Кінознавець і культуролог І. Зубавіна зазначає: “Подібно до того, як за формальну подію, що ознаменувала собою початок нового часу у світі, вважається падіння Берлінської стіни, історичну коду радянського кінематографа зазвичай пов’язують з V з’їздом кінематографістів СРСР, що відбувся 13–15 травня 1986 року”⁵. Дослідниця наголошує, що цілком закономірно у вітчизняному кінематографі часів перебудови помітно зросла “питома вага” фільмів національної та історичної проблематики, а отримання Україною незалежності стало подією, що спричинила радикальні зсуви у світоглядних орієнтирах українських громадян, активізувала процеси колективної пам’яті на загальнонаціональному рівні й інспірувала бажання самоідентифікації. “Кіноекран взявся за виконання амбітного завдання – оприлюднити невідомі факти національної історії, розповісти правду про події недалекого минулого, згадати призабуті або заборонені для згадування імена – відкрити Україну для українців і світу”⁶.

Митці-документалісти починають досліджувати явища і події, які десятиліттями були заборонені, замовчувалися або перебували під цензурними обмеженнями. Знімаються стрічки, присвячені видатним українським діячам культури і мистецтва, творчість яких офіційною владою

сприймалася неоднозначно, а суспільна і мистецько-критична рецепція була суворо регламентованою. До таких постатей належать і шістдесятники.

Шістдесятництво об'єднало широке коло творчих особистостей: літераторів, художників, кінематографістів, музикантів, науковців. Представниця цього покоління, Л. Костенко, говорячи про “персональний склад” шістдесятництва, підкреслює: “Ми вгадували і любили один одного. Не лише в літературі, тоді ж з'явилися і художники, й композитори, і кінематографісти, історики, актори, – словом, велика нива, нарешті діждалася: прийшли її робітники. І виникло те *продуктивне поле*, як його точно і ностальгійно назвав Сергій Тримбач”⁷.

У 1989 р. на кіностудії “Укртелефільм” виходить фільм, присвячений представнику “кінематографічного” шістдесятництва, одному із творців українського поетичного кіно Івану Миколайчуку “Іван Миколайчук. Тризна”, режисер В. Вітер, оператор О. Андрусенко (од. обл. 10896).

Сюжетна, драматургічна основа фільму – обряд поминання. Тризна по І. Миколайчуку. Невипадково Тризна, поминання як в прямому, так і символічному значенні. Цей давній праслов'янський обряд підкреслював те, що спілкування померлих із близькими не припиняється. Смерть зупиняє лише явне (видиме, тілесне) спілкування. Герої стрічки наголошують, що “відчуття, що він (І. Миколайчук – Л. К.) пішов із життя, немає”. У кінострічці І. Миколайчук продовжує жити у своїх творах, у спогадах рідних та друзів. Про І. Миколайчука, митця і людину, його унікальне акторське обдарування, режисерський хист, про щасливі й трагічні обставини життя розповідають І. Драч, Д. Павличко, Г. Якутович, І. Гаврилюк, Л. Сердюк В. Ковальська, Н. Матвієнко, мати митця К. Миколайчук, дружина М. Миколайчук. Документальні кадри чергуються із фрагментами художніх кіноробіт, які ставив і в яких знімався І. Миколайчук. Такий прийом дозволяє створити об'ємний, багатогранний портрет актора і режисера, оскільки в кожному створеному ним образі відбивається світло душі його творця. Зі спогадів постають цікаві деталі, наприклад, про унікальну творчу атмосферу на знімальному майданчику “Пропалої грамоти”, особливості створення сценарію до фільму “Вавилон ХХ” за романом В. Земляка і т. п.

Осмилюючи творчість І. Миколайчука, автори спогадів зазначають, що заборона поетичного кіно це була заборона й таланту Миколайчука, пресинг покоління “незгодних”. Озвучується ідентифікація шістдесятників як трагічного покоління, відбувається окреслення шістдесятницької плеяди. І. Драч зауважує: “*Ми вважаємо, що покління 20-х, 30-х років на Україні означено такими словами, як “розстріляне відродження”. Це покоління, до якого належить Іван, ми називаємо “задушене відродження”. Інша справа, що кого душили...на протязі*

*кількох років, а хто пішов у петлю, як Григір Тютюнник, чи в таку з дроту, як Віктор Близнець, чи хто себе втопив у горілиці, чи хто просто себе розбив на машині, а кого заморозили в самотності як Василя Стуса*⁸.

Картина містить великий масив унікальних фотодокументів. Своєрідний фотожиттєпис митця: портретні фото від раннього дитинства до останніх років, родинні світлини, фотографії зі зйомок, у фільм також включено хроніку поховання І. Миколайчука.

Фільм “Портрет”, режисер В. Василенко, оператор Н. Гончаренко (“Укртелефільм”, 1990 р., од. обл. 10896) – розповідь про драматичну долю художника-шістдесятника Віктора Зарецького. За способом організації екранного матеріалу – це фільм-монолог. Стрічка поєднує дві оповіді митців одного покоління: монолог головного героя В. І. Зарецького, який роповідає ключові моменти біографії, висловлює свої естетичні принципи, пояснює свій “український вибір”, з часової перспективи аналізує роль покоління шістдесятників в українській культурі і долю як всього покоління, так і свою особисту в умовах “заблокованої культури”. Образ митця, зафіксований на кіноплівці, поглиблюють його фотографії та автопортрети різних років. Другий монолог – розповідь актриси Р. Недашківської про В. Зарецького, історію створення художником трьох її портретів, своєрідний усний портрет художника. Основний відеоряд картини складають художні роботи В. Зарецького.

У 1991 р. з’являється фільм С. Дудки, оператор Є. Сологуб “Усім нам смерть судилася зарання. Пам’яті Алли Горської” (од. обл. 11867). Автори картини створили фільм-портрет, який висвітлює трагічну постать української художниці й правозахниці А. О. Горської. Візуальний образ героїні створюється завдяки залученню великої кількості фотодокументів: фотопортретів, фото з родиною, друзями, колегами, автопортретів, портретів А. Горської роботи її чоловіка В. Зарецького. Розповідь будується на спогадах друзів-шістдесятників О. Заливахи, Л. Семикіної, Є. Сверстюка, Л. Танюка, Л. Світличної, сина художниці О. Зарецького, закадровому звучанню поезій В. Стуса та І. Світличного, присвячених А. Горській. Важливу роль в осягненні глядачем особистості художниці та розумінні складної епохи й ціннісних орієнтирів українського шістдесятництва відіграє використання в якості закадрового тексту, супроводження відеоряду листів А. Горської до сина Олесья й близького побратима О. Заливахи.

У фільмі представлені художні роботи А. Горської, показано помешкання на вулиці Репіна, художню майстерню, будинок по вулиці Юних комунарів у м. Василькові Київської області, де було вбито художницю, могилу на Берковецькому цвинтарі.

Дотичними до теми українського шістдесятництва, зокрема дослідження його художньо-мистецького кола є два документальні фільми, які зберігаються в архівних фондах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пше-

ничного. Це фільм С. Дудки “Благословенні кольори. Художник Григорій Синиця” (“Укртелефільм”, 1990 р., од. обл. 11836) та “Кам’яний живопис”, режисер Г. Кохан (“Київнаукфільм”, 1967 р., од. обл. 4667).

Г. Синиця, продовжувач традиції школи М. Бойчука, послідовник і учень одного із найяскравіших художників-бойчукістів М. Рокитського, активно долучився до українського національно-мистецького руху шістдесятників, підтримав ідею молодих художників (А. Горської, Г. Зубченко, В. Зарецького та ін.) про створення сучасної монументальної школи живопису, яка б ґрунтувалася на засадах українського національного мистецтва, розвивала мистецькі досягнення художників-бойчукістів. У фільмі митець розповідає про свою роботу із групою А. Горської над монументальними розписами в Донецьку. В картині використано унікальні кадри хроніки, на яких зафіксовано А. Горську та інших митців за роботою над мозаїками на фасадах середньої загальноосвітньої школи № 5 м. Донецька та ювелірної крамниці “Рубін”. Представлено мозаїчні панно “Прометей”, “Жінка-птаха”, “Сонях”.

Фільм “Кам’яний живопис” розповідає про сучасний (на час зйомки фільму) український монументальний живопис. Більша частина кіноматеріалу відтворює роботу художників над мозаїчними панно у місті Донецьку в 1965–1966 рр. Показано А. Горську, В. Зарецького, Г. Синицю, Г. Марченка. З огляду на початок адміністративних репресій, переслідування митців, їхні прізвища не згадуються ні в самому фільмі, ні в титрах до нього.

Режисер В. Гузик, оператор Ю. Гальченко трагедію української інтелігенції 60–70-х років показали через призму долі видатних українських письменників, братів Григора і Григорія Тютюнників (“Брати”, “Укртелефільм”, 1991 р., од. обл. 11827). Творче завдання авторів фільму – розкрити “суть людську і творчу, письменницьку, професійну”, оприявити художні принципи митців, характерні для всього творчого шістдесятництва: відхід від голих соцреалістичних ідей, досягнення гармонії думки й почуття, явлених у слові, зв’язок із національною естетичною і етичною традицією, – зумовило поєднання суто документального та описового (в ролі “коментатора-оповідача” сучасники-літературознавці Г. Штонь, А. Шевченко) принципів подачі матеріалу й використання постановочної (діалог молодшого і старшого Тютюнників, за листами письменників різного періоду, у виконанні акторів К. Степанкова (Григорій Тютюнник) і О. Шкребтієнка (Григій Тютюнник) і репортажної зйомки (спогади дружини Григорія Тютюнника О. Дорогій, письменника А. Дімарова, П. Засенка, В. Лігостова). На думку дослідників і сучасників, найголовнішим творчим імперативом для обох письменників, основою, яка зближала їх більше ніж родинні зв’язки, об’єднувала із митцями свого покоління, було сповідування правди в мистецтві й самовіддане служіння своєму народу. Згадуючи Григора

Тютюнника, аналізуючи його оповідання “Смерть кавалера”, А. Дімаров наголошує на становищі й ролі шістдесятників у тодішній соціокультурній сфері: *“Оці шістдесятники, які прийшли, це якесь чудо було в нашій літературі. Ви пригадайте: Іван Драч, Ліна Костенко, Григір Тютюнник. Може, за це найбільше їм і діставалося, найбільше вони каралися в той жорстокий час, бо вони, що писали, те і говорили, що говорили, те і робили. Вони ні на йоту ніколи ні в чому не відступалися від правди”*⁹.

Звукова, оповідна складова кінодокумента, яка містить біографічні відомості, епізоди з історії родини, розповідь про “психологію творчості” братів Тютюнників, літературну історію окремих творів (видання, цензурні купюри, суспільний резонанс), посилюється насиченою зображувальною складовою: численні фотографії Григорія та Григора Тютюнників, серед них роботи близького друга Гр. Тютюнника, відомого фотохудожника із м. Лубни Г. Білоуса, видання творів, ілюстрації, фото рукописів, інтер’єр квартири Г. Тютюнника у Львові, кадри натурної зйомки – види села Шилівки Зінківського району Полтавської області – батьківщини митців, пам’ятники письменникам у Львові та Києві.

Вдалим і надзвичайно інформативним режисерським ходом є введення в тканину фільму спогадів жителів Шилівки про пережиті суспільно-історичні катаклізми: голод, війну, післявоєнне лихоліття. Це також своєрідна проєкція на біографію письменників та їхню творчість, адже українська людина у трагічних перипетіях ХХ ст. – головна домінанта мистецьких рефлексій Григорія та Григора Тютюнників.

Одним із перших екранних звернень до постаті Василя Стуса як символу громадянського, етичного, мистецького нонконформізму покоління шістдесятників став фільм “Наш злочин – спів” режисера В. Шестопалової (“Укркінохроніка”, 1991 р., од. обл. 11765), оператори М. Гресько, А. Химич. Стрічка є своєрідним меморіалом В. Стуса та його побратимам. Як сюжетний стрижень фільму використано хроніку перепоховання в Києві В. Стуса, О. Тихого, Ю. Литвина. Воно стало громадянською акцією, з цього погляду хроніка буде цікавою дослідникам епохи перших років перебудови. Відтворено події 18 – 19 листопада 1989 р.: зустріч домовин із тілами в аеропорту Бориспіль, похоронна процесія на вулицях Києва, поховання на Байковому кладовищі. Через документальну фіксацію факту висвітлюється доля митця і доля його покоління. Епізоди хроніки чергуються із кадрами з фото В. Стуса, зі спогадами Є. Сверстюка, Ю. Ілленка про поета і тодішню епоху.

Стрічка не містить детальної біографічної інформації, але автори й не ставили це за мету, бо, перш за все, – це данина пам’яті, й ключовим у фільмі є емоційно-сугестивний компонент. Зазначаються лише окремі віхи біографії В. Стуса (у дикторських ремарках та спогадах: арешти, правозахисна діяльність, дружба із І. Світличним та ін.), які дають уяв-

лення про суспільно-культурну ситуацію в Україні і вписують поета-правозахисника в цей контекст.

Оснoву дикторського тексту становлять поезії В. Стуса, що є своєрідним підтвердженням Стусової тези про “життєтворчість” та презентацією творчого доробку митця.

Визначним художнім й історико-культурним явищем є документальна кінотрилогія режисера С. Чернілевського “Просвітлої дороги свічка чорна. Пам’яті Василя Стуса”, оператор Б. Підгірний (“Галичина-фільм”, 1992 р., од. обл. 11635). До сьогодні ця стрічка залишається чи не найповнішою кінобіографією митця. Автори намагалися розкрити різнобічність і непересічність цієї особистості (поет, перекладач, прозаїк, літературознавець, громадський діяч, член (з 1978 р.) міжнародного ПЕН-клубу та Української Гельсінської Групи (з 1979 р.)), повернути її в український культурний континуум.

Кінотрилогія “Просвітлої дороги свічка чорна” – це багатопланова оповідь, яка розгортається за хронологічним принципом. Кожен із фільмів-складових несе інформацію про певний відрізок життєвого шляху В. Стуса: фільм перший “Свічка. Верни до мене, пам’яте моя” – родинну історію Стусів, “втечу” з охопленої голодом с. Рахнівки Вінницької області на Донбас, воєнне і повоєнне дитинство, юність, вчителювання на Кіровоградщині та Донеччині, київський період до арешту 1972 р.; фільм другий “У білій стужі сонце України” – перший арешт 12 січня 1972 р., дев’ятимісячне перебування в слідчому ізоляторі КДБ, п’ятирічне ув’язнення в мордовських таборах, заслання в селищі Матросове Магаданської області, де він працював до 1979 р. на золотих копальнях; фільм третій “Розіп’ятий на Чорному хресті” – короткий період між ув’язненнями з жовтня 1979 р. по травень 1980 р., праця на київських підприємствах, другий арешт, перебування в таборі ВС-389/36-1 (“Перм-36”) у селищі Кучино Чусовського району Пермської області (РРФСР), трагічна загибель в ніч з 3 на 4 вересня 1985 р.

Фільм базується на розповідях і спогадах сучасників В. Стуса, репортажна зйомка є основною. Про поета у стрічці розповідають близькі друзі, однокурсники, колеги по роботі, однокамерники і спів’язні: В. Овсієнко, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, Л. Бородін, Л. Лук’яненко, С. Глузман, М. Коцюбинська, М. Довгань, І. Стасів-Калинець, П. Заливаха, Ю. Ілленко. Особливий приватний ракурс у картину вносять спогади і роздуми матері поета І. Стус, старшої сестри М. Стус, дружини В. Попелюх, сина Д. Стуса.

З мозаїки спогадів вибудовується не лише цілісна картина творчої й громадсько-політичної діяльності В. Стуса, а й постає образ “людини великої совісті”¹⁰, “людини, якої мозок і душа працюють безперестанно”¹¹, інтелігента європейського рівня і європейської культури.

Творчий колектив, який працював над стрічкою, доклав чималих зусиль, щоб досягти в картині ефекту присутності самого В. Стуса, дати змогу глядачеві відчутти його переживання, зрозуміти стан його душі, мотивацію вчинків і дій, простежити його духовну еволюцію. Це досягається не лише наявністю великої кількості різнопланових автентичних фотоматеріалів, а й використанням в якості дикторського тексту листів В. Стуса до рідних і друзів, щоденникових записів із “Таборового зошита”, поезій, архівних матеріалів. Таким, наприклад, дуже красномовним свідченням є пояснювальна записка В. Стуса, подана керівництву Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР після участі в акції протесту проти масових арештів на прем’єрі фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” в кінотеатрі “Україна” 4 вересня 1965 р.: *“я говорив з обуренням про те, що підозріло приховувані арешти виявляють якусь гнітючу атмосферу, яка створилася в Києві особливо ж, щодо молодих митців, ті підозріліві арешти створюють ґрунт для страшних аналогій. Тінь кривавого 1933 року надто близька, щоб можна було не реагувати, на будь-які подібні симптоми. Чисто психологічно, чисто громадянськи я не міг стриматися. Я вважаю, що в таких умовах мовчанка – є злочин”*¹².

У фільмову тканину введено різні архівні документи, які висвітлюють як події в житті В. Стуса, так і в житті радянського суспільства, характеризують добу: судові постанови, накази, лист академіка А. Сахарова на захист В. Стуса, кадри кінохроніки, які чергуються із репортажною і натурною зйомкою й створюють розгорнуту панораму історичного періоду, наштовхують глядача на думку про причинно-наслідковий зв’язок між подіями.

Створенню емоційного фону сприяє музика В. Пацукевича та М. Каландьонка, емоційно-інформативне навантаження в кадрі несуть художні полотна В. Зарецького, О. Заливахи, А. Гайдамаки, Л. Міщенко.

Ще одним об’єктом дослідження у фільмі С. Чернілевського стає каральна репресивна система. Про особливості проведення обшуків, арештів, стеження, життя радянської політичної в’язниці, табору розповідають в інтерв’ю колишні багаторічні політв’язні, кадри натурної зйомки фіксують реалії зони: бараки, карцер, камери, табір та ін.

У 1992 – 1993 рр. на студії “Укркінохроніка” було знято чотири документальні фільми-портрети про українських митців-шістдесятників: І. Світличного, О. Заливаху, І. Калинця, М. Вінграновського.

Стрічка “Покинув світ мене” (1992 р., од. обл. 11943), режисер В. Шестопалова, оператор М. Гресько, присвячена літературознавцю, поету, перекладачеві, правозахиснику І. О. Світличному. Фільм побудовано на спогадах Є. Сверстюка, О. Заливахи, І. Калинця, С. Глузмана, рідкісних кадрах, на яких знятий І. Світличний в останній рік свого

життя. Відеоряд містить численні фото І. Світличного та друзів-шістдесятників різних років, як дикторський текст використано поезії митця. Учасники фільму розкривають багатогранність особистості І. Світличного, характеризують його поведінку в складних ситуаціях і умовах, окреслюють роль І. Світличного в культурно-політичному шістдесятництві, його “епіцентричність”, вплив на представників покоління і на суспільну атмосферу Києва 60–70 рр.

Стрічки “Панас Заливаха. Автопортрет”, (1992 р., од. обл. 12137), режисер В. Шестопалова, оператор М. Гресько, “Підсумовуючи мовчання” (1993 р., од. обл. 11814), режисер В. Шестопалова, оператор М. Гресько, “Микола Вінграновський” (1993 р., од. обл. 11724), режисер П. Марусик, оператор В. Єфименко – це фільми-монологи, автопрезентації, побудовані на нарації головного (і єдиного) героя.

У своїй оповіді митці розкривають біографічні моменти, етапи становлення власної особистості, вироблення етичної позиції та естетичних поглядів. Дають самохарактеристику творчості, звертають увагу на стилістичну палітру та творчу хронологію, аналізують роль творчих впливів, особливості стосунків із представниками старшого покоління.

О. Заливаха, І. Калинець, М. Вінграновський – надзвичайно різні за світосприйняттям і творчою манерою, але всі вони ідентифікують себе шістдесятниками, тому кожний кіномонолог є не лише індивідуальним автопортретом, а й відбиває важливі риси духовного портрета покоління шістдесятників, у кожному під своїм кутом зору розкривається тема шістдесятництва як суспільно-культурного феномену і особиста причетність до цього явища.

Оповідна і візуальна складова зазначених фільмів включає фотодокументи, кадри кінохроніки, поетичні, прозові, живописні твори митців.

Проаналізовані кінодокументи свідчать, що дискурс шістдесятництва в українському документальному кіно почав формуватися в кінці 80-х рр. ХХ ст. і мав персоноцентричний характер. Документалісти крізь призму “індивідуалізованого Я”, на прикладі знакових постатей (і тих, про кого оповідалося, і тих, хто оповідав, свідчив) української культури презентували шістдесятництво як різнопланове явище українського громадсько-політичного і культурно-духовного життя другої половини ХХ століття.

Дослідження зображальних й оповідних аспектів представлених кінодокументів підтверджує, що фільми вирізняються фактологічною докладністю та залученням широкого спектру як писемних, так і кіновідеофотофономатеріалів, що є особливо цінним як для дослідників шістдесятництва, так і науковців, які вивчають суспільно-культурні процеси кінця ХХ століття.

¹ Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–80-ті роки в УРСР / Олексій Зарецький. – К: Інститут української мови НАН України, 2008. – С. 76.

² Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту / Оксана Пахльовська // Сучасність. – 2000. – № 4. – С. 65.

³ Дзюба І. М. Є поети для епох / І. М. Дзюба. – Київ: Либідь, 2011 – С. 145.

⁴ Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. І. Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов – К.: Либідь, 2002. – 488 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15840720/istoriya/istorichne_dzhereloznavstvo_-_kalakura_yas – Назва з екрана.

⁵ Зубавіна І. Б. Кінематограф незалежної України: тенденції, фільми, постаті / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – К.: ФЕНІКС, 2007. – С. 15.

⁶ Там само. – С. 62.

⁷ Дзюба І. М. Є поети для епох / І. М. Дзюба. – Київ: Либідь, 2011 – С. 144.

⁸ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 10896.

⁹ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 11827.

¹⁰ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 11635.

¹¹ Там само, од. обл. 11635.

¹² Там само, од. обл. 11635.

Проанализированы кинодокументы из фондов Центрального государственного кинофотофоноархива Украины им. Г. С. Пшеничного, которые освещают явление шестидесятничества в истории Украины XX века.

Ключевые слова: шестидесятничество; движение сопротивления; поколение; кинофильм; аудиовизуальные документы; В. Стус; И. Миколайчук; И. Свитличный; Гр. Тютюнник; В. Зарецкий; А. Горская; О. Заливаха; М. Винграновский; И. Калинец.

The article analyses the cinematographic documents of the collections of Central State Archives of audio, video and visual documents of Ukraine named after H.S. Pshenychnyi, that highlight the phenomenon of Sixtiers in the history of Ukraine in the 20 century.

Key words: the Sixtiers; the resistance movement; the generation; the audio and visual documents; V. Stus; I. Mykolaychuk; I. Svitlychnyi; Hr. Tutunnyk; V. Zaretskyi; A. Horska; O. Zalyvaha; M. Vinhranovskyi; I. Kalynets.

УДК [930.253:94](477.82)

Л. А. ЛЕОНОВА*

**ДОКУМЕНТИ ФОНДУ РІВНЕНСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЛИНИ
КІНЦЯ ХVІІІ – 70-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ
(огляд фонду “Рівненський повітовий суд”
Державного архіву Рівненської області)**

Аналізується склад та з’ясовується інформаційний потенціал документів у архівному фонді Рівненського повітового суду, подається за різними параметрами їх кількісна характеристика.

Ключові слова: укази; цивільні справи; кримінальні справи; службове діловодство; документи з особового складу.

Джерела з історії Волині до 1917 р. у фондах Державного архіву Рівненської області представлені нерівномірно. Із загальної кількості 4087 фондів документи, які належать до періоду перебування історичної Волині у складі Російської імперії (1796–1917 рр.), містяться всього у 148 фондах. Вони розкривають діяльність місцевого самоврядування, місцевих органів судової системи та установ поліції, фінансових органів тощо.

У результаті неодноразової зміни влади, а також бойових дій в роки Першої та Другої світових війн, які відбувалися на території Волині, було знищено або вивезено чимало документів. Ось чому фонди органів державної влади, місцевого самоврядування, навчальних закладів, інших установ і організацій у більшості випадків обмежуються незначною кількістю справ. Наприклад, фонд “Рівненська міська дума”, що діяла впродовж 1898–1919 рр., сформований лише із 2 справ; у складі фонду “Рівненська міська управа”, яка функціонувала у ті ж роки – всього 39 одиниць зберігання.

Фонди ж чотирьох повітових судів – Дубенського (ф. 370, 1445 од. зб. за 1774–1877 рр.), Корецького (ф. 395, 90 од. зб. за 1795 р.), Острозького (ф. 22, 1962 од. зб. за 1796–1905 рр.) та Рівненського (ф. 384, 1528 од. зб. за 1794–1917 рр.), які також зазнали певних втрат, на сьогодні є найбільш інформативними джерелами з історії краю і нараховують значну кількість справ. Однак їх майже не використовують як історичне джерело. Інформація ж, яка в них міститься, може бути використана при дослідженнях соціально-економічної, політичної, правової історії, історичної географії, генеалогії, краєзнавства. Системати-

* *Леонова Людмила Анатоліївна* – начальник відділу використання інформації документів Державного архіву Рівненської області.

зація та класифікація документів повітових судів допоможе реконструювати на їх основі певні історичні факти.

Якщо функціонування повітових судів в Україні досліджують історики та правники, то оглядів документів фондів цих установ, які зберігаються в архівах України, практично немає. Матеріали повітових судів Лівобережної України як історичне джерело знайшли своє відображення у працях С. І. Дегтярьова¹. Щодо відповідних досліджень указаних установ Правобережної України, то виявити їх не вдалося.

Це й окреслило потребу дослідження фонду Рівненського повітового суду. Метою ж цього огляду є аналіз складу фонду і з'ясування потенційних можливостей його використання.

У статті комплексно досліджується інформаційний потенціал матеріалів Рівненського повітового суду, який функціонував на території Рівненського повіту Волинської губернії (у даний час переважно територія Рівненської області) наприкінці XVIII – до початку 70-х років XIX ст. На основі вивчення специфіки діяльності повітового суду, його місця в загальнодержавній судовій системі, регіональних особливостей, компетенції, повноважень і службових обов'язків чиновників було попередньо охарактеризовано документи, які з'явилися в процесі функціонування суду. Вивчено правила взаємодії установи з іншими державними органами, що також безпосередньо впливало на характер документації, яка відкладалася в процесі її діяльності. Визначено ступінь збереженості цього джерела в Державному архіві Рівненської області, напрями історичних досліджень, де можна його використовувати. Для цього проведено загальний джерелознавчий аналіз документів. Виявлено, систематизовано блоки документів, які містять інформацію соціально-економічного, історико-краєзнавчого й біографічного характеру. Наведено кількісну характеристику досліджуваних матеріалів за їхнім характером (актові, кримінальні, цивільні справи, внутрішні документи суду). Акцентовано увагу на соціальній належності основних фігурантів у справах (дворяни, селяни, міщани, однодворці і т. д.) тощо. Зроблено висновок про те, що інформаційний потенціал справ фонду дозволяє реконструювати родоводи, біографії, різні сторони соціально-економічного життя окремих верств населення Волині, доповнити або отримати нові відомості з регіональної історії.

У результаті Другого поділу Польщі в 1793 р. Волинь була приєднана до Російської імперії, а відповідно до указу Сенату від 1 травня 1795 р. утворено Волинську губернію. 19 липня 1804 р. був затверджений адміністративний устрій губернії у складі 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Ізяславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський. Західна частина Волинської губернії, зокрема територія Рівненського, Дубенського, Острозького

повітів, відповідно до сучасного адміністративного поділу України, є складовою Рівненської області.

Створення установ на Волині відбулося згідно з іменним указом Сенату від 5 липня 1795 р. Датою відкриття державних інституцій тоді ще Волинського намісництва стало 6 серпня 1796 р., коли генерал-губернатор мінський, волинський, брацлавський та подільський генерал-поручик Т. І. Тутомлін урочисто відкрив Палату кримінального суду.

Того ж року було відкрито і повітові суди відповідно до указу 1775 р. та указу Волинського намісницького правління від 14 серпня 1796 р. для розгляду дворянських справ. Вдалося виявити точну дату початку діяльності тільки Острозького повітового суду – 24 серпня 1796 р. Відомо, що вже 31 грудня 1796 р., унаслідок реформування Павлом І судочинства, було задекларовано повернення до польської судової традиції. Відтак судова система втратила становий характер, який запроваджувала губернська реформа 1775 р. Повітовий суд перетворився з дворянського у всестановий, оскільки його юрисдикція поширилася на все населення, крім міського.

Повітові суди були першою інстанцією для незначних цивільних і кримінальних справ. У них вирішувалися також і несудові справи: зберігалися межові книги і плани, проводилися ревізії повітового казначейства; кріпосне відділення повітового суду оформляло акти й документи, які стосувалися території усього Рівненського повіту; разом із поліцією суд вводив у володіння маєтками їхніх законних власників.

Відповідно до затверджених штатів чиновників губерній Південно-Західного краю (жовтень 1796 р.), до їх складу входили: виборний повітовий суддя, два засідателі (їх обирали на три роки дворяни повіту і затверджував губернатор) та секретар. Наприкінці 1796 р. ці установи мали назву “земські повітові суди”. 1831 року, після поразки Листопадового повстання 1830 р., перейменовані у повітові суди (“уездные”) російського зразка. До 1831 р. вони підпорядковувалися Волинському губернському головному судові, з 1831 р. – палатам цивільного і кримінального суду.

Офіційною мовою цивільного судочинства до польського повстання 1830–1831 рр. була польська, а у подальшому запроваджувалася єдина мова діловодства – російська. Джерела ж цивільного права залишалися попередніми. Нарешті, відповідно до царського указу від 25 червня 1840 р., на західні губернії поширено загальноімперське цивільне законодавство. Ліквідовано Рівненський повітовий суд 1872 року.

Оцінити стан збереженості матеріалів Рівненського повітового суду під час його діяльності можна за архівними документами, а саме за актом огляду архіву, датованим 30 листопада 1864 р.² Тоді в архіві зберігалися: “1) слідчі справи тільки з 1819 до 1863 р. (із невеликою частиною справ за 1817 та 1818 рр.). Усі інші, починаючи з 7 травня

1797 р., тобто “з часу повернення тутешнього краю до Росії” знищила пожежа у 1819 р., після якої збереглися лише актові книги і кілька настільних реєстрів. Відомі ще дві пожежі: 1829 та 1843 рр., які завдали архіву великої шкоди. У нові, складені вже після 1864 р., описи внесено тільки ті кримінальні справи (за 1834–1864 рр.), які не постраждали й були заведені пізніше; справи ж від 1819 р. до 1834 р. було лише розібрано за роками і складено в окремі за кожний рік зв’язки, які поступово приводилися в порядок;

2) цивільні справи з 1841 р. до 1860 р., на них складено алфавітні описи. Справ, які підлягали зберіганню в архіві до 9 вересня 1840 р., тобто “до часу введення в тутешньому краї Російських цивільних законів”, не було. Суть таких справ доповідали самі сторони судового розгляду або їхні адвокати і всі документи за справами залишали собі. У суді ж залишалися тільки доповідні реєстри справ і рішення за ними, що формувалися в окремі річні книги, які зберігалися в належному порядку. Усіх же справ із вхідними і вихідними реєстрами, актовими книгами, настільними реєстрами справ та документів (“бумаг”), прибутковими, видатковими та іншими канцелярськими актами, заборонами на нерухоме майно, дозволами, сенатськими оголошеннями тощо налічувалося в архіві 1480;

3) справи військового відомства (кількість їх була невідома)”.

У справі про закриття Рівненського повітового суду ми також виявили перелік кримінальних справ за 1801–1860 рр., які підлягали експертизі для складання відбіркових списків на ті справи, які не підлягали подальшому зберіганню. Таких справ налічувалося 4613, до знищення було відібрано 3150³.

Із дослідження цих та інших документів випливає, що чимало документів суду були знищені під час пожеж, бойових дій та у ході евакуації документів углиб Росії під час Першої світової війни, вивезення до Польщі після 1921 р. І як результат, в описи зазначеного фонду внесено судові справи, починаючи з 1843 р. Невелика їх кількість датована 1808–1842 рр. – всього 50 одиниць зберігання. Усі журнали засідань, ухвали, протоколи починаються з 1833 року.

До документальних матеріалів Рівненського повітового суду можна застосовувати поділ на нормативно-правові й виконавчі джерела. До нормативно-правових джерел належать копії указів, витяги із законодавчих актів, розпорядження та інструкції, що надсилали або отримували повітові суди. До виконавчих належать документи, які віддзеркалюють реалізацію вищеназваних настанов, серед яких: журнали засідання суду, протоколи й рішення судів, ухвали судів з кримінальних та цивільних справ.

Розглянути діяльність Рівненського повітового суду в контексті політичного і громадського життя всієї імперії дозволяють копії указів

Сенату, циркулярів військового київського, подільського і волинського генерал-губернатора, волинського губернського правління, Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ, які у кількості понад 50 справ за 1843–1872 рр. відклалися у фонді. Справи, в яких вони містяться, великі за обсягом. Серед цих документів чимало і таких, які стосуються безпосередньо і місцевих питань, а за відсутності в Державному архіві Рівненської області документів органів державної та місцевої влади царського періоду багатьох населених пунктів Рівненського, Острозького, Дубенського повітів є джерелом не тільки з історії судочинства, а й історії відповідних територій, державних та місцевих установ на території сучасної Рівненської області й ширше – Правобережної України.

У першу чергу при вивченні указів треба звернути увагу на ті, які безпосередньо стосувалися діяльності судів. Зупинимося на указі Волинського губернського правління від 27 лютого 1865 р. про роз'яснення судам першого і другого ступеня порядку витребування довідок і відомостей з цивільних справ і порядку складання довідок⁴. Його текст дозволяє зрозуміти хід судового процесу, розкриває систему діловодства при розгляді цивільних і кримінальних справ, роз'яснює права тих, хто подав позов, і відповідача, якої форми мала бути доповідна записки зі справи, які довідки мають міститися в справі, а які суд не може витребувати: “и затем суду не предоставлено права пополнять дела такими доказательствами, которые не указаны тяжущимся”, “постановление не дает суду права исполнять дело означенными справками без требования и указания самих тяжущихся”. Витребування судами різних довідок без відома сторін процесу, на думку губернського правління, тільки призводило до зволікань і затягування справ. Доповідна записка, яку вносили до протоколу присутствія суду, як зазначалося в указі, не повинна була містити повного переказу всіх документів за справою, мала бути лаконічною, тому що сама доповідь за справою складалася з читання записки і відповідно вона була підставою для рішення, яке виносило присутствіє. Доповідна мала відповідати таким вимогам: “в изложении дела показывается все существо и весь ход оногo, с начала до конца, т. е. 1) по какому прошению или представлению, или сообщению дело началось; 2) если дело тяжбное, то какие были ответы и возражения тяжущихся сторон; 3) какие представлены ими акты или крепости и доказательства противу оных; если же дело было рассматриваемо в нисшем месте, то 4) решение по оному последовавшее”. У доповідній записці також мав міститися реєстр усіх документів за справою.

Серед указів є такі, що стосувалися зносин між присутствіями і посадовими особами⁵, питань діловодства і перебігу справ у присутствіях⁶, призначення комісій для впорядкування справ повітових установ⁷,

судових справ, які мали передаватися на ревізію до кримінальної палати, а які – ні⁸. Указ Волинського губернського правління, прийнятий на вимогу циркулярного розпорядження МВС від 30 лютого 1853 р., стосувався питань скорочення службового листування, і у ньому було перераховано основні річні, піврічні звіти, відомості, строки, в які вони мали надходити до губернської адміністрації начальству, і ті звіти, що скасовувались⁹. Регулярно, щомісячно, суд отримував указ про хід справ в присутствіях та успіхи у стягненні по Волинській губернії недоїмок і окладу поточних податей. На підставі останніх, можна зробити аналіз надходження і виконання повітовими судами й іншими установами справ і документів, дізнатися про кількість недоїмок, прізвища тих городничих, приставів, яким за стягнення недоїмок оголошували догани та попередження, або, навпаки – подяки.

Багато нормативних документів стосувалися питань (так чи інакше пов'язаних із надходженнями до державної скарбниці) фінансового, майнового характеру. У справі за 1853–1854 рр. були виявлені: укази губернського правління про заборону передачі поміщицьких населених маєтків у орендне утримування; про купівлю маєтків, за якими були казенні недоїмки; про порядок продажу маєтків і складання їх описів; про порядок стягнення процентів за борговими зобов'язаннями¹⁰; у справі за 1865 р. – додаткові правила до положення про пільги та позики, які надавалися в Західних губерніях при купівлі казенних і приватних маєтностей; циркуляр МВС про своєчасне виконання заходів щодо стягнення недоїмок за викупними та оброчними платежами; укази губернського правління про спрощення листування щодо розшуку і конфіскації майна політичних злочинців¹¹.

У фонді Рівненського повітового суду також відклалися документи, що стосуються історії архівної справи регіону, а саме: акт комісії Рівненського повітового суду з перевірки роботи архіву від 20 червня 1845 р.¹²; циркуляр Мін'юсту від 04 квітня 1871р. про архівні справи і книги, які можна знищувати без дозволу міністерства¹³; про створення і діяльність актових комісій для перевірки актових книг, що зберігалися в судах, магістратах, ратушах і на початку 1852 р. були передані в новоутворений Центральний архів при Університеті Св. Володимира¹⁴.

Актові книги повітових судів є цінним історичним джерелом, яке розкриває різні аспекти історії Правобережної України і насамперед соціально-економічну історію однієї з її губерній. До актових книг вносили урядові розпорядження, запродажні, заставні, орендні контракти на маєтки, документи дворянських родів тощо. Однак за певних історичних умов, які склалися після придушення Листопадового повстання 1830 р., ці важливі документи (від 1799 р. включно) було передано до Києва. Із Рівненського повітового суду до Центрального архіву відправлено 10 актових книг (із Дубенського суду – 33, Острозького – 9)¹⁵.

Документи суду, які стосуються роботи відомчого архіву, дозволяють нам також з'ясувати деякі аспекти тодішнього життя, а саме: наявність у Рівному військових підрозділів, установ, що діяли на той час у повіті і документи яких зберігалися в архіві суду.

Важливими для території Волині були укази й циркуляри щодо єврейського населення, яке було тут широко представлено: про утримання євреями оброчних статей у приватних маєтках¹⁶; про порядок придбання євреями землі поза містами й містечками¹⁷; про стягнення євреями поземельного податку зі своїх єдиновірців, яких вони поселяли на власних землях¹⁸; про недопущення російськими купцями висилати у внутрішні губернії та столицю міщан євреїв як прикажчиків¹⁹; про розподіл євреїв за розрядами: купці, землевласники, ремісники, міщани осідлі, міщани неосідлі²⁰; про призупинення здійснення купчих кріпостей і різних актів на перехід до євреїв нерухомого майна та землі²¹; про дозвіл євреям - купцям 1 і 2 гідьді та членам їхніх родин постійно проживати в Києві²²; про віддачу на відкупне утримання коробкових зборів по губернії на чотириріччя з 1858–1862 рр.²³ У останньому містяться: інформація про те, до яких розрядів за кількістю наявного чоловічого населення і станом промисловості віднесені міста Волинської губернії; такси на основні види діяльності, з яких збирався коробковий збір.

Матеріали повітових судів – це документи у першу чергу місцевого значення. Вони були потрібні установі для здійснення своїх повноважень, обов'язково впливали на хід подій, які в них описувалися. Так, у справі з офіційними документами за 1857 рік є указ губернського правління про перехід майна, що було в користуванні різних осіб у західних губерніях на правах чиншу²⁴; а у справі за 1863 р. дослідник знайде укази Волинського губернського правління про закриття Ковельського, Рівненського, Острозького окружних управлінь державного майна і призначення на їхнє місце окружних начальників, чиновників з особливих доручень при Волинській палаті державного майна (до цього указу додавалися списки сільських управ, які діяли тоді на нашій території); про участь міських та сільських громад в охороні залізниці й телеграфних ліній; про заборону євреям та особам польського походження набувати в Західних губерніях поміщицькі маєтки; про повернення учасникам Польського повстання 1831 р. маєтків, котрі на той час ще не були передані до складу державних маєтностей; про витребування відомостей про осіб, які продають свої маєтки, на причетність їх до Польського повстання; правила стягнення у 1863 р. податку з нерухомого майна тощо²⁵.

Серед нормативних документів 1860-х років є багато указів, (“изъяснений”), що стосувалися ліквідації кріпацтва, вирішення “поль-

ського” питання, які були ознакою того часу. Надходили укази про створення Головного комітету з влаштування сільського стану у зв’язку із ліквідацією кріпацтва²⁶, про розсилку правил про звільнення селян, у тому числі державних, від кріпосної залежності (1861 р.)²⁷; про перехід селян із тієї громади, до якої належали відповідно до останньої ревізії, до тієї громади, де отримували наділ²⁸; із роз’ясненнями урядового сенату про відбування селянами дорожньої повинності²⁹; про призупинення обов’язкових відносин селян із поміщиками в Київській, Подільській, Волинській губерніях (1863 р.)³⁰. Є серед указів тимчасові правила про внесення викупних платежів тими селянами, які на 01 вересня 1863 р. ще не скористалися правом викупу³¹; правила про порядок (обертання) впровадження в маєтках поміщиків уставних грамот у викупні платежі³².

Із початком Січневого польського повстання суди отримували укази, у яких вказувалося, що в присутствіях Волинської губернії чиновники не тільки між собою, але і з відвідувачами спілкуються польською мовою, що трактувалося російською владою як підтримка відомих польських намірів і каралося звільненням зі служби³³; про початок польських заворушень і заходи щодо їх придушення; про створення Тимчасових поліцейських судів у Західних губерніях, про дії поліції під час заворушень, застосовування війська і зброї³⁴.

Стане у пригоді дослідникам, які займаються історією державних установ, і указ від 16 вересня 1861 р. про реорганізацію Волинського губернського правління у зв’язку з входженням до нього установ відомства МВС, а саме: лікарської управи, комітетів з охорони здоров’я, боротьби з віспою, комітету народного продовольства, будівельно-дорожньої комісії та комітету з поселення євреїв. У цьому ж документі подано докладну структуру губернського правління³⁵. Це ж стосується також указу про об’єднання у Волинській губернії міських і земських поліцій у єдину повітову поліцію³⁶.

Трапляються серед документів, що надходили до повітового суду, положення про трактири, устави про акцизи, правила продажу акцизних напоїв із закладів, які не належать відкупу, тощо. Усі вони містять інформацію економічного характеру³⁷.

На усіх нормативних документах є резолюції повітового судді або виконувача обов’язків, якими визначався порядок виконання документа, що надходив до суду: “сей указ губернского правления записать для сведения в журнал”, “приобщить к прочим”, “принять в случае надобности к руководству и должному исполнению”, “принять к должному исполнению”.

Найповніше у фонді суду представлені судово-слідчі матеріали. Суд вирішував чимало цивільних (у фонді їх майже 500) і криміналь-

них справ (майже 400), пов'язаних із представниками тих верств населення, що належали до їх компетенції. Саме такі справи складають основну частину усіх матеріалів суду.

У цивільній частині суду велися справи про закріплення прав власності на нерухоме майно, здійснення купчих кріпостей, про суперечки за землю, відмежування землі, про затвердження духовних заповітів, про викупні угоди між кріпаками та поміщиками, про неспроможних боржників, продаж із публічних торгів майна тощо. У більшості справ, що стосувалися земельної власності, можна простежити домінування польського поміщицького землеволодіння на Волині.

Чимало представлених документів можна віднести до актових джерел. Тут – багато купчих, дарчих, різних угод тощо. Ці документи можуть бути використані при вивченні господарських відносин того часу. У них міститься інформація біографічного та генеалогічного характеру. Це документи про належність до того чи іншого стану, витяги з родинних документів, метричні витяги, копії царських жалуваних грамот тощо.

У кримінальній частині суду розглядалися справи про самоправство поміщиків, самогубства і втечі кріпаків, про незаконну віддачу селян у рекрути, самовільну вирубку лісу, пожежі й підпали; про посадові злочини (перевищення владних повноважень, самоуправство, підробки документів, розкрадання), справи про збут фальшивих грошей, складання підроблених вироків, про порушення торговельних статутів і межових законів; про вбивства, незаконнонароджених дітей, грабежі, конокрадство. Серед цих документів – багато документів з біографічною інформацією про окремих осіб. Насамперед, це протоколи допитів, де є інформація про ім'я, вік, віросповідання, звання, місце проживання, сімейний статус тощо.

Значна кількість цивільних справ першої половини XIX ст. відображає політику та заходи російської влади стосовно учасників польського повстання 1830 р. і стосується ліквідації його наслідків та покарання учасників. Справа “Про конфіскацію майна поміщиків, учасників повстання 1830–1831 рр.” (діловодна назва “Дело об имениях мятежников и их родителей”) за 1837–1838 рр. містить правила загальної конфіскації маєтків тих власників, нащадки яких були позбавлені своїх прав як учасники повстання, перелік маєтків із зазначенням кількості душ у них, які є під заборонаю, а їхні власники віддані в солдати, визнані вигнанцями або позбавлені права наслідування³⁸. В інших справах розглядалися питання визнання власниками маєтків осіб, яким дані маєтки передані учасниками повстання ще до його початку³⁹; про перехід у казну маєтків учасників повстання⁴⁰; про захоплення князем Чарторийським землі, що належала костелу й була конфіскована у казну⁴¹.

Впровадження селянської реформи 1861 року також знайшло своє відображення в судових справах. Суд розглядав справи про викуп селянами землі⁴², селянський спротив уведенню уставних грамот, несплату селянами викупних платежів⁴³, заборону поміщиками користування селянами викупною землею⁴⁴. Справа про викуп селянами землі в поміщиків Рівненського повіту на 893 аркушах містить чимало викупних актів, які є важливим історичним джерелом, оскільки в них – інформація про власників маєтків, кількість і місцезнаходження землі, що їм належала, кількість селянських душ, дворів зі зазначенням кількості тяглових, піших, городників⁴⁵. До джерел з історії впровадження селянської реформи слід віднести самі уставні грамоти⁴⁶, які також наявні у фонді.

Багато справ суду присвячені розмежуванню земельних наділів, суперечкам навколо земельних володінь, володінь маєтками. У них простежується політика царизму щодо церковного землеволодіння, зокрема обмеження земельних володінь католицького єпископату внаслідок секуляризаційної реформи, підтвердження прав власності православного духовенства.

У свою чергу більшість місцевої польської шляхти усіляко утискало православні церкви, відбираючи в них землю та ліси. Про це йдеться в архівних справах про спірні землі між поміщиком містечка Тучин і Річицькою Троїцькою церквою⁴⁷; між поміщиком Порчинським і Новосілівською церквою в с. Шпанів⁴⁸; між поміщиком Стравінським і Селищською церквою на острові Мервіно⁴⁹; між власником села Городок, графом Естеразі, та Миколаївською церквою⁵⁰ тощо. У більшості випадків суд ухвалював рішення на користь православних церков, однак незважаючи на ці рішення та погрозові резолюції губернського правління, церкви не завжди могли повернути захоплені землі й ліси, які поміщики нещадно вирубували для власного збагачення. Зазначені справи містять багато цінних документів, серед яких історичні описи церков, витяги з дарчих, копії привілеїв, наданих дідами церквам, історичні довідки про населені пункти тощо.

Справа про спірні землі на Степанських та Вербчанських островах за позовом духовенства Миколаївсько-Троїцької та Преображенської церков (1866–1873 рр.) також відбиває стан церковного землеволодіння⁵¹. Ставлення царських урядовців до власності Російської православної церкви знайшло відображення в листі Волинського віце-губернатора з даної справи, в якому зазначалося, що дуже прикро, що справа, розпочата ще 1820 року, через бездіяльність поліцейного управління досі не закінчена, тим паче, що в ній йдеться про власність православної церкви, а це “повинно бути близьким до серця кожної істинно руської людини”.

Практично усі справи, що стосувалися зазначених проблем, були досить складні, тому їх розгляд тривав багато років. До цього розгля-

ду долучалися все нові і нові власники, які не хотіли віддавати церкви придбані землі. Церкви ж трактували надані колишніми власниками на їх користь привілеї по-своєму. Так, починаючи з першої половини XVIII ст., тодішні власники землі у Степанському маєтку – князі Сангушки – надавали привілеї місцевим церквам на право користування полями, сінокосами, займатися рибною ловлею та бджільництвом в їхніх лісах. Від Сангушка Степанський маєток перейшов таємному радникові – графу Станіславові Ворцелю, від нього – Миколі Ворцелю, якого за участь у політичних справах у 1826 році заслали в Закавказький край. Маєток же до його повернення у 1844 р., був в управлінні державної скарбниці. Саме в цей час духовенство подало позов про те, що земля на островах належить їм, хоча в наведених у справі копіях привілеїв за 1741, 1754, 1762, 1766 рр. йшлося тільки про дозвіл користуватися лісом і займатися бджільництвом на спірних землях. Після практично 50-річної судової тяганини, у зв'язку із тим, що ця справа за майновим цензом не підлягала розгляду в Рівненському повітовому суді, її у складі шість томів, передали до об'єднаної палати цивільного і кримінального суду Волинської губернії.

Церковного землеволодіння стосуються справи про закріплення меж церковних володінь, серед яких згадуються церкви в с. Білашівка⁵², с. Басів Кут (у справі є докладний опис церковної землі, оздоблення церковних будинків, копії старих документів про надання церкви землі власниками с. Басів-Кут, план церковної землі за 1847 р.; зазначено кількість селян, які щорічно повинні були відробляти на цих землях)⁵³; у с. Клевань⁵⁴.

Питання секуляризації майна римо-католицького духовенства простежуються у справі за земельним позовом Рівненського окружного начальника державних маєтностей до князів Радзивилів про повернення скарбниці володінь Шпанівського костелу⁵⁵. У справі подаються витяги з купчих, заповітів, є опис спірних земельних ділянок із зазначенням старих топонімічних назв. Копія привілею за 1727 р. – взірцевий документ щодо надання власниками маєтків прав і привілеїв костелам і церквам, наділення їх землею. Відповідно привілей, наданий Шпанівському костелу, жалував йому землю, надавав право безкоштовно раз на тиждень молоти зерно на млині власника, варити щомісячно бочку пива на його пивоварному заводі, користуватися господарським лісом для опалення костелу та житлових приміщень, отримувати від кожного християнського та єврейського двору по 6 грошів щорічно на придбання для церковних потреб вина, воску, жиру тощо.

Окрему групу складають справи щодо вирішення суперечок між землевласниками та державою, яку представляла Волинська палата державного майна. Більшість із них спрямована на послаблення матеріального становища польських поміщиків. Так, у Рівненському

повітовому суді розглядалися справи про суперечку між скарбницею і поміщиком Невірківського володіння – князем К. Любомирським⁵⁶. Велика за обсягом справа за 1841–1866 рр. містить цінну інформацію про територію та населені пункти сучасних Корецького та Гощанського районів. У ній виявлено карту за 1844 р. і копію карти 1776 р. Невірківського і Межиріцького ключів, витяги з книг гродських Луцького замку (1776 р.), інформацію про власників сіл за останні 80 років до суду, переліки рухомого й нерухомого майна та речей, що відійшли за заповітом дітям поміщика Стецького, який володів спірними землями до 1810 р. Всі ці документи є цінним джерелом для краєзнавчих і генеалогічних досліджень.

Про суть розгляду земельних суперечок у судах і про те, на чиєму боці був закон, ідеться в одному з листів адвоката за цією справою до суду, який хотілось би тут навести. “Відомо кожному, що в той ще час, коли тутешній край належав польському уряду, хоча діючі закони у буквальному їх змісті (сенсі) слугували захистом кожному, але сила їх у відношенні до осіб знатних, ніколи з точністю не виконувалася. Це давало привід до чисельних насильств та свавільних вчинків з боку знатних вельмож по відношенню до осіб не такого знатного походження, особливо, коли останні не корилися волі перших. Такого роду події мали місце між Гнатом Вилежинським та Іваном Стецьким (одним з найбільш знатних в тій країні вельмож)”⁵⁷.

Витяги з давніх актів містяться також у справі про земельну суперечку між поміщиком с. Бабин і державною скарбницею⁵⁸. Це витяги з актів Луцьких гродських книг за 1588 р. про визначення меж сіл Бабин, Рясники, Гориньград, із грамоти за 1648 р. про пожертви Станіслава Конецпольського Дорогобузькому монастирю. Кому тільки не належала спірна земля за понад 300 років, доки не опинилася у державній скарбниці. Всі земельні історії, зафіксовані в купчих кріпостях, заповітах – це ще одна зі сторінок у боротьбі за землю, яка була основним джерелом прибутку як приватних власників, так і держави.

До цієї ж групи цивільних справ належать справи про земельні суперечки між скарбницею і поміщиками: с. Мала Клецька Ковальським і Словецьким⁵⁹, Бережницького і Домбровицького маєтків Плятером⁶⁰, Радзівілами⁶¹, Чарторийськими за землю в м. Клевань⁶², Четвертинськими в с. Миколин⁶³, Любомирськими в с. Олександрія⁶⁴.

Практика передачі маєтків боржників у оренду чи посесію призводила до певних непорозумінь і нових судових справ. Так, наприкінці 1840-х років розглядалася справа про захоплення поміщиком с. Бутейки Мошинським землі Степанського маєтку, яка колись належала Миколі Ворцелю, за борги була конфіскована, пізніше знову йому повернута⁶⁵. Серед документів справи – інвентарний геометричний опис колікаційного виділення, умови передачі поселень кредиторам із до-

кладним їх описанням, списком кріпаків тощо, які містять цікаву інформацію щодо регіональної історії, розкривають стосунки між поміщиками і кріпаками.

Залучити до наукового обігу документи про маловідомі факти місцевої історії, які можуть слугувати джерелом з історії господарської діяльності на Волині, дозволить ознайомлення зі справою про віддання в орендне користування державного маєтку в м. Межиричі. У ній дослідник знайде відомості про існування в Межирицькому маєтку навчальної ферми, перелік майна, виставленого для віддачі в оренду з визначенням, під що може бути використаний кожен із перерахованих об'єктів, опис маєтку та умови передавання його в орендне користування⁶⁶. Ці документи дають уявлення про комплекс господарських будівель виробничого, складського й іншого призначення для забезпечення обробки та зберігання сільськогосподарської продукції, вирощеної на землі Межирицького маєтку.

До окремої групи цивільних справ можна віднести спадково-майнові справи, які детально відображають різноманітні майнові відносини між представниками волинського дворянства та інших соціальних станів. Кількість таких справ у фонді – близько 100. Справи, пов'язані зі спадщиною, були дуже різні – в одних йшлося про майно, успадковане за заповітом⁶⁷, в інших – за судовим рішенням у зв'язку з відсутністю такого⁶⁸. Судовими рішеннями визнавали опікунів над залишеним майном у зв'язку з малолітством спадкоємця⁶⁹, засвідчували право спадкування та вводили у володіння нащадків померлого⁷⁰. Безперечно, найбільший інтерес викликають справи, пов'язані з нащадками відомих на Волині магнатів: Любомирських⁷¹, Богушів⁷², Ворцелів⁷³, Порчинських⁷⁴, Словецьких⁷⁵, Іллінських⁷⁶.

У справі, яку розглядав Рівненський повітовий суд від 1841 р. до 1852 р. за позовом нащадків Мартина Четвертинського до нащадків княгині Іоанни Четвертинської, міститься чимало документів з історії роду князів та населених пунктів сучасних Рівненського та Гощанського районів⁷⁷. Серед них – копії заповітів 1777, 1781 рр. із докладним описом успадкованого майна, переліком відробіткових, натуральних, грошових повинностей селян на користь нових власників. Перелік усіх запрошених на судові засідання представників роду Четвертинських, який зайняв цілу сторінку, є важливим джерелом для вивчення родоводу цієї родини.

Матеріали суду вказували на скрутне матеріальне становище дворян і поміщиків Рівненського повіту. Серед цивільних справ досліджуваної установи вагому частку становлять ті, що стосуються боргів. Їх джерелом могли служити несплата коштів за оренду землі, неповернення або несвоєчасне повернення позичених коштів, несплата коробкового збору. Ситуації, коли боргові суперечки вирішували суди, були

дуже розповсюдженим явищем, що засвідчує досить велика кількість справ за ними у фонді суду. Отримання кредиту відразу тягло за собою накладання заборони на частину або на все нерухоме майно позичальника, у разі несплати боргу суд виставляв закладене майно на публічні торги, що знайшло своє відображення в понад 30 справах фонду.

Серед таких варті уваги справи про накладання заборони на нерухоме майно поміщиці Радзивіл у Шпанівській гміні в забезпечення боргу генерал-майорові Трембицькому⁷⁸, на маєток у с. Ставки і Злазне графів Ворцель⁷⁹, у с. Самостріли поміщика Владислава Єловицького⁸⁰.

На публічні торги за рішенням суду були виставлені маєтки поміщиків с. Коростятин Прушинських⁸¹, поміщика м. Тучин Валевського⁸², поміщика с. Велике Вербче Ворцеля для сплати боргу поміщикові Богуцькому⁸³. Остання справа закінчилася тим, що маєток, який за борги Ворцеля передали Богуцькому, було повернуто старому власникові, який мав борг ще і перед Волинською палатою громадської опіки. Ворцель продав маєток, повернув свій борг і розрахувався з Богуцьким за забраний у нього маєток.

Для вивчення загального стану господарств власників великих волинських маєтків може служити справа про продаж за борги володіння поміщика Прушинського в його вотчинних селах Коростятин і Воронів, а саме: опис усього його рухомого й нерухомого майна⁸⁴. Зазвичай такі описи, або інвентарі укладалися в присутності судових урядників, що на відміну від звичайних господарських інвентарів, які склалися панською економією для обліку ренти, свідчило про їх відповідність реальному стану речей. Опис складається з трьох частин: частина 1 – це статистичний опис, який містить інформацію про землі й угіддя, житлові й господарські будівлі власників (усього 22 будівлі), рухоме майно (коні, худоба, знаряддя, упряж, корми, карети, вози, меблі, посуд); частина 2 – додаткові відомості про наявні на території маєтку церкви, костели, лікарні, школи; про прибутки та видатки маєтку; частина 3 – оцінка всього майна. Відповідно до рішення суду за цією справою маєток передали в 12-річне орендне користування. Подібні документи містяться в справі про продаж із публічних торгів маєтку графа Томіліна⁸⁵.

Багато цікавої інформації є у справах про отримання свідоцтва про благонадійність маєтків для закладання і перезакладання їх в різні кредитні установи. Справа про видачу такого свідоцтва для перезакладання Шпанівського маєтку княгині Радзивіл в опікунській раді свідчить про те, що місцеві поміщики, щоб розрахуватися з боргами, неодноразово закладали свої маєтки. Шпанівський маєток не раз закладали то в Санкт-Петербурзькій опікунській раді, то в державній кредитній установі, і нарешті – в опікунській раді⁸⁶. Для отримання такого свідоцтва до справи долучалися заповіти, статистичні описи маєтків. Статистичні описи містили інформацію про кількість ревських душ; кількість

орної, під сінокосом, вилученої з користування землі (дороги, болота, вода), землі під господарськими і селянськими будівлями. У документі, представленому в цій справі, перераховані і також описані будинки власника, корчми, млини, завод із обробки шкіри, які були в селах його Шпанівського і Житинського маєтків, а саме: у Бабині, Квасиліві, Великому і Малому Олексині, Понебелі, Рогачові, Ставку, Козині, Житині, Зозові, Студянці, Карпилівці, Волошках, Коптовичах, Решуцьку, Хотині, Антополі, що неподалік Рівного.

До цієї групи справ належить справа про накладання заборони на Клеванський та Підлужанський маєтки князя Чарторийського в забезпечення боргу надвірному радникові Адаму Малочинському⁸⁷ (серед документів справи – копія купчої за 1862 р. Костянтина Адамовича Чарторийського на зазначені маєтки, до складу яких входили 85 сіл і поселень, у т. ч. 3 німецькі колонії); справа про видачу свідоцтва про благонадійність маєтку в с. Коловерть поміщика Щепковського для закладання у Волинському приказі суспільної опіки⁸⁸; про закладання маєтку поміщика Веселовського в с. Глинськ у Санкт-Петербурзькій опікунській раді⁸⁹. В останній міститься список 58 селянських господарств маєтку, який визначався до закладання, з дуже цікавою інформацією про матеріальний стан селянства того часу, житлові й господарські будинки селян. Із 58 господарств 40 було тяглових, 16 – напівтяглових, 2 – городників, 2 – вільних. На 400 душ селян нараховувалося 70 коней, 96 волів, 164 свині, 363 вівці, що свідчило, що село було досить заможне і селяни мали можливість забезпечувати свої родини.

Продавали з публічних торгів і рухоме майно, описи якого подають сучасникові побутову картину того часу, знайомлять його з уже втраченими назвами посуду, одягу, речей домашнього вжитку. Такий перелік майна, наприклад, ми виявили в справі про продаж із публічних торгів рухомого майна поміщика Біскупського за борги Рівненській гімназії⁹⁰.

Трапляються серед судових справ і такі, які свідчать про несплату міщанами, селянами чиншу власникам землі й продаж за це їхнього рухомого та нерухомого майна⁹¹. У таких справах йдеться про міщан-євреїв, наводяться документи, на підставі яких укладалися угоди на користування землею. Цінні вони ще й тим, що містять опис м. Рівне, його вулиць і будівель, розкривають соціальний і національний склад міста другої половини XIX ст.

Для дослідження історії єврейського населення Волинської губернії у пригоді стане справа про продаж із публічних торгів 12 будинків мешканців м. Дубровиця для сплати штрафу, накладеного на них за відсутність свідоцтв про міщанське звання. У документах справи перераховуються ремесла, якими займалися євреї Дубровиці, серед яких – ткачі, перукарі, кравці, столяри тощо⁹².

Джерелом для вивчення регіональної історії може стати справа, в якій ідеться про введення К. Чарторийського у володіння маєтками в Підлужанській гміні Рівненського повіту, які він купив у княгині Марцеліни Чарторийської, оскільки містить перелік усього купленого майна, всіх населених пунктів із зазначенням кількості осіб чоловічої статі в них, а саме: у сс. Костопіль, Любаша, Бичаль, Головин, Янкевичі, Пісків, Підлужне, Звизжджа, Рокитне, Ощихи, Корчів'є тощо⁹³.

Безперечно, цікавою для дослідників нашого краю виявиться справа про передачу маєтку графа Августа Іллінського Хорівської волості його синам Генрікові та Івану через наявність в ній статистичних описів сіл Хорівської гміни тоді Острозького повіту, а саме: сс. Горинич, Грозів, Верхів, Лебеді, Гремяче, Більмаж, Білашів, Завидів, Точивици тощо⁹⁴.

До джерел з історії місцевої промисловості можна віднести справи, в яких ідеться про дозвіл на будівництво в с. Тучин пивоварного заводу⁹⁵, про самовільне будівництво цегельного заводу в м. Степань⁹⁶, про суперечки між поміщиком Руліковським і купцем Кіриним за три смоляні заводи⁹⁷, про незаконне заволодіння млином в с. Кустин⁹⁸.

Серед судових справ велика кількість – за грошовими позовами (близько 80).

Повітовий суд одночасно з розглядом справ, виконував і функції своерідної нотаріальної контори: затверджував купчі кріпості, закладні контракти, дарчі, роздільні записи. У фонді таких справ відклалося близько 30. Вони розкривають різні сторони тогочасного життя, діяльності й побуту окремих суспільних верств і конкретних осіб регіону.

До категорії кримінальних справ належить майже 400 справ. Кримінальними справами майнового характеру вважаються ті, в яких ідеться про завдання матеріальних збитків: незаконне рубання дерев, покоси, знищення межових знаків (кількість таких справ вивести складно, адже в їхніх заголовках це не відображено, а просто зазначено: “Справа про грошовий позов...”) й справи про пограбування та крадіжки, яких серед кримінальних справ найбільше – 145. У фонді також є справи про розбійні напади та вбивства – 60, підпали майна та маєтків – 35, про заарештованих бродяг (здебільшого це були селяни, які втекли від свого власника чи уникали рекрутського набору) і безпаспортних селян – 30, ухилення від рекрутського набору – 7, побої та образи – 30, є і декілька справ про фальшування грошей. 18 справ стосуються незаконнонароджених дітей, фактів знаходження новонароджених мертвими або підкидання таких дітей різним особам. У них та в справах про статеві злочини в більшості фігурують селяни як найнезахищеніші від проявів свавілля представників вищих соціальних груп.

Деякі кримінальні справи стануть у пригоді дослідникам, які вивчають різні аспекти історії Волині. Так, кримінальна справа про розсліду-

вання випадку підпалу суконної фабрики поміщика Богуша в с. Бегень за 1839 р. розкриває тему використання дитячої праці на виробництві та дає характеристику нечисленній на той час місцевій промисловості⁹⁹. Вона містить опис фабрики та її устаткування. На новозбудованій фабриці працювали 60 робітників (33 хлопці та 27 дівчат), у тому числі у віці 10 років – один, 12 років – 10, 13 років – 8, 14 років – 9, 15 років – 9, 16 – 3, 17 – 1. Деякі з них були під підозрою. Виправдовуючи використання праці дітей на фабриці, власник під час допитів казав, що робить гарну справу для жителів села: привчає їхніх дітей “до потрібного рукоділля і дає можливість прогодувати себе і частково вдягнутися”.

Причиною підпалів часто був опір селян знуцанням поміщиків над ними. 1843 р. у с. Глинськ пастух підпалив господарські будівлі свого пана, щоб помститися за неодноразові побої (15 різок, 30 нагаїв, 20 різок, 20 ударів палицею)¹⁰⁰. 1832 р. у с. Шубків у підпалі запідозрили Кіндрата Кучку, який, як вказували свідки, після чергового покарання його поміщиком погрожував: “Нехай мене б’є, потім буде жалкувати”¹⁰¹.

Про пожежу в с. Степань ідеться в справі за 1855 р. За спалене господарство, оцінене в 20 руб., злодія засудили до 90 ударів різками й віддали в арештантські роти¹⁰².

Якщо фігурантами цивільних справ в основному були дворяни, поміщики, міщани, то у кримінальних справах найчастіше фігурували представники непривілейованих верств населення. Так, серед справ про вбивства найчастіше згадуються селяни-кріпаки. Їх забивали на смерть поміщики або управителі їх маєтків, прикажчики. Серед таких: “Про смерть селянина с. Друхів Стемплюка після покарання його прикажчиком поміщика Куліковського за запізнення на барщину” за 1838–1841 рр.¹⁰³, “Справа про смерть селянина с. Липки Бороли від побиття економом” за 1840–1843 рр.¹⁰⁴, “Справа про побиття до смерті селянина Букатея управителем с. Устя Мержвинським” (1842–1844)¹⁰⁵, “Про нанесення побоїв економом с. Совпа Піотровським селянці того ж села В’юновій” (1852–1854)¹⁰⁶, “Про смерть селянина с. Студень Самчука в результаті побоїв, завданих йому поміщиком с. Золотіїв Валевським” (1869–1870)¹⁰⁷ тощо. Розглядалися справи про вбивства під час сварок у селянських родинах, під час бійок між селянами тощо. Те саме стосується справ про самогубства.

Для уведення до наукового обігу були досліджені внутрішні документи повітового суду, серед яких особливу увагу привертають ті, що містять формулярні списки чиновників і службовців суду, заяви про прийняття на службу, переміщення по ній чи звільнення, атестати про освіту тощо. Таких справ нараховується 42. Ці документи стануть у пригоді при вивченні діяльності повітових судів – їх компетенції, шта-

ту, правового та соціального статусу його чиновників, взаємозв'язків з іншими установами. У них також багато цікавої інформації біографічного характеру: про чин, ім'я, прізвище та вік чиновника, з якого стану він походить, коли розпочав державну службу і з якого часу служив саме в цьому суді, коли отримав чин, що був на момент складання формулярних списків, які обов'язки виконував до останнього часу, відомості про потомствених, особистих дворян, про платню чиновників, а також інформацію про стан діловодства в суді.

Як приклад, розглянемо справу за 1868 рік¹⁰⁸. Серед так званих документів з особового складу Рівненського повітового суду в справі “Прохання, рапорти чиновників про призначення, відпустки, звільнення зі служби” знаходимо відомості щодо історії родини відомого письменника Володимира Короленка, зокрема його батька – Рівненського повітового судді надвального радника Галактіона Короленка. Це записка вдови Єви Осипівни Короленко до судді з проханням надати їй відомості про службові посади її чоловіка – повітового провідиря дворянства, голови рекрутського присутствія і члена інших повітових комісій, послужний список Г. Короленка, копію метричного запису про його смерть тощо. Із цієї ж справи дізнаємося про штати суду, а саме: інформацію про складний стан зі забезпеченням суду відповідними чиновниками і службовцями. У рапорті голови суду до губерньського начальства було висловлено прохання виділити гроші на утримання хоча б ще двох писарів. Так, замість 10 писарів за штатом у суді працювали тільки 3, з них 2 у цивільному столі, 1 – у кримінальному, щомісячна платня була зовсім мізерна – не більше 2 руб. Два засідателі служили “по виборам”, тобто були обрані. Їхня платня в рік становила 147 руб., відповідно в місяць – 12 руб. 25 коп. Однак і цієї платні засідателі не отримували по року. Всього ж тоді в Рівненському повітовому суді служили 12 осіб: виконувач обов'язків повітового судді, 4 засідателі (2 – “від корони”, 2 – від міщан), секретар суду, столоначальник цивільного столу, столоначальник кримінального столу, 2 судових слідчих. Із них 7 осіб були православними, 3 – римо-католиками, 1 лютеранин, 1 іудей.

У цій же справі міститься інформація про те, що в 1867 році на виконання до суду надійшло 115 справ та 940 різних “бумаг”. На початок 1868 року не було завершено 72 справи і не виконано 45 документів. Такий стан справ визнали незадовільним.

Діяльність суду знаходить також своє відображення в журналах засідань. Вони були основною формою фіксації обговорення і вирішення тих чи інших питань, тому можуть викликати найбільший інтерес у дослідників. У фонді суду їх 371 справа (відсутні справи за 1841, 1842 рр.) за 1833–1872 рр. Доповнять журнали засідань ухвали суду (31 од. зб.) за 1832–1865 рр. і протоколи засідань суду (25 од. зб.) за 1821–1871 рр. Відомості, які є в цих документах, доповнюють судові

справи й містять інформацію про питання, які розглядалися в суді, а окремих справ на них у фонді немає.

У фонді також зберігаються ревізькі реєстри за 1795 р., коли Рівненський повіт ще належав до Ізяславської губернії¹⁰⁹.

Журнали вхідної кореспонденції за 1870–1871 рр. містять відомості про кількість паперів, які щоденно надходили до суду й відповідно до цього і про стан завантаженості працівників суду. Так, 10 грудня 1870 р. у суд надійшло 14 справ і документів, 11 грудня – 14, 14 грудня – 11. Тобто за три дні – 39 справ і документів, що є досить високим показником завантаженості службовців¹¹⁰.

Інформаційну цінність мають “Відомість цивільних справ, що зберігаються в архіві суду (1833–1860 рр.)”, де міститься перелік не тільки тих справ, які розглядалися судом, а і перелік документів, що надходили на виконання. Серед цього списку згадуються документи про заведення в суді книг згідно з Російським законодавством за 1842 р; інформація про архів суду (січень 1942 р.), інформація про всі папери і справи, які надійшли до суду з 1821 до 1842 рр., про діловодство в суді на 9 липня 1843 р.; про ревізії суду. Із перерахованих 926 різних справ і паперів 764 були виділені до знищення, 162 – залишені на зберігання¹¹¹.

Повітові суди припинили своє існування в результаті реформи 1864 р., але реформа проводилася поступово, тому й суди ліквідували не відразу. Частина цих установ діяла до початку 1870-х років. Про закриття Рівненського повітового суду йдеться в справі “Листування з Міністерством юстиції про закриття Рівненського повітового суду” за 1871–1872 рр. 3 червня 1872 р. розпочали свою роботу мирові судді, і Рівненському повітовому суду було запропоновано завершити свою роботу й прискорити передачу справ до 20 червня 1872 р. В з’їзд мирових судів було передано 72 незакінчені цивільні справи, 82 кримінальні, у губернську палату – 83 цивільні справи, 15 кримінальних, в ревізію – 47 цивільних та 14 кримінальних (усього 313 справ)¹¹².

Таким чином, можна зробити висновок, що в процесі діяльності Рівненського повітового суду в його архіві накопичилося чимало документів, частина яких донині зберігається у фонді Державного архіву Рівненської області. Однак ці матеріали, матеріали інших державних установ, у тому числі повітових судів, зрідка ставали предметом комплексного вивчення, і їх документи не одержали належного висвітлення.

¹ Дегтярьов С. І. Матеріали повітових судів Лівобережної України (характеристика джерела) / С. І. Дегтярьов // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – Вип. 87–88. – 2006. – С. 74–77; Дегтярьов С. І. Спадковомайнові справи повітових судів Лівобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. як історичне джерело / С. І. Дегтярьов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університе-

ту: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2006. – Вип. 10. – С. 216–221.
Дегтярьов С. І. Матеріали повітових судів як джерело до генеалогічних досліджень / С. І. Дегтярьов // Сумська старовина. – 2006. – № XX. – С. 68–86; *Дегтярьов С. І.* Архівні фонди повітових судів Лівобережної України (кількісна характеристика) / С. І. Дегтярьов // Сумська старовина. – 2007. – № XXI–XXII. – С. 150–159.

² Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. 384, оп. 5, спр. 963, арк. 157, 157 зв.

³ Держархів Рівненської обл., ф. 384, оп. 5, спр.38, арк. 31.

⁴ Там само, ф. 384, оп. 5, спр. 33, арк. 15–19

⁵ Там само, ф. 384, оп. 5, спр. 17, арк. 189, 281.

⁶ Там само, арк. 227.

⁷ Там само, арк. 345.

⁸ Там само, арк. 293.

⁹ Там само, арк. 109.

¹⁰ Там само, ф. 384, оп. 5, спр. 17.

¹¹ Там само, спр. 33.

¹² Там само, спр. 937, арк. 3, 3 зв.

¹³ Там само, спр. 38, арк. 20.

¹⁴ Там само, спр. 4, 5.

¹⁵ Там само, спр. 5, арк. 149.

¹⁶ Там само, спр. 25, арк. 24.

¹⁷ Там само, спр. 23, арк. 89.

¹⁸ Там само, арк. 122.

¹⁹ Там само, арк. 128.

²⁰ Там само, спр. 5, арк. 14.

²¹ Там само, спр. 30, арк. 146.

²² Там само, спр. 12, арк. 60.

²³ Там само, спр. 23, арк. 89.

²⁴ Там само, арк. 210.

²⁵ Там само, спр. 29.

²⁶ Там само, спр. 27, арк. 60.

²⁷ Там само, арк. 71.

²⁸ Там само, спр. 29, арк. 69.

²⁹ Там само, арк. 92.

³⁰ Там само, спр. 30, арк. 5.

³¹ Там само, арк. 6.

³² Там само, арк. 8.

³³ Там само, спр. 29, арк. 82.

³⁴ Там само, спр. 27.

³⁵ Там само, арк. 209.

³⁶ Там само, арк. 210.

³⁷ Там само, спр. 17.

³⁸ Там само, спр. 51.

³⁹ Там само, спр. 54.

⁴⁰ Там само, спр. 55,78.

⁴¹ Там само, спр. 89.

⁴² Там само, спр. 63.

⁴³ Там само, спр. 47, 48, 66.

⁴⁴ Там само, спр. 69.

- 45 Там само, спр. 65.
- 46 Там само, спр. 1–13.
- 47 Там само, спр. 115.
- 48 Там само, спр. 119.
- 49 Там само, спр. 121.
- 50 Там само, спр. 134.
- 51 Там само, спр. 137.
- 52 Там само, спр. 97.
- 53 Там само, спр. 98.
- 54 Там само, 99.
- 55 Там само, спр. 127.
- 56 Там само, спр. 114.
- 57 Там само, арк. 503.
- 58 Там само, спр. 125.
- 59 Там само, спр. 122.
- 60 Там само, спр. 130.
- 61 Там само, спр. 92, 127.
- 62 Там само, спр. 135.
- 63 Там само, спр. 90.
- 64 Там само, спр. 128.
- 65 Там само, спр. 87.
- 66 Там само, спр. 162.
- 67 Там само, спр. 211, 216, 217, 218, 227, 228.
- 68 Там само, спр. 206, 207, 220, 223, 225, 226.
- 69 Там само, спр. 222.
- 70 Там само, спр. 210, 221, 232, 233, 235–241, 247, 265.
- 71 Там само, спр. 227.
- 72 Там само, спр. 228.
- 73 Там само, спр. 463.
- 74 Там само, спр. 255.
- 75 Там само, спр. 263.
- 76 Там само, спр. 211.
- 77 Там само, спр. 453.
- 78 Там само, спр. 349.
- 79 Там само, спр. 372.
- 80 Там само, спр. 420.
- 81 Там само, спр. 335, 409.
- 82 Там само, спр. 341.
- 83 Там само, спр. 353.
- 84 Там само, спр. 409.
- 85 Там само, спр. 422.
- 86 Там само, спр. 355.
- 87 Там само, спр. 432.
- 88 Там само, спр. 370.
- 89 Там само, спр. 362.
- 90 Там само, спр. 391.
- 91 Там само, спр. 380, 386.
- 92 Там само, спр. 404.
- 93 Там само, спр. 221.
- 94 Там само, спр. 211.

- ⁹⁵ Там само, спр. 138.
⁹⁶ Там само, спр. 113.
⁹⁷ Там само, спр. 203.
⁹⁸ Там само, спр. 183.
⁹⁹ Там само, спр. 813.
¹⁰⁰ Там само, спр. 816.
¹⁰¹ Там само, спр. 811.
¹⁰² Там само, спр. 823.
¹⁰³ Там само, спр. 541.
¹⁰⁴ Там само, спр. 546.
¹⁰⁵ Там само, спр. 548.
¹⁰⁶ Там само, спр. 783.
¹⁰⁷ Там само, спр. 588.
¹⁰⁸ Там само, спр. 969.
¹⁰⁹ Там само, спр. 981.
¹¹⁰ Там само, спр. 1452.
¹¹¹ Там само, спр. 1010.
¹¹² Там само, спр. 975.

Анализируется состав и выясняется информационный потенциал документов в архивном фонде Ровенского уездного суда, по разным параметрам представлена их количественная характеристика.

Ключевые слова: указы; гражданские дела; криминальные дела; служебное делопроизводство; документы по личному составу.

The author analyses the content and shows up the informational potential of documents, stored in the Rivne County Court, also presents the quantity characteristics of these documents on different parameters.

Key words: the orders; the civil cases; the criminal cases; the official record keeping; the personal documents.

УДК [76:929](477)

Т. О. НИКОЛАЄВА*

**ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ І. ДРЯПАЧЕНКА
В ПРАЦЯХ А. ТЕРЕЩЕНКА І Б. ЛИТОВЧЕНКА**

Подано інформацію про дослідників творчості українського художника і графіка І. К. Дряпаченка (1881–1936) – А. Терещенка і Б. Литовченка; використано документи ЦДАМЛМ України, які свідчать про важливу пошукову роботу дослідників у другій половині ХХ ст. задля вшанування пам'яті митця. Скореговано розбіжності у біографічній інформації про художника у різних авторів, які перейшли до мистецтвознавчих публікацій, присвячених І. К. Дряпаченку.

Ключові слова: художник Іван Кирилович Дряпаченко; живопис; графіка; А. Терещенко; Б. Литовченко; Д. Косарик.

В українському мистецтвознавстві постать художника-графіка Івана Кириловича Дряпаченка (1881–1936)¹ стала відома завдяки дослідникам А. Терещенку і Б. Литовченку. У середині ХХ ст. вони проводили довготривалі пошукові роботи задля виявлення документальної та усної інформації про митця, чие ім'я на той час існувало лише у пам'яті людей, котрі знали його особисто. Насамперед, це сам А. Терещенко, письменники О. Гончар, О. Юренко, Д. Косарик, художники К. Трохименко, П. Бучкін та ін.

А. Терещенко і Б. Литовченко підготували нариси, присвячені І. Дряпаченку, але вони не були опубліковані. Нині зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України)². Упродовж десятиліть обидва дослідники друкували статті про художника та надавали зібрану ними інформацію науковцям.

Нині відсутні монографічні студії, присвячені вивченню творчості І. Дряпаченка. Публікації, зокрема довідкові, містять неточності, зумовлені саме відсутністю в мистецтвознавчій літературі достовірних даних про художника. В архівних документах, що будуть розглянуті далі, теж зустрічаються помилки, а певна інформація потребує обережного ставлення.

Документи, зібрані та передані до ЦДАМЛМ України А. Терещенком, були розглянуті автором в окремій статті³. Однак аналіз творчого доробку Б. Литовченка виявив суттєві протиріччя при вивченні творчості І. Дряпаченка обома дослідниками, земляками художника.

* *Ніколаєва Тетяна Олександрівна* – старший науковий співробітник Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

І. К. Дряпаченко. Флоренція. 1912.
дерево, олія, 22х28,5.

Анатолій Костянтинович Терещенко (1900 – поч. 1990-х) був учнем І. Дряпаченка. А. Терещенко народився на Полтавщині, жив і працював у Нових Санжарах, був науковим співробітником Української науково-дослідної станції бджільництва та вчителем біології. У 1920–1923 рр. він брав уроки малювання у Івана Дряпаченка⁴. Згодом А. Терещенко став художником, писав переважно пейзажі. У 1970-ті рр. його роботи експонувалися у Полтавському художньому салоні⁵.

Борис Павлович Литовченко народився у 1928 р., мешканець с. Ковалівка Черкаської обл., був вчителем образотворчого мистецтва. Він не знав Івана Дряпаченка особисто. В листі до художника А. Комашки 1968 р. Б. Литовченко писав: “З самого дитинства мене хвилювали твори Дряпаченка, це була своєрідна галерея, яку я відвідуючи кожну хату земляків художника, вивчав. Мені не вдалося вчитися у Дряпаченка (тоді мені було вісім років), але старших сестру і брата він вчив”⁶.

На початку 1960-х рр. шляхи двох дослідників перетнулися. У листах до письменника Д. Косарика у 1964–1965 рр. Б. Литовченко зазначав, що зустрівся з художником А. Терещенком, який написав нарис про І. Дряпаченка, але не зміг його опублікувати⁷. У видавництві “Мистецтво” А. Терещенку відмовили у публікації “у зв’язку з підго-

І. К. Дряпаченко. Світлячки. 1913.
полотно, олія, 64х84,5.

товкою великих ювілейних видань та монографій, присвячених провідним митцям України”. А за рік – “через перевантаженість видавництва більш потрібними виданнями [...] присвяченими 50-річчю Великого Жовтня”⁸. Б. Литовченко на початку 1960-х рр. неодноразово звертався до журналу “Художник”, але “товариши з редакції відмовчались і не поцікавились, що це за людина (Іван Дряпаченко)”. Тоді Б. Литовченко взявся за справу самотужки і у 1968 р. завершив свій нарис, присвячений митцю. Нарис був написаний на основі періодичних видань дожовтневого періоду та спогадів осіб, які знали художника⁹.

А. Терещенко присвятив науковим розвідкам п’ятнадцять років, вів листування з державними архівами, бібліотеками, музеями СРСР і Польщі, також використав розповіді старожилів с. Василівки, де народився художник, його родичів та власні спогади про вчителя¹⁰.

Обидва дослідники активно листувалися з художниками і письменниками СРСР задля виявлення відомостей про Івана Кириловича Дряпаченка і, в свою чергу, надавали зібрану ними інформацію всім, кого цікавила творчість художника. Одним із них був український письменник, літературознавець Д. Косарик (Коваленко)¹¹. У 1920-х рр. він бачив декорації сільських самодіяльних театрів Полтавщини, виконані І. Дряпаченком, які справили на нього велике враження¹². Пам’ять про митця спонукала Д. Косарика звернутися у 1958 р. з листом до мешкан-

ців с. Андруші з проханням розповісти про художника-односельчанина: “Треба писати про Івана Кириловича, як про яскравого талановитого декоратора в історії самодіяльних театрів Полтавщини”¹³. Незважаючи на те, що Д. Косарик надіслав листа не в те село (художник народився у с. Василівці), Б. Литовченко дізнався про цей лист, і з літа 1963 р. вони почали листуватися. У 1968 р. А. Терещенко отримав від Б. Литовченка статтю Д. Косарика, присвячену художнику¹⁴.

Для збереження творчої спадщини І. Дряпаченка та пам’яті про нього А. Терещенко і Б. Литовченко у 1960–1970-ті рр. займалися пошуком його робіт та редагуванням статей, присвячених майстру. У 1963 р. картина “Відпочинок (Гра у шахи)” (1913?) була виявлена Б. Литовченком у О. Кривоніс і подарована Полтавському художньому музею. Також Б. Литовченко передав туди етюд “Портрет батька” (1913), який раніше належав Д. Гордієнко, мешканці с. Василівка¹⁵. У 1970-ті рр. А. Терещенко відредагував статті та бібліографію, присвячену митцю, у словниках “Художники народів ССРСР” та “Художники ССРСР”¹⁶.

У 1981 р. була надрукована найбільша кількість статей про життя і творчість Івана Дряпаченка – за авторством А. Терещенка¹⁷, Б. Литовченка¹⁸ та ін. За пропозицією видатного українського письменника О. Гончара в журналі “Україна” була опублікована стаття В. Бабенка, присвячена художнику, яку А. Терещенко виправив на прохання редактора журналу¹⁹.

Як публікації, так і нариси А. Терещенка та Б. Литовченка відрізняються стилем подання. А. Терещенко у своєму нарисі виклав інформацію по-науковому чітко, супроводив її змістовною бібліографією, численними ілюстраціями та реєстром живописних і графічних робіт художника. Натомість нарис Б. Литовченка – це твір, написаний з використанням діалогів, до якого додається коротка бібліографія.

Звернемо увагу на найсуттєвіші розбіжності у працях двох дослідників, що стосуються творчості І. Дряпаченка і які згодом перейшли до публікацій інших авторів. Це важливо, оскільки місцезнаходження переважної більшості робіт художника невідоме і навіть відсутні їх репродукції. Що стосується біографічних даних про його народження, навчання у Московському училищі живопису, скульптури та архітектури (1898–1903) та Вищому художньому училищі (ВХУ) при Академії мистецтв у Петербурзі (1903–1911), то вони підтверджені фотокопіями офіційних документів²⁰ і розглядати їх немає потреби.

Б. Литовченко, розповідаючи про навчання Івана Дряпаченка у Київській рисувальній школі (1894–1898), говорив про великий вплив на нього М. Пимоненка. Б. Литовченко вважав, що картина І. Дряпаченка “Приїзд молодих” (1920, місце знаходження невідоме)²¹ за сюжетом нагадує “Весілля в Київській губернії” (1891) М. Пимоненка, а відповідно “Світлячки” (1913, НМЛ) – полотно “У вечорі на човні” М. Пи-

моненка²². Але ця інформація нічим не підтверджена. До того ж твір “Світлячки” Івана Дряпаченка має міфологічний сюжет із елементами античного декору. Натомість А. Терещенко, який у 1920–1923 рр. мав можливість бачити у митця ескізи і етюди: “Ярмарок”, “На гойдалці”, “Вечір”, “На жнивах”, “Зимовий день”, “З косовиці додому”, “З ярмарку”, вважає, що І. Дряпаченко тільки наслідував традиції С. Васильківського, К. Костанді, М. Пимоненка²³.

У своєму нарисі Б. Литовченко подає змістовний опис із зазначенням кольорів конкурсної картини І. Дряпаченка “Саломея” (1911, місце знаходження невідоме), за яку він отримав звання художника у ВХУ при Академії мистецтв у Петербурзі. Однак полотно “Саломея” відоме лише за чорно-білою репродукцією²⁴.

Далі Б. Литовченко наводить цитату українського живописця П. Носка (1885–1976), який в 1909–1916 рр. навчався в Академії мистецтв у Петербурзі: “В моїй пам’яті залишилися дві картини (Івана Дряпаченка): “Сінокіс” і “Збирання городини”²⁵. Однак полотно під назвою “Сінокіс” було створено майстром наприкінці його життя у 1932–1934 рр. у с. Василівці. Місце знаходження цієї роботи невідоме. Натомість “Інтенсивне збирання городини” (1915, місце знаходження невідоме) П. Носко дійсно міг бачити на XIII весняній виставці “Товариства художників” у 1916 р. Того ж року, за документами А. Терещенка, на Весняній виставці в залах Академії мистецтв експонувався етюд І. Дряпаченка під назвою “Косарі” (1915, місце знаходження невідоме)²⁶.

Також Б. Литовченко у своєму нарисі подає описи картин “По рогах” і “Повернення малоросійського косаря із жнив”²⁷. Вільне пов’язання з назвами картин було доволі розповсюдженим. Але у змістовному реєстрі живописних і графічних робіт І. Дряпаченка, який склав А. Терещенко, твори навіть з приблизними назвами відсутні.

У 1914 р. у Кременчуці відбулася Перша виставка картин, на якій, за інформацією, зібраною А. Терещенком, виставлялися дві роботи І. Дряпаченка – “Троянди” (1908, місце знаходження невідоме) та портрет невідомої “П. Д.” (1914, місце знаходження невідоме)²⁸. Б. Литовченко додає до них ще дві: “Хвора” і “Імеритинка”²⁹. Але твори за такими чи подібними назвами у реєстрі робіт художника, складеному А. Терещенком, відсутні.

Під час Першої світової війни з 1916 по 1917 рр. І. Дряпаченко перебував за призовом у складі особового воєнно-художнього загону “Трофейної комісії”. У 1917 р. з Кавказького фронту він повертається на Полтавщину до рідної Василівки³⁰. Бере участь у культурно-освітній роботі, у тому числі створює, за споминами письменника Д. Косарика, декорації для сільських самодіяльних театрів³¹. А. Терещенко вказує на неточності у статті Д. Косарика “Трагедія таланту”, яка присвячена

І. К. Дряпаченко. Вечір на Україні. 1920?
Картон, олія, 21x27,5

Івану Дряпаченку і зберігається у ЦДАМЛМ України. Ця стаття складається з двох умовних частин: спомини 1920–1930-х рр. і біографія майстра. А. Терещенко зазначав, що, по-перше, художник не палив, не складав вірші. По-друге, А. Терещенко вніс виправлення в спомини Д. Косарика 1920-х рр.: “довелося піти за дорученням голови волревкому М. П. Горбаня (“Рубана” – виправив А. Терещенко) до школи... розшукати учителів Дмитра Михнавського (“Михна” – виправив А. Терещенко) та Ліду Гофман, як організаторів нашої художньої самодіяльності”. Там у колишній земській школі Д. Косарик і побачив декорації, створені художником І. Дряпаченком³².

Що стосується Б. Литовченка, то він у своєму нарисі художньо описав полотно для театру, начебто створене митцем у 1922 р.: “Перед присутніми постала на увесь зріст картина історичного минулого українського народу на мотиви творів Т. Г. Шевченка”. Також Б. Литовченко стверджував, що з ініціативи Івана Кириловича Дряпаченка в школі с. І-ша Олександрівка була організована постійна картинна галерея із конфіскованих творів приватних зібрань князів Меретинських, Орловських і графа Капніста³³. Це виглядає досить дивно, оскільки саме завдяки родині Капністів тринадцятирічний Іван свого часу був направлений на навчання до Київської рисувальної школи³⁴.

Відповідно до нарису Б. Литовченка І. Дряпаченко листувався з М. Леонтовичем, спілкувався з В. Немировичем-Данченком, а також розповідав землякам про М. Горького, М. Заньковецьку, М. Садовського, М. Кропивницького, Л. Толстого, Ф. Шаляпіна³⁵. Щодо останнього – це дійсно могло бути. А. Терещенко припускав, що знайомство художника з оперним співаком відбулося у польської актриси оперети В. Кавецької (1875–1929), чий портрет І. Дряпаченко написав приблизно у 1911 р. Місце знаходження портрету невідоме. В нарисі А. Терещенка міститься багато ілюстрацій, в тому числі фотографія Ф. Шаляпіна та художників, де на першому плані чітко вимальовується постать Івана Кириловича Дряпаченка³⁶.

Б. Литовченко у своєму нарисі розповідав, що художник виконав портретні роботи: К. Маркса, Ф. Енгельса, Й. Сталіна, К. Цеткін, Н. Крупської, М. Калініна, С. Кірова і В. Леніна³⁷. Існування портрету В. Леніна підтверджував і А. Терещенко. Він зазначав, що у середині 1920-х Іван Дряпаченко створив роботу, де зображено Леніна під час відпочинку у садку, на фоні квітучого бузку. Він сидів за чайним столом, із газетою в руках та кішкою на колінах. Картина була надіслана на чергову художню виставку до Харкова. Однак комісія її не прийняла через “сентиментальність”³⁸. Щодо інших радянських діячів, то жодної згадки про них у документах А. Терещенка немає.

Розглянута вище інформація з нарису Б. Литовченка була опублікована ним невеликою статтею до 100-річчя від дня народження Івана Кириловича Дряпаченка³⁹. Стаття викликала подив А. Терещенка, який аналізував усі бібліографічні джерела, присвячені художнику. Він припускав, якщо відомості Б. Литовченка про зв'язки І. Дряпаченка з діячами мистецтва не підтверджені документально, то чи можна їх вважати достовірними, а не “тільки домішками одного лише уявлення вже не молодих сучасників художника або і самого автора статті”⁴⁰.

Щодо неточностей у біографії художника в книзі В. Рубан “Український портретний живопис другої половини ХІХ – початку ХХ століт-

І. К. Дряпаченко. Немовля з яблуком. 1923.
Папір, ол, 38x50.

І. К. Дряпаченко. Портрет Носоненка
Бориса Семеновича. 1926.
Полотно, олія, 42х53.

редактором⁴⁴.

Неточності є і в документах самого А. Терещенка. Вони зумовлені виключно часовими межами. Його наукові розвідки здійснювалися у 1950–1960-ті рр. У 1976 р. він передав документи до ЦДАМЛМ України. Але упродовж наступних десятиліть музейні колекції поповнилися невідомими йому роботами Івана Кириловича Дряпаченка. Наприклад, А. Терещенко подав детальну інформацію про полотно “Вечір біля озера (На озері)” (1915, місце знаходження невідоме). Але помилково вказав його ще і під назвою “Назустріч вечору”. Справа в тому, що тільки у 1978 р. картина І. Дряпаченка “Назустріч вечору” (1915, ДОХМ) надійшла з приватного зібрання родини Коганів (Ленінград) до Донецького обласного художнього музею. Тому стала відома її композиція і розмір. В атрибуції цього полотна брав участь А. Терещенко⁴⁵.

Щодо графіки І. Дряпаченка, то А. Терещенко вказує, наприклад, малюнок на папері кольоровими олівцями і сангіною “Генерала Коліванського піх. полку Д. Щербакова” (1916, Державний історичний музей (РФ)⁴⁶. Має місце помилка у прізвищі. На фотокопії малюнка зображено генерала Д. Г. Щербачова (1857–1932)⁴⁷.

У 1980-ті рр. Полтавський художній музей поповнився двома живописними роботами художника: “Портрет Максима Петровича Бордюги” (1922)⁴⁸ та “Портрет Ганни Мартинівни Миргородської” (1933–1934). За реєстром А. Терещенка портрет сільської вчительки Г. М. Миргородської був у приватній власності Л. Х. Миргородської⁴⁹. Інформація про портрет М. П. Бордюги у реєстрі робіт І. Дряпаченка відсутня.

тя”⁴¹, то А. Терещенко зазначав, їх не слід вважати помилкою В. Рубан, а відсутністю в літературі з образотворчого мистецтва достовірних даних, якими можна було б скористатися⁴². Непідтверджені дані про митця перейшли і до четвертого тому “Історії українського мистецтва” 2006 р.⁴³ Але слід зауважити, що саме завдяки В. Рубан ім’я українського художника і графіка І. Дряпаченка потрапило на сторінки мистецтвознавчих видань. Наприклад, у 1970-х рр. пропозиція А. Терещенка розмістити в “Історії українського мистецтва” дані про творчість І. Дряпаченка спочатку була прийнята, а потім відхилена

М. І. Горбань (племінниця художника) та її портрет виконаний І. К. Дряпаченко у 1920-ті рр., поруч А. Д. Дяченко, кременчуцький художник-графік завдяки якому на могилі І. К. Дряпаченка у 2007 р. було встановлено пам'ятник.

За сприяння вчителів Василівської середньої школи у 1970–1980-ті рр. до Кременчуцького краєзнавчого музею теж потрапляють твори художника⁵⁰ (три малюнки і сім живописних портретів останнього періоду творчості). Зрозуміло, що дані про надходження робіт І. Дряпаченка до Кременчуцького краєзнавчого музею у реєстрі, складеному А. Терещенком, відсутні, як і про картину І. Дряпаченка “Вулиця ввечері”. У 1985 р. полотно було подаровано Державному російському музею родиною Б. Окунева (Ленінград)⁵¹.

Поява робіт видатного митця на торгах колекційним живописом і антикваріатом припадає на початок 2000-х рр. У 2007 р. і 2009 р. Аукціонний дім “Корнерс” виставив на продаж дві роботи І. Дряпаченка: “Флоренція” (1912) та “Українка” (1931)⁵². За реєстром А. Терещенка, місце знаходження картини під назвою “Куточок Флоренції” (1912) невідоме⁵³. Полотно “Українка” в реєстрі відсутнє. Насправді на ньому художник зобразив у 1920-ті рр. свою племінницю Марію Іванівну Горбань.

Після раптової смерті Івана Кириловича Дряпаченка у 1936 р. (внаслідок нещасного випадку) родичі розпродали багато його творів⁵⁴. Тому, зрозуміло, що перелік зі ста двадцяти шести відомих живописних і сорока трьох графічних робіт майстра не є остаточним, але максимально ґрунтовно відображає творчий доробок художника.

Отже, аналіз багатолітньої діяльності А. Терещенка і Б. Литовченка для збереження пам'яті та мистецької спадщини художника-графіка

Івана Кириловича Дряпаченка дозволяє окреслити його творчий шлях. Однак, при цьому виявляє проблеми, які виникли під час дослідження творчості митця. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що завдяки поста-тям А. Терещенка, Б. Литовченка та інших небайдужих до долі худож-ника І. Дряпаченка його ім'я у другій половині ХХ ст. було повернуто з небуття та вписано в історію українського мистецтва.

¹ *Дряпаченко* Іван Кирилович // Биобиблиографический словарь "Художники народов СССР": В 6 т. – М.: Искусство, 1976. – Т. 3. – С. 468.

² ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 14; ЦДАМЛМ України, ф. 290, оп. 1, спр. 361.

³ *Николаєва Т.* Повернення з небуття (архівні документи про українського художника Івана Дряпаченка) // Архіви України. – К., 2013. – № 4 (286). – С. 143–155.

⁴ *Николаєва Т.* Повернення з небуття (архівні документи про українського художника Івана Дряпаченка) // Архіви України. – К., 2013. – № 4 (286). – С. 151.

⁵ *Терещенко А.* Митець з народу // Червоний прапор. – Нові Санжари, 1981. – № 97. – С. 2–3; *Ханко В.* Вшановано пам'ять визначного митця // Образотворче мистецтво. – К., 2007. – № 4. – С. 69.

⁶ *Литовченко Б.* Як згасав талант (І.К. Дряпаченко) // Старожитності. – К., 1993. – № 13–14. – С. 14–15; ЦДАМЛМ України, ф. 290, оп. 1, спр. 361, арк. 3.

⁷ Там само, ф. 513, оп. 1, спр. 1728, арк. 16, 23.

⁸ Там само, ф. 1144, оп. 1, спр. 18, арк. 94, 98.

⁹ Там само, ф. 513, оп. 1, спр. 1728, арк. 3–4.

¹⁰ Іам само, ф. 1144, оп. 1, спр. 24, арк. 1; *Терещенко А.* Митець з народу // Червоний прапор. – Нові Санжари, 1981. – № 97. – С. 2; ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 6.

¹¹ *Косарик Дмитро* // Енциклопедія українознавства: У 10-х томах. – Париж; Нью-Йорк, 1954–1989. – Т. 3. – С. 1144.

¹² ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 72.

¹³ Там само, ф. 513, оп. 1, спр. 1251, арк. 1.

¹⁴ Там само, ф. 1144, оп. 1, спр. 13, арк. 1–6.

¹⁵ Там само, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 97–98.

¹⁶ Там само, ф. 1144, оп. 1, спр. 12., арк. 1–15; *Дряпаченко* Іван Кирилович // Биобиблиографический словарь "Художники народов СССР": В 6 т. – М.: Искусство, 1976. – Т. 3. – С. 468.

¹⁷ *Терещенко А.* Митець з народу // Червоний прапор. – Нові Санжари, 1981. – № 97. – С. 2–3.

¹⁸ *Литовченко Б.* Талант з народу // Культура і життя. – К., 1981. – № 65. – С. 3.

¹⁹ *Бабенко В.* Його зоря // Україна. – К., 1981. – № 35. – С. 12–13; *Гончар О.* Щоденники : у 3 т. / Олесь Гончар. – К. : Веселка, 2004. – Т. 2: (1968–1983) / [упоряд. В. Д. Гончар]. – С. 480; ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 11, арк. 7.

²⁰ *Николаєва Т.* Повернення з небуття (архівні документи про українського художника Івана Дряпаченка) // Архіви України. – К., 2013. – № 4 (286). – С. 145.

- ²¹ ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 103.
- ²² Там само, ф. 290, оп. 1, спр. 361, арк. 6.
- ²³ *Николаєва Т.* Повернення з небуття (архівні документи про українського художника Івана Дряпаченка) // Архіви України. – К., 2013. – № 4 (286). – С. 151.
- ²⁴ *Історія українського мистецтва. У 5-ти т. / НАН України ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, голов. ред. Г. Скрипник, ред. В. Рубан. – К., 2006. – Т. 4. – С. 430–431, 515, 553; І. Дряпаченко. Саломея // Нива. – СПб, 1912. – № 13. – С. 248.*
- ²⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 290, оп. 1, спр. 361, арк. 10.
- ²⁶ Там само, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 100–101.
- ²⁷ Там само, ф. 290, оп. 1, спр. 361, арк. 9.
- ²⁸ Там само, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 91, 98.
- ²⁹ Там само, ф. 290, оп. 1, спр. 361, арк. 18.
- ³⁰ *Николаєва Т.* Повернення з небуття (архівні документи про українського художника Івана Дряпаченка) // Архіви України. – К., 2013. – № 4 (286). – С. 150–151.
- ³¹ ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 73.
- ³² Там само, ф. 1144, оп. 1, спр. 13, арк. 1–6.
- ³³ Там само, ф. 290, оп. 1, спр. 361, арк. 22, 23, 29.
- ³⁴ *Николаєва Т.* Повернення з небуття (архівні документи про українського художника Івана Дряпаченка) // Архіви України. – К., 2013. – № 4 (286). – С. 145.
- ³⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 290, оп. 1, спр. 361, арк. 29.
- ³⁶ Там само, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 38, 168.
- ³⁷ Там само, ф. 290, оп. 1, спр. 361, арк. 25.
- ³⁸ ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 74.
- ³⁹ *Литовченко Б.* Талант з народу // Культура і життя. – К., 1981. – № 65. – С. 3.
- ⁴⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 11, арк. 35.
- ⁴¹ *Рубан В.* Український портретний живопис другої половини XIX – початку XX століття. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 164–167, 213.
- ⁴² ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 12, арк. 31.
- ⁴³ *Історія українського мистецтва. У 5-ти т. / НАН України ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, голов. ред. Г. Скрипник, ред. В. Рубан. – К., 2006. – Т. 4. – С. 430–431, 515, 553.*
- ⁴⁴ *Николаєва Т.* Повернення з небуття (архівні документи про українського художника Івана Дряпаченка) // Архіви України. – К., 2013. – № 4 (286). – С. 145.
- ⁴⁵ *Донецький обласний художній музей, інв. № Ж-1371; ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 58, 99; І. К. Дряпаченко. На озері // Искусство. – СПб, 1916. – № 1–2. – С. 27.*
- ⁴⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 112.
- ⁴⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 290, оп. 1, спр. 361, арк. 41.
- ⁴⁸ *Полтавський художній музей, інв. № НД/Ж-143.*
- ⁴⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 104.
- ⁵⁰ *Ханко В.* Вшановано пам'ять визначного митця // Образотворче мистецтво. – К., 2007. – № 4. – С. 69.
- ⁵¹ *Государственный русский музей: Каталог: В 15 т. – СПб.: Palace Editions, 2000. – Т. 9: Г–К. – С. 86.*

⁵² *Каталог* Аукціонного дома “Корнерс” № 4 от 22.12.2007. – С. 54; Там само, № 10 от 23.05.2009. – С. 32.

⁵³ ЦДАМЛМ України, ф. 1144, оп. 1, спр. 14, арк. 95.

⁵⁴ *Ніколаєва Т.* Повернення з небуття (архівні документи про українського художника Івана Дряпаченка) // *Архіви України*. – К., 2013. – № 4 (286). – С. 153.

Представлена інформація об дослідателях творчості українського художника і графіка І. К. Дряпаченко (1881–1936) – А. Терещенко і Б. Литовченко. В статті використані документи ЦГАМЛІ України, які свідчать про важку пошукову роботу, проделану дослідниками во другій половині ХХ в. для увековечування пам'яті художника. Обращено увагу на розбіжності в біографічній інформації про І. К. Дряпаченка у різних авторів, які перешли в мистецтвознавчі публікації, присвячені йому.

Ключевые слова: художник Іван Кириллович Дряпаченко; живопись; графіка; А. Терещенко; Б. Литовченко; Д. Косарик.

Information on researchers of the creative work of the Ukrainian artist and graphic I. K. Dryapachenko (1881–1936) – A. Tereshchenko and B. Lytovchenko is given in the article. Documents of CSAMLA of Ukraine are used in the article. They indicate an important research work, done by them in the second half of the 20th century to commemorate the artist. However, differences in biographical information about the artist by various authors went over art criticism publications on I. K. Dryapachenko.

Key words: artist Ivan Kyrylovych Dryapachenko; painting; graphic arts; A. Tereshchenko; B. Lytovchenko; D. Kosaryk.

УДК [930.253:94](477-25)''1943''

І. М. МЯГКИЙ*

**ВИЗВОЛЕННЯ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ –
МІСТА КИЄВА ВІД НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ
(за документами ЦДАВО України)**

Розглянуто комплекс питань: біографічні матеріали героїв штурму Києва 6.11.1943 р. – генералів І. Д. Черняхівського та П. С. Рибалка, роль партизанського руху у визволенні Києва, документи вермахту щодо воєнних дій під Києвом у 1943 р.

Ключові слова: Київ; генерал; бойові дії; накази.

6 листопада 2013 р. виповнилося 70 років з часу звільнення військами 1-го Українського фронту нашої столиці від німецьких окупантів. Глибше усвідомити значення цієї історичної події, дізнатися про деякі важливі або цікаві подробиці нам допомагають архівні документи. Немало рідкісних документів тієї знаменної доби зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). У цій статті розглядаються документи окремих фондів ЦДАВО України, а саме: “Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни” (ф. 4620), “Рада Міністрів УРСР” (ф. 2), “Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилкових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях” (ф. КМФ-8).

Одним із найбільш значущих документів доби є копія наказу Верховного Головнокомандувача Й. Сталіна від 6.11.1943 р. генералові армії Ватутіну про оволодіння військами 1-го Українського фронту м. Києвом [1, арк.237-243]. Значущість його полягає в тому, що в наказі перераховані військові частини всіх родів військ, які відзначилися під час штурму столиці України і за що багатьом із них було присвоєно почесне звання “Київських”. Дозволимо собі згадати лише про піхотинців 60-ої армії та танкістів 3-ої гвардійської танкової армії. Наведемо витяг із тексту самого наказу:

“Наказ Верховного Головнокомандувача
генералові армії Ватутіну

Війська 1-го Українського фронту, в результаті проведеної операції з сміливим обхідним маневром, сьогодні, 6 листопада, на світанку штурмом оволоділи столицею Радянської України, містом Київ – най-

* *Мякий Ігор Миколайович* – головний спеціаліст Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

більшим промисловим центром і найважливішим стратегічним вузлом оборони німців на правому березі Дніпра.

Із взяттям Києва нашими військами захоплено найважливіший плацдарм на правому березі Дніпра, що має важливе значення для вигнання німців з Правобережної України.

В боях за визволення міста Києва відзначилися війська генерал-полковника Москаленка, генерал-лейтенанта Черняховського, танкісти генерал-лейтенанта Рибалка, льотчики генерал-лейтенанта авіації Красовського і артилеристи генерал-майора артилерії Королькова”.

У наступних рядках цього наказу перераховуються дивізії, корпуси, бригади, полки та батальйони, що особливо відзначилися під час штурму м. Києва.

“На відзнаку здобутої перемоги з’єднанням і частинам, що відзначилися в боях за визволення міста Києва, надати найменування “Київських”(далі – перерахування саме цих частин).

“Сьогодні, 6 листопада, о 17 годині столиця нашої Батьківщини від імені Батьківщини салютує нашим доблесним військам, що визволяли місто Київ, двадцятьма чотирма артилерійськими залпами з 324 гармат.

За відмінні бойові дії оголошую подяку всім керованим Вами військам, що брали участь в боях за визволення міста Київ.

Вічна слава героям, що полягли в боротьбі за свободу і незалежність нашої Батьківщини!”

Верховний Головнокомандувач

Маршал Радянського Союзу

6 листопада 1943 р.

Й. Сталін

Недарма в першій частині наказу обидва генерали – і Черняховський, і Рибалко названі окремо. Так було відзначено особливу заслугу цих офіцерів та очолюваних ними військ у визволенні столиці України. Доречно зазначити, що в ЦДАВО України зберігається цікавий біографічний матеріал обох командувачів.

Документи, які сформовані в одну архівну справу ф. 4620, розповідають про бойовий і життєвий шлях двічі Героя Радянського Союзу, уродженця с. Оксанина, Уманського району, Черкаської області, генерала армії Івана Даниловича Черняховського[2, спр. 50]. Саме його 60-а армія на час штурму м. Києва займала плацдарм на Дніпрі, на північ від столиці України, і безпосередньо брала участь у її визволенні.

Серед документів справи цікавими є спогади про І.Д.Черняховського його рідних та товаришів по службі, листи самого Івана Даниловича до своєї родини, зокрема й ті, що написані у перші роки війни. Серед документів цієї справи можна відзначити фотографії [3, спр. 50, конверт № 19]. Це насамперед зменшена фотокопія грамоти Президії ВР СРСР про присвоєння генерал-лейтенанту Черняховському першої Золотої Зірки Героя Радянського Союзу (далі – текст грамоти дослівно):

“Герою Радянського Союзу тов. Черняхівському Івану Даниловичу.

За Ваш геройський подвиг, виявлений під час форсування річки Дніпро на північ від Києва, міцне закріплення плацдарму на західному березі річки Дніпро, Президія Верховної Ради СРСР своїм указом від 17 жовтня 1943 р. надала Вам звання Героя Радянського Союзу”;

індивідуальне фото генерал-лейтенанта Черняхівського, зроблене у 1943 р., ще до отримання ним першої Золотої Зірки Героя Радянського Союзу;

фото музейної експозиції, де демонструвалися особисті речі – шинель, нагороди та особиста зброя(шабля) генерала;

фото генерала І. Д. Черняхівського, зроблені під час військових нарад.

Цей же фонд містить цінні біографічні матеріали ще одного українця – безпосереднього учасника штурму столиці України, уродженця с. Малий Істороп, Лебединського району, Сумської області, Павла Семеновича Рибалка [4, оп. 3, спр. 46]. Двічі Герой Радянського Союзу, маршал бронетанкових військ П. С. Рибалко(це звання він отримав уже у 1945 р.) на час визволення Києва обіймав посаду командувача 3-ої гвардійської танкової армії у складі 1-го Українського фронту. Свою першу Золоту Зірку Героя Радянського Союзу він отримав саме за форсування Дніпра, а Указ Президії ВР СРСР про присвоєння йому цього звання було видано 17 листопада 1943 р.

Про роль генерала Рибалка під час переправи його військ через Дніпро залишилися цінні письмові свідчення його молодшого брата – Петра Семеновича. В своїх спогадах останній писав про брата-героя так:

“...Багато захоплення висловлювали різні люди з приводу того, як брат Павло зорганізував переправу через Дніпро у 1943 р. Він керував цією переправою сам, особисто. Він не втрачав жодної миті даремно, намагався виграти час...” [5, арк. 8а].

У цій же справі можна ознайомитися з рідкісними особистими світлинами Павла Семеновича. Одна з них – в однострої генерал-майора Червоної Армії, зроблено приблизно в 1941–1942 рр. (до введення погонів); друга – зроблено у 1945 р., після отримання високого звання маршала бронетанкових військ [6, арк. 22, 23].

Говорячи про звільнення м. Києва від німецьких окупантів, не можна не згадати про роль в цій справі партизанського руху. Вже на початку 1943 р., саме в той час, коли радянські війська вели бої за звільнення багатьох українських міст та сіл, Український Штаб Партизанського Руху(далі УШПР), узгоджуючи свої дії з діями армії, значно активізує партизанський рух і на київському напрямку. Прямим свідченням цього є документи з ф.2 ЦДАВО України. Так, один з них — “Довідка

про хід виконання партизанськими загонами України весняно-літнього плану бойових дій з 1-го квітня по 1-е серпня 1943 р.” за підписом начальника УШПР Т. Строкача, 14.08.43 р. був направлений на ім'я Голови Ради Народних Комісарів УРСР Л. Корнійця. Ось декілька уривків із цього документа:

“До 1.04.43 р. було закінчено в основному перекидання великих з'єднань партизанських загонів на Правобережжя України.

Одночасно на Лівобережжя були виведені з Хінельських та Клетнянських лісів партизанські загони Попудренка, Салая та інш. для бойових дій та організації зв'язку з партизанськими загонами, що діють у східній частині Київської та західній частині Чернігівської областей.

На цей час створені обласні штаби партизанського руху в Київській, Житомирській та інших областях“[7, арк. 1–2].

У розділі тієї ж вищезгаданої “Довідки...” – “Зміни завдань партизанським загонам” дізнаємося, зокрема, про таке:

“У зв'язку з обстановкою, що змінилася та з метою розширення партизанського руху в Прикарпатській Україні, південних та південно-західних областях України були частково змінені та розширені завдання існуючим, а також поставлені завдання нещодавно сформованим з'єднанням та загонам...

З'єднанню генерал-майора Сабурова (2117 чол.), замість виходу в Станіславську область, поставлено завдання діяти у східних районах Житомирської, західних районах Київської та північних районах Вінницької областей і впливати на залізничні вузли: Козятин, Фастів, Коростень, Київ. Вказані вузли та залізничні лінії, що ведуть до цих вузлів, з'єднанням т. Сабурова вже розвідані і освоєні...

З'єднанню генерал-майора Наумова (400 чол.), замість рейду в Черновицьку область, здійснити рейд по південній частині Житомирської, Київської та північній частині Кіровоградської областей, із завданням встановлення зв'язку з діючими партизанськими загонами, мінування залізничної лінії Фастів-Знаменка, впливу на судноплавство по річці Дніпро та організації нових партизанських загонів...

З'єднанню т. Ушакова (510 чол.), сформованому на базі загону, виділеного із з'єднання Сабурова, впливати на залізничну лінію Київ-Фастів-Біла Церква, після чого вийти в район Кіровоградської області...

З'єднанню т. Покровського, нещодавно сформованому на базі колишнього партизанського загону ім. Чапаєва (112 чол.) – вийти на територію Київської області для активізації партизанського руху та організації диверсій на залізничних лініях, що підходять до Київського вузла.

З'єднанню т. Тарануценка (1732 чол.) – організувати диверсії на річках Дніпро та Прип'ять (в межах УРСР), на залізничних лініях: Київ-Тетерев та Чернігів-Овруч і на шосе в цих районах.

З'єднанню т. Бовкун(1500 чол.) поставлено завдання впливати на залізницю Київ-Ніжин-Бахмач, шосе Київ-Чернігів та на судноплавство противника по річці Десна, на ділянці Київ-Чернігів" [8, арк. 13-16].

У цій же справі можна знайти й письмові свідчення про ефективність дій партизанів восени 1943 р. на різних гілках київської залізниці та переправах через Дніпро. Ці документи носять назву спецповідомлення від УШПР і направлялись вони теж на ім'я Голови РНК УРСР Л. Корнійця. Ось витяг із одного з них:

...”За даними на 22.09.43 р. українськими партизанськими загонами пущено під укіс 20 військових ешелонів противника (зокрема, на київських гілках):

Київ – Коростень – 8

Київ – Полтава – 2

Київ – Фастов – 6

У бойових діях та аваріях вбито 1034 німецьких офіцера та солдата...” [9, арк. 62].

Наступне спецповідомлення надійшло таке:

...”За даними, що надійшли за 24.09.43 р. українськими партизанськими загонами у бойових діях та аваріях ешелонів знищено 318 німецьких і мад'ярських офіцерів та солдатів.

Пущено під укіс 12 військових ешелонів(серед них на лінії Київ-Ніжин – 2).

...Виконуючи наказ УШПР, партизанське з'єднання “За Батьківщину”/командир Бовкун/ забезпечило переправу частин Червоної армії через річку Десну в районі Остра і через річку Дніпро в районі Сорочиничі/90 км на північ від Києва/. Про забезпечення переправи доніс командувач 17-го корпусу генерал-лейтенант Бондарев” [10, арк. 61].

Таким чином, вищенаведені документи з ф. 2 ЦДАВО України яскраво демонструють, наскільки вагомий внесок зробили партизани у справу визволення столиці України.

Восени 1943 р. події навколо можливого прориву радянськими військами німецької ”Дніпровської лінії” набули широкого розголосу, в тому числі й у міжнародній пресі. Цікаве радіозведення, що надійшло 4.10.43 р. з Лондона, збереглося в документах архіву:

“Кореспондент агентства Рейтер з Цюріха повідомляє, що радянські війська займають позиції на Дніпрі в районі на південь від Орші до Дніпропетровська, тобто по фронту довжиною більше ніж 600 км...

Радянська авіація розвиває свої операції в районах на південь від Запоріжжя та на схід від Києва. Її удари для німців в теперішній час є досить відчутними...

Газета “Таймс” вмістила в сьогоднішньому номері статтю, яка детально аналізує становище на Східному фронті. В статті зауважується, що завтра виповнюється три місяці від початку літнього наступу ра-

дянських військ на Сході. Особливу увагу приділено боям на Дніпрі. Автор статті підкреслює, що за декілька днів буде з'ясовано – чи буде Дніпро форсований ще до зими, чи його форсування увійде до плану зимового наступу радянських військ. Автор зауважує ще, що форсування Дніпра зустрічає великі труднощі у зв'язку з могутніми укріпленнями, побудованими німцями на західному березі, що вимагає спочатку сильного руйнування авіацією, і лише тільки після цього, війська інших родів могли б розгорнути операції з форсування Дніпра широкими масштабами, тобто від його верхньої до нижньої течії”[11, арк. 78–79].

Для об'єктивного усвідомлення буремних подій, які восени 1943 р. вирували навколо столиці України, документи архіву дають змогу розглянути ситуацію і, так би мовити, з протилежної – німецької сторони. Інформація про це міститься у документах ф. КМФ-8.

Загалом саме цей фонд становить великий інтерес як для дослідників історії Другої світової війни в цілому, так і окремих її подій на території України. Це пояснюється, насамперед, широтою матеріалів, представлених в ньому, хоча в основній частині документів цього фонду все ж йдеться про бойові дії саме на західних територіях колишнього СРСР/Прибалтика, Білорусія та Україна/.

Не менш цікавою є й сама історія виникнення фонду. Наприкінці Другої світової війни ці документи потрапили до рук американського командування як військові трофеї, а після війни були передані в Національний архів США, де на їх основі виготовлено мікрофільми.

У 1960 р. на основі цих мікрофільмів були створені каталоги, що широко надійшли у продаж.

Уже у січні 1965 р., згідно із замовленням Інституту історії партії при ЦК КПУ та розпорядженням РМ УРСР, Архівному управлінню при РМ УРСР було асигновано \$1287, на які в свою чергу управління через контору “Міжнародна книга” замовило в США 164 ролики мікрофільмів/позитивів/. Зрештою, у серпні-вересні 1965 р. виготовлені ролики надійшли до Архівного управління, а звітти їх було передано на тимчасове зберігання до Центрального Державного Історичного Архіву м.Києва. В кожному ролику налічувалось від трьох до 20-ти тек документів/одиниць зберігання/. В межах ролика теки формувались не по одному фонду/тобто установі/, а по різним установам та формуванням, що діяли не тільки на окупованій території колишнього СРСР, але й в Західній Європі та навіть Північній Африці.

Основна частина інформації про воєнні дії безпосередньо в Україні зберігається у документах командувача військами оперативного тилового району групи армій “Південь”. Загальновідомий факт, що з початком війни нацистської Німеччини проти СРСР командування вермахту саме на цю групу і поклало завдання відрізати радянські війська в Західній Україні, захопити переправи через Дніпро в районі Києва та йти на з'єднання з арміями, що наступали з боку Румунії.

Доречно буде навести дані також і німецької сторони, які у великій кількості можна знайти у документах ф. КМФ-8, щодо посилення партизанського руху. Ось, наприклад, яка сумна для німців статистика впливає з наказу офіцера військової контррозвідки при командувачі військами оперативного тилового району групи армій “Південь”. У нижченаведеному витягу з цього наказу позначено диверсії у Київському регіоні тільки за липень 1943 р.:

“4.7.43р. на залізничній ділянці Київ – Коростень між Загальцями та Трубецькою наїхав на міну ешелон, паровоз та 8 вагонів зійшли з рейок.

4.7.43р. на залізничній ділянці Київ – Коростень між Трубецькою та Пісківкою наїхав на міну ешелон, вирвано вибухом 70 см рейок на фронтівій колії, паровоз отримав незначні пошкодження.

5.7.43р. на залізничній ділянці Київ – Коростень між мостом через Жвиш та Клавдієво наїхав на міну ешелон, підірвано фронтіву колію.

6.7.43р. на залізничній ділянці Київ – Фастів під Мотовилівкою/в 14 км на північний схід від Фастова/ вантажний ешелон підірвався на міні, паровоз та 10 вагонів зійшло з рейок.

7.7.43р. на залізничній ділянці Київ – Коростень в 2,5 км на захід від станції Клавдієво підірвано фронтіву колію.

9.7.43р. на залізничній ділянці Київ – Коростень між Трубецькою та Пісківкою наїхав на міну ешелон, з рейок не зійшов, втрат в особовому складі немає.

13.7.43р. на залізничній ділянці Київ – Яготин на 64-му км між Березанню та Хмелевиком підірвався на міні ешелон. Вибухом вирвано 100 м рейок, 9 вагонів зійшло з рейок, загинуло 3 німецьких солдата, 2 важко поранено.

19.7.43р. на залізничній ділянці Київ – Коростень в 3 км на захід від Трубецької залізничний ешелон підірвався на 2 мінах. Паровоз отримав легкі ушкодження, 4 вагона зійшло з рейок, вирвано 20 м рейок. Патруль, що знаходився у засідці на 72 км, внаслідок сильного туману нічого не помітив.

23.7.43р. на залізничній ділянці Київ – Гребінка, між Кучаковим та Морозівкою, в 23 год.50 хв. на відмітці 40,7 км наїхав на міну вантажний ешелон. По обидві сторони рейок вирвано 30-60 см полотна. За 11,5 год. потяг продовжив свій рух. Донесення у зв’язку з пошкодженням лінії зв’язку надійшло з запізненням.

27.7.43р. за 500 м на схід від ст. Яготин міною було підірвано залізничне полотно. Вирвано 80 м рейок. В тому місці було виявлено та видалено одну ручну гранату.

30.7.43р. на залізничній ділянці Київ – Лубни на відмітці 40,6 км між Кучаковим та Морозівкою наїхав на міну вантажний ешелон, пошкоджено 1,5 м рейок, матеріальних збитків та втрат в живій силі немає.

31.7.43р. на 57-му км між Саворичами та Марківцями на залізничній ділянці Ніжин – Київ підірвався на міні санітарний потяг. Внаслідок вибуху паровоз завалився на фронткову колію, 8 вагонів зійшло з рейок. Вибухом вирвано 100 м рейок.

31.7.43р. за 3.5 км на захід від Спартака на залізничній ділянці Київ – Коростень було підірвано залізничне полотно, внаслідок чого зійшли з рейок паровоз та 5 вагонів. Паровоз та 4 вагона отримали пошкодження. Вибухом вирвано 30 м фронтвої колії. Протягом майже 16 годин залізнична ділянка була закрита для руху.

28.7.43р. на автомобільному шляху Київ – Житомир за 27 км від Києва у двох місцях було підірвано кабель” [12, арк. 10–12].

Таким чином, попереднє німецьке зведення свідчить про те, що вже відзначалось раніше, а саме: діяльність партизанів напередодні підходу Червоної армії до Дніпра значно полегшила її завдання щодо оволодіння столицею України та вкрай ускладнила оборонні дії німців.

З якою ж саме системою німецької оборони довелося зіткнутися радянським військам під Києвом восени 1943 р.? Як би там не було, але командування вермахту оборону м. Києва почало планувати вже в лютому 1943 р., про що свідчать нижченаведені документи. Ось витяги з “Наказу про оборону Києва” від 21.02.43 р. за підписом командира корпусу охоронних військ та командувача військами оперативного тилового району групи армій “Південь” генерала Фридерічі:

“1. На генерал-майора Гешена, командира 213-ої охоронної дивізії, покладається загальна оборона Києва.

Він віддає розпорядження на всі необхідні для організації оборони військові заходи.

2. Розподіл на ділянки та кордони ділянок:

Необхідно створити 3 ділянки оборони.

а/ Ділянка А/Дарниця/:

Кордони: праворуч від Дніпра, ліворуч від дороги Київ –Бровари/включно/.

б/ Ділянка Б/Воскресенська Слобода/:

Кордони: праворуч від дороги Київ – Бровари/виключаючи/, ліворуч Дніпро.

в/ Ділянка В/місто Київ/:

Кордони: вже встановлена лінія оборони міста на захід від Дніпра.

3.Організаційна структура оборони:

а/ Район охорони мостів під началом коменданта району охорони мостів.

б/Внутрішній пояс:

1. На схід від Дніпра: Осокорки, Шевченко, Нова Дарниця, висота 122,7 км на дорозі Київ – Бровари, Троєщина, Дніпро/приблизна лінія/.

2. У західній частині: лінія оборони по околиці Києва, змикання з зовнішнім поясом на східному березі необхідно визначити.

в/ Внутрішній пояс: тільки на східному березі Дніпра/головна позиція/: Дніпро під Жуківкою, Бортничі, стрілка під Бортничами, Княжичі, Бровари, залізоплавильний завод, Зазим'я, Дніпро під Старим Руслом/приблизна лінія/.

г/ Висунуті позиції під Борисполем, Русановим, Бобриком, Семиполками та Літками.

д/ Черговість будівництва укріплень:

1. Внутрішній пояс в тій мірі, наскільки це необхідно для відбиття нападів.

2. Висунуті позиції і одночасно 3. Зовнішній пояс як головну позицію/з використанням місцевих мешканців, що мають у розпорядженні/.

В рамках окремих поясів:

а/ Перегородження шосейних доріг та залізниць проти танкових сил і бронепотягів.

б/ Протитанкові укриття.

в/ Пункти спостереження.

г/ Стрілецькі осередки.

д/ Укріплення важливих ділянок, потім розширення їх до батальйонних та полкових ділянок оборони/включаючи позиції для важких видів піхотного озброєння/.

е/ Одночасно з прибуттям матеріалів необхідно будувати укріплення навколо окремих споруд, а потім розширювати систему укріплень до суцільної кругової лінії"[13, арк. 71–72].

В одному з подальших наказів німецького командування, зокрема бойового коменданта Києва вже від 24.02.43 р., подається важливе доповнення до попередньої інформації, а саме – про посилену німецьку оборону дніпровських переправ:

“Для безпосередньої охорони переправ через Дніпро задіяні такі сили:

А. 1. На Південному залізничному мосту: 4 унтер-офіцера, 38 рядових зі складу 610-го гренадерського полку.

2. На мосту Райхенау: 1 офіцер, 6 унтер-офіцерів та 42 рядових зі складу 612-го гренадерського полку.

3. На Північному залізничному мосту: 3 унтер-офіцера, 37 рядових зі складу 987-го батальйону територіальної охорони.

Додатково є ударний резерв 612-го гренадерського полку у складі 9 офіцерів, 31 унтер-офіцера та 100 рядових, а також 1 унтер-офіцера та 8 рядових зі складу 424-го мосто-будівельного батальйону.

Б. Для захисту мостів проти повітряних нальотів задіяні такі сили: три батареї 88-ми мм зенітних гармат по чотири гармати в кожній;

крім того на Південному залізничному мосту є вісімнадцять 20-ти мм зенітних гармат, а на Північному залізничному мосту – шість таких самих гармат.

Окрім цього на південно-західному аеродромі у Києві є три батареї 88-ми мм зенітних гармат та одна батарея 20-ти мм зенітних гармат” [14, арк. 80].

Щодо планів використання німцями місцевого населення на будівництві саме київської ділянки своїх укріплень, про що згадувалося вище, теж є цікава інформація. Це доповідна записка/представлена у вигляді таблиці/ начальника саперних частин вермахту щодо потреби в робочій силі на будівництві лінії оборони від Києва до Бердянська станом на 22.05.43р. /будівництво планувалось з травня по вересень/ [15, арк. 12]:

Місто	Довжина лінії (км)	Фахівці	Підсобні працівники (чоловіки)	Підсобні працівники (жінки)	Разом	Для транспорту, заготівлі лісу та інших допоміжних робіт
Київ	155	1000	1000	7100	9100	8000

Але незважаючи на всі заходи німців восени 1943 р. стратегічний стан на “Дніпровській лінії” для вермахту все більше загострювався. Німецьке командування намагалось всіма засобами перешкодити просуванню Червоної армії в цьому напрямку, що, наприклад, і відбилось у наступному наказі від 19.09.43 р.:

“Таємно!

Бойовому коменданту Кременчуга

Бойовому коменданту Києва

Генерал-начальник служби військових сполучень групи армій “Південь” телефонограмою, таємно, наказує:

Залізничні мости біля Києва та Кременчуга негайно підготувати до потужного руйнування. Підготовка не повинна заважати залізничному руху. Прошу командувача оперативного тилового району групи армій “Південь” посилити охорону мосту для запобігання актам саботажу, спрямованим на відвернення підриву мостів” [16, арк. 1–2].

Зрештою всі оборонні заходи командування вермахту зазнали провалу, і 3.11.43 р. радянські війська переходять у рішучий наступ на Київ з Лютезького плацдарму. У нижченаведеному документі німці, в притаманній на той час для своїх повідомлень зі Східного фронту “прихованій” формі, змушені були визнати втрату Києва. Ось витяг із наказу №59 коменданта 585-го штабу армійського тилового району від 6.11.43 р:

“Обстановка.

3.11.43 р. противник перейшов в очікуваний наступ з плацдарму, що на захід від Лютежу. При використанні великих танкових сил та штурмової авіації противнику вдалось просунутися у південному та південно-західному напрямках. 5.11.43 р. танкові підрозділи противника вийшли на шосе Київ– Житомир. Важкі оборонні бої тривають...

Окреслення переднього краю:

Від правого флангу армії до м. Київ – без змін/танкові авангарди на західній околиці Києва/ – Приорка – Пуща-Водиця – Гостомель...” [17, арк. 60–61].

Після вступу радянських військ до Києва всі зрозуміли, наскільки постраждало місто від воєнних дій 1941–1943 рр. та окупації. Киянам та й усьому українському народу треба було відбудовувати свою столицю майже заново. Картину Києва перших днів після німецької окупації відображено у документі ф. 4620 – листі М. Хрущова до Й. Сталіна під назвою “Становище в Києві”, який датовано 8.11.43 р. Процитуємо найбільш яскраві факти з цього листа:

“На світанку 6.11.43 р. війська 1-го Українського фронту визволили від німецьких окупантів м. Київ.

Варто відзначити добру організацію артилерійського вогню, проведеного нашими артилеристами. Нашим влучним і виключно могутнім артилерійським вогнем була відразу придушена артилерія противника, що дало можливість розгортати навальний наступ нашої піхоти і танків. Німці, боячись повного оточення їх у місті, в паніці тікали з нього і не встигли спалити й висадити у повітря м. Київ, як це було зроблено з іншими містами Лівобережної України. Але декілька значних об’єктів противник все ж встиг висадити в повітря і підпалити. Згоріли – Київський університет, Будинок оборони, міська публічна бібліотека, електростанції, висаджено два цехи заводу “Більшовик”, хлібозаводи, водогінне господарство, всі мости, колії і низка великих житлових будинків.

Майже всі театри вціліли. Раніше згоріли: цирк, театр Червоної армії, театр “Юного глядача” і всі кінотеатри, які були розташовані в центрі міста.

Німці намагались угнати все населення міста. Кияни вишукували всілякі засоби, щоб ухилитися від облав. Вони ховались в каналізаційних і водостічних колодязях, замурували один одного в підвалах будинків, завалювали себе мотлохом на горищах. В бесіді зі мною київський лікар Пашков розповів, що для того, щоб збити німецьких собак-шукачок зі сліду, він ховався у підвалі і йдучи туди, змастив черевки іхтіоловою маззю, а місце, де ховався, облив гасом.

Зараз з околишніх лісів, боліт, ярів та кладовищних склепів повертаються великими групами кияни. Вони справляють тяжке враження від пережитих страхів і нестатків.

Ми зараз займаємось встановленням порядку в місті, обліком майна, яке збереглось і відновленням найважливіших галузей міського господарства.

Частково висаджений німцями водогін за декілька днів буде відбудований. Вціліле на заводах електрообладнання дасть можливість за декілька днів забезпечити подачу місту близько тисячі кіловат електроенергії, чого вистачить для першої черги водогону й освітлення. На хлібзаводах збереглося деяке обладнання і кілька печей. Крім того, буде використано близько 50 дрібних хлібопекарень.

Вживаємо всіх заходів, щоб якнайскоріше побудувати залізничний міст через Дніпро” [18, арк. 256–259].

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, сподіваємося, що наведені в статті архівні документи сприятимуть збагаченню нашої історичної пам’яті і сформуєть чіткіше уявлення щодо окремих подій нашої історії, а саме – визволення м. Києва у листопаді 1943 р.

¹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 335, арк. 237–243.

² Там само, спр. 50.

³ Там само, конверт № 19.

⁴ Там само, ф. 4620, оп. 3, спр. 46.

⁵ Там само, арк. 8а.

⁶ Там само, арк. 22, 23.

⁷ Там само, ф. 2, оп. 12, спр. 215, арк. 1–2.

⁸ Там само, арк. 13–16.

⁹ Там само, арк. 62.

¹⁰ Там само, арк. 61.

¹¹ Там само, арк. 78–79.

¹² Там само, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 202, арк. 10–12.

¹³ Там само, спр. 223, арк. 71–72.

¹⁴ Там само, арк. 80.

¹⁵ Там само, спр. 491, арк. 12.

¹⁶ Там само, арк. 1–2.

¹⁷ Там само, спр. 517, арк. 60–61.

¹⁸ Там само, ф. 4620, оп. 3, спр. 335, арк. 256–259.

Рассмотрен комплекс вопросов: биографические материалы героев штурма Киева 6.11.1943 г. – генералов И. Д. Черняховского и П. С. Рыбалка, роль партизанского движения в освобождении Киева, документы вермахта о военных действиях под Киевом в 1943 г.

Ключевые слова: Киев; генерал; боевые действия; приказы.

On the basis of archival documents the author considers the complex of questions, namely: the biographical materials of the heroes of assault of Kyiv City at 6.11.1943 – general I.D. Chernyakhovskyi and general P.S. Rybalko, the role of partisans movement in the liberation of Kyiv City; the documents of Wehrmacht on the war actions near the Kyiv City in 1943.

Key words: the Kyiv City; the general; the war actions; the orders.

УДК 930.253:[792+929](477)

В. М. ШЕПЕЛЮК*

**ОСОБОВИЙ ФОНД РЕЖИСЕРА,
АКТОРА В. С. ВАСИЛЬКА У ЦДАМЛМ УКРАЇНИ**

В. Василько. 1950-і рр.
Музейний фонд ЦДАМЛМ України.

На основі архівних документів ЦДАМЛМ України висвітлено творчий шлях відомого українського актора, режисера Василя Василька (Міляєва).

Ключові слова: Василь Василько; театр; драматургія; п'єса; стаття; вистава; актор; режисер; архівний фонд.

У квітні цього року виповнилося 120 років від дня народження видатного українського актора, режисера, одного із засновників українського театру ХХ ст., корифея української сцени, митця яскравого й самобутнього таланту Василя Степановича Василька (Міляєва) (1893–1972).

Вихованець театральної школи корифеїв сцени М. Садовського і П. Саксаганського, молодий актор В. Василько поринув у світ нового театру, твореного Лесем Курбасом (“Молодий театр”, “Березіль”). Саме великий Курбас, митець високоінтелектуального рівня, різнобічно обдарована людина, вплинув на Василька новим баченням модернового театру, театру психологічних образів і розкриття внутрішнього світу людини. Під його впливом актор починає режисерську діяльність.

Творча праця в Одеській держдрамі, Харківському Червонозаводському театрі, Чернівецькому драматичному театрі не минули даремно для актора і режисера В. Василька. Вони сприяли його утвердженню в театральному мистецтві України як талановитого режисера, якому підвладні були українська класика і сучасна драматургія, російська та західноєвропейська драматургія.

* Шепелюк Василь Миколайович – начальник відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України.

Як і його вчитель Лесь Курбас, В. Василько прагнув перетворити театр “показу”, “уявлення” в театр “переживання”, театр “психологічного портрету”.

Заслуга режисера В. Василька в тому, що навіть у класичних п’єсах українських драматургів І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, російських – О. Грибоедова, М. Гоголя, О. Островського, він зумів розкрити глибину людських почуттів. А ще режисер В. Василько успішно інсценізував прозові твори для їх постановки на театральній сцені.

І, безперечно, ми не можемо не віддати належне В. С. Васильку у відновленні пам’яті великого майстра сцени Леся Степановича Курбаса.

У ЦДАМЛМ України зберігається особовий фонд В. С. Василька¹.

Документи були передані до ЦДАМЛМ України дружиною режисера Ю. М. Розумовською-Василько, театрознавцем П. І. Кравчуком.

Серед творчих матеріалів із фонду митця натрапляємо на рукописи п’єси С.Черкасенка “Про що тирса шелестіла” (1919), музичної комедії “Енеїда” за мотивами І.Котляревського, світлини та фотокопії до сцен із вистав “Затоплений дзвін” Г.Гауптмана, “Гріх” В. Винниченка, “Макбет” В. Шекспіра, “Мірондоліна” К. Гольдоні, “Машиноборці” Е. Толлера, “Джіммі Хіггінс” Е. Сінклера.

Декілька справ із творчих матеріалів присвячено п’єсі “За двома зайцями” М. Старицького: сценічний варіант п’єси, режисерські експлікації до вистави, записки процесу праці над “Двома зайцями”.

Багато вистав за участю актора і режисера В. С. Василька було поставлено на сцені Одеського державного українського театру імені Жовтневої революції, що нині носить його ім’я. Серед російської драматургії – “Любов Ярова” К.Треньова, “Кінець Криворильська” Б. Ромашова, “Страх” О. Афіногенова, “Голос Америки”, “Розлом” Б. Лавреньова, “Слава” В.Гусєва, “Шторм” В.Білл-Білоцерківського, “Угрюм-ріка” за В.Шишковим, “Мій друг” М. Погодіна, “Ревізор” М. Гоголя, “Васса Железнова”, “Єгор Буличов” М. Горького, “Без вини винні”, “Дохідне місце” О.Островського, “Розкинулось море широко” В. Вишневського та інші. Українська драматургія у виставах В. Василька представлена іменами М. Старицького (“За двома зайцями”), В. Винниченка (“Гріх”), Лесі Українки (“Лісова пісня”), О. Корнійчука (“Богдан Хмельницький”) Т. Шевченка (“Катерина”) О. Кобилянської (інсценізація повісті “Земля”), М. Кропивницького (“По ревізії”), І. Франка (“Украдене щастя”), І. Карпенка-Карого (“Наймичка”), С. Черкасенка (“Про що тирса шелестіла”), І.Кочерги (“Марко в печі”), Г. Квітки-Основ’яненка (“Шельменко-денщик”).

Значний внесок режисера В. Василька і у зарубіжну драматургію. Серед його авторів – В. Шекспір (“Віндзорські жартівниці”, “Макбет”),

В.Василько в ролі Шельменка у виставі “Шельменко-денщик”
за Г. Квіткою-Основ’яненком 1940-і рр.
Музейний фонд ЦДАМЛМ України.

К. Гольдоні (“Господиня готелю”, “Слуга двом панам”), Ф. Шіллер (“Підступність і кохання”).

В. Василько багато зробив для увічнення пам’яті корифеїв української сцени, що творили українське театральне мистецтво в часи заборони українського слова, українського національного театру. Його нариси присвячені акторам Л. Ліницькій, М. Садовському, Ф. Левицькому. Серед матеріалів режисера В. Василька – рукопис та машинопис книги “Фрагмент режисури”².

Від 1920-х рр. В. Василько пише статті, присвячені першим революційним театрам, створенню театального музею, вихованню молодого театральної зміни, новим формам, методам і стилю роботи у революційному українському театрі.

В. Василька цікавило все, що було пов’язане з процесом роботи в театрі, починаючи від творення сценічних образів і закінчуючи питаннями складових у театральному дійстві: жанр п’єси, режисура, роль деталей, масовість, розподіл ролей, перевтілення актора в образ, творча дружба актора і режисера, методи постановок.³

Цікава деталь: у 1971 р. режисер на схилі літ пише невелику статтю – роздум про долю тогочасного українського театру в період “драматургічної порожнини” поч. 70-х, коли він розумів, що театральне мистецтво, як і суспільство, потребує змін (“Сумні мої роздуми”).⁴

У якому б театрі В. Василько не працював, він завжди залишав про них свої спогади, статті, нариси. Тут і улюблена для нього Одесь-

ка держдрама (Одеський український драматичний театр ім. Жовтневої революції), на сцені якої він втілював у життя не одну постановку, що ставала для зросійщеної Одеси новим відкриттям української класичної драми (“Енеїда” за І. Котляревським, “Земля” за О. Кобилянською, “Наймичка” І. Карпенка-Карого, “Гайдамаки” за Т. Шевченком)⁵.

Про свої театри В. Василько залишив низку статей, інформацій. Це і Харківський Червонозаводський театр, і Сталінський (Донецький) український драматичний театр імені Артема, і Чернівецький український музично-драматичний театр⁶.

Велика заслуга В. Василька у написанні статей про акторів І. Замичковського, Любов Гаккебуш і, звичайно, про Леся Курбаса, що був для нього і вчителем, і наставником, і другом. Саме завдячуючи В. Васильку ім'я Леся Курбаса вийшло з п'єтми забуття в кінці 1950-х рр. Вдячний учень і послідовник присвятив йому низку статей, інформацій, спогадів (“Що нам залишив Лесь Курбас”, “Про Леся Курбаса”, “Чого мене навчив Лесь Курбас”, “Система О. С. Курбаса” та ін.)⁷. Світлій пам'яті свого вчителя В. Василько присвятив п'єсу “Чашка чорної кави”.

Для УРЕ на поч. 1960-х рр. В. С. Василько написав декілька статей про акторів українського театру XIX–XX ст. Серед них – імена А. І. Крамаренка, О. С. Курбаса, Ф. В. Левицького, Л. П. Ліницької, С. А. Мануйлович, М. К. Садовського⁸. Вони були його сучасниками, колегами, друзями.

Перу В. Василька належать доповіді про корифеїв українського театру: Марію Заньковецьку, М. Старицького, М. Садовського, Л. Курбаса, Любов Ліницьку.

Митцю боліло провінційне становище українських театрів 1950–60-х рр. (стаття “Причини занепаду українських театрів”).⁹ Лекції В. Василька – це цілий театральний світ, розмаїтий, яскравий, зігрітий внутрішнім почуттям самого актора. Для майбутніх театрознавців – це неабиякий матеріал, що допоможе їм усвідомити високу місію країни під назвою “Театр”.

Пропрацювавши в театрі досить значний період життя, В. С. Василько не міг не залишити для нащадків прекрасних спогадів про свою театральну юність, пов'язану з іменами М. Заньковецької, М. Садовського, Л. Курбаса, І. Мар'яненка, цілою плеядою акторів – сучасників В. Василька.

Його щоденники за 1914–1926 рр. – це епоха національного і соціального піднесення крізь призму документальних свідчень людини, громадянина, актора.¹⁰

Вражають інсценізації В. Василька, що стосуються поем Т. Г. Шевченка “Гайдамаки”, “Відьма”, повістей О. Ю. Кобилянської “Земля”, “У неділю рано зілля копала...”, оповідань А. П. Чехова, роману В. Шишкова “Угрюм-ріка” – все було підвладне великому режисеру¹¹.

У фонді В. Василька особливе місце посідає листування. Його кореспондентами були: композитор Г. Г. Верьовка, театрознавець В. М. Гайдабура, режисер Я. Т. Геляс, мистецтвознавець Д. О. Горбачов, співаки І. С. Козловський, М. І. Литвиненко-Вольгемут, Д. М. Гнатюк, драматург І. А. Кочерга, кінорежисер В. І. Івченко, театрознавці Н. Б. Кузякіна, М. Г. Лабінський, художник Д. Г. Нарбут, актори І. О. Мар'яненко, О. І. Сердюк, В. М. Чистякова, С. В. Федорцева, Р. О. Черкашин, перекладачка І. І. Стешенко¹².

У фонді В. Василька відклалася велика кількість афіш його вистав, ювілейних вечорів за його участю. Тут вистави за п'єсами та інсценізації творів В. Шекспіра, О. Корнійчука, О. Кобилянської, В. Білль-Білоцерківського, В. Шишкова, Ю. Яновського, Г. Квітки-Основ'яненка¹³.

Окремо зупинимося на довголітній дружбі В. Василька і Державного музею театрального, музичного та кіномистецтва України. Саме цьому музею і присвятив режисер свої перші статті ще у 1923–1928 рр. Це, зокрема, “Театральний музей” (1923 р.), “Театральний музей МО “Березіль” (газ. “Культура і побут”, № 29, 02 серпня 1925р.), “Початок театрального музею на Україні” (1928р.).

Починаючи з 1950-х рр. В. Василько дарував музею рукописи статей про корифеїв української сцени, інсценізації творів, альбоми світлин сцен із вистав у постановці режисера, ескізи декорацій, костюмів до вистав, нотні рукописи, друковані видання. Трохи пізніше В. Василько передав до музею монографії про акторів-сучасників, щоденникові записи, спогади, особливо багато їх про Л. Курбаса¹⁴.

Тодішнє керівництво музею висловлювало вдячність митцю за надіслані рукописи спогадів про театральне життя України 1920–1930-х рр., за бібліотеку, яка значно поповнила книжкові фонди музею. Працівники музею називали В. Василька “хрещеним батьком”¹⁵.

Серед музейних предметів режисера, що зберігаються у ЦДАМЛМ України, слід виділити: рояль австрійської фірми ХІХ ст., живописний портрет В. Василька роботи художника В. Белова, письмове приладдя, ляльки театрального вертепу, гримувальна скринька актора, малюнки художника Абби, присвячені В.Васильку у ролях.

Особовий фонд В. С. Василька у ЦДАМЛМ України – неоціненний. Він вартий уваги не тільки театрознавців, акторів, режисерів і музейних працівників, а й широкого загалу шанувальників українського театрального мистецтва.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 635, оп. 1, 2, 1416 од. зб. за 1908–1987 рр.

² ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 196–199.

³ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 200–232.

⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 232.

- ⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 234–243.
- ⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 244–256.
- ⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 254–273.
- ⁸ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 278.
- ⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 338.
- ¹⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 396–400.
- ¹¹ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 401–421.
- ¹² ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 489–783.
- ¹³ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 848–861.
- ¹⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 434.
- ¹⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 896.

На основе архивных документов ЦГАМЛИ Украины освещен творческий путь известного украинского актера, режиссера Василия Василька (Миляева).

Ключевые слова: Василий Василько; театр; драматургия; пьеса; статья; спектакль; актер; режиссер; архивный фонд.

The article presents the career of Vasyl Vasylo (Milyaev), the famous Ukrainian actor and stage director on the used documents of the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine.

Key words: Vasyl Vasylo; the theatre; the dramaturgy; the play; the article; the performance; the stage director; the archival collection

УДК 930.253:[61+929](477)

Л. В. ЛЮБАРСЬКА*

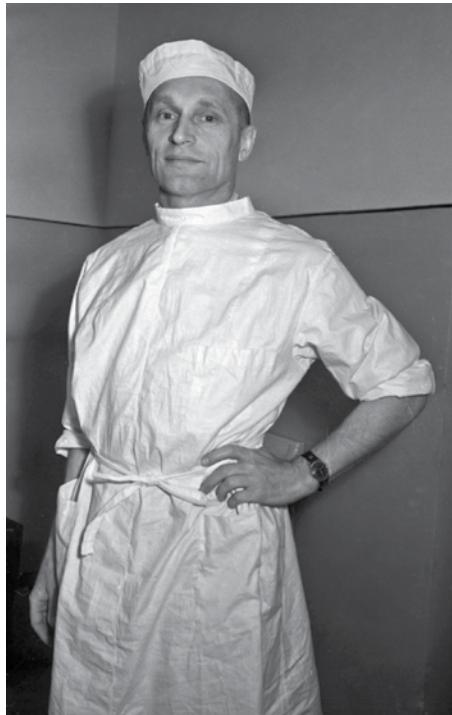
**ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
М. М. АМОСОВА**

Подано інформацію про аудіо-візуальні документи з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного про життя та наукову діяльність М. М. Амосова.

Ключові слова: аудіовізуальні документи; аудіозаписи; кінодокументи; фотодокументи.

6 грудня 2013 р. не лише Україна, а все світове співтовариство відзначило 100-річний ювілей видатного українського хірурга, дійсного члена НАНУ, директора Інституту серцево-судинної хірургії, біокібернетика, інженера, публіциста і прозаїка М. М. Амосова.

Наукова і громадська діяльність М. М. Амосова надзвичайно широка й цікава. Не менш різноманітною є й колекція аудіовізуальних документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, присвячена життю вченого. У фондах архіву зберігається близько 40 фотодокументів, що висвітлюють різні періоди наукового і кар'єрного зростання М. М. Амосова, починаючи від 50-х і до кінця 80-х рр. ХХ ст. На них М. М. Амосов за роботою, серед колег-лікарів, під час виконання обов'язків депутата, виступів і у неформальній обстановці.

М. М. Амосов – керівник клініки
серцевої хірургії Українського НДІ
туберкульозу імені академіка
Ф. Г. Яновського.
Київ, 50-і рр. ХХ ст.
ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного
од. обл. 0-200856.

* Любарська Людмила Валентинівна – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

Виняткову цінність становлять аудіозаписи лекцій та виступів М. М. Амосова на конференціях, присвячених нагальним проблемам медицини та перспективам її розвитку (“Медицина майбутнього”, 1963), творчому підходу до роботи (1969), напрямам кібернетики (“Кібернетика і соціологія”, 1968), інтерв’ю (1971) і навіть начитка повісті М. М. Амосова з включенням голосу автора.

Величезний інтерес викликають також понад 60 кінодокументів, які відображають М. М. Амосова як фахівця світового рівня і надзвичайно багатогранну особистість. Так, у кінофільмах “Увага! Серце!” (1962), “Микола Амосов” (1971), “20 лет спустя. Встречи с Амосовым” (1989) глядач ознайомлюється з його професійною діяльністю, дізнається про новаторство у створенні апарату штучного кровообігу, протезів клапанів, може побачити унікальні записи розбору операції й супровідні технічні рекомендації самого хірурга. У кінофільмах “Діалог триває” (1975) та “Робот получает профессию” (1976) йдеться про роботу М. М. Амосова-кібернетика, його напрацювання у галузі розробок штучного інтелекту, які започаткували нові й перспективні наукові напрямки: нейрокібернетику, комп’ютерну соціологію тощо та вивчення фізіології серця. Низка кінодокументів висвітлює громадсько-політичну діяльність М. М. Амосова, зокрема щодо виконання ним обов’язків народного депутата СРСР. Крім того, значну увагу вчений приділяв щоденним потребам пересічних громадян і проводив велику пропагандистську роботу, спрямовану на профілактику захворювань і омолодження організму в цілому (кінофільм “Спорт для ледачих” (1984) та телесюжет “Установча конференція” (1985).

Пропонуємо добірку фотодокументів, які висвітлюють різні сфери життя і діяльності М. М. Амосова.

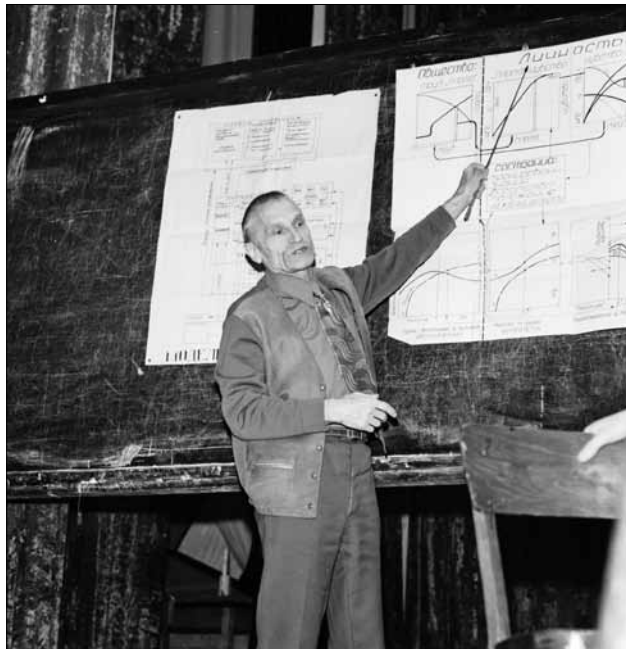
М. М. Амосов – керівник клініки
серцевої хірургії Українського
НДІ туберкульозу імені академіка
Ф. Г. Яновського, заслужений діяч
науки УРСР.
Київ, 28 грудня 1960 р.
ЦДКФФА України
ім. Г.С.Пшеничного
од. обл. 0-117611.

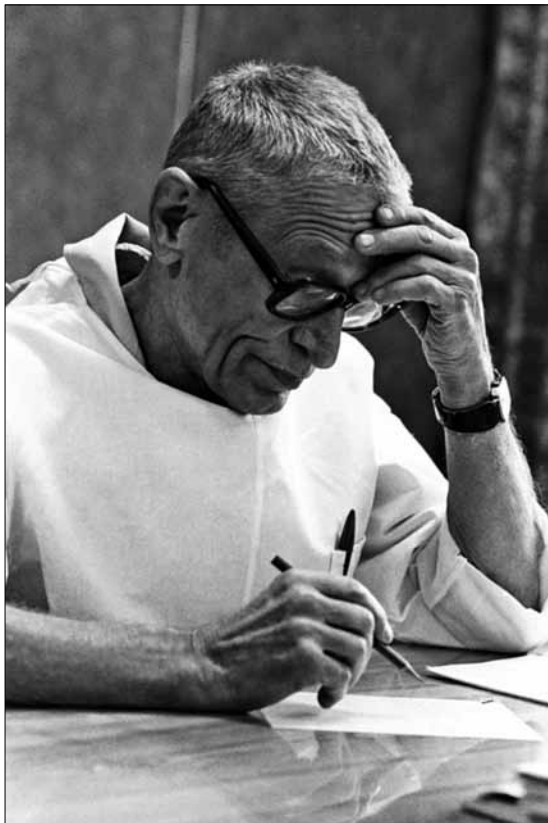
Кандидат у депутати Верховної Ради СРСР по Київсько-Московському виборчому
округу, лауреат Ленінської премії М. М. Амосов з виборцями Залізничного району
м. Києва. 17 травня 1974 р.
ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного од. обл. 0-134914.

М. М. Амосов (ліворуч) – керівник клініки серцевої хірургії Українського НДІ туберкульозу і грудної хірургії імені академіка Ф. Г. Яновського і генеральний авіаконструктор О. К. Антонов у залі засідань I сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання. Москва, липень 1974 р.
ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного од. обл. 0-200748.

М. М. Амосов – хірург, член-кореспондент АН УРСР виступає на відкритті клубу цікавих зустрічей в Київському інституті харчової промисловості.
3 грудня 1974 р.
ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного од. обл. 2-122728.

М. М. Амосов – директор Київського науково-дослідного інституту серцево-судинної хірургії, академік АН УРСР. Київ, 3 листопада 1983 р.
ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного од. обл. 0-169484.

М. М. Амосов – директор Київського науково-дослідного інституту серцево-судинної хірургії на вернісажі на Андріївському узвозі. Київ, 12 квітня 1986 р.
ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного од. обл. 0-213378.

М. М. Амосов (праворуч) – директор Київського науково-дослідного інституту серцево-судинної хірургії на території Кремля під час роботи з'їзду народних депутатів СРСР. Москва, травень – червень 1989 р.
ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного од. обл. 0-200791.

Представлена інформація об аудіовізуальних документах із фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного о житті і науковій діяльності М. М. Амосова.

Ключевые слова: аудіовізуальні документи; аудіозаписи; кінодокументи; фотодокументи.

The article presents the information on the audio and visual documents of the collections of the Central State Archives of audio, video and visual documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi, dedicated to the life and scientific activity of M. M. Amosov

Key words: audio and visual documents; audio records; video documents; photo documents.

УДК 930.25(477+475)(043.2)

М. В. КРАВЧЕНКО*

**ПИТАННЯ АРХІВНОГО ПРАВА НА СТОРІНКАХ
ЧАСОПISУ “АРХЕЙОН” 1927–1939 рр.**

Подано короткий огляд створення та видання архівного журналу “Архейон” у зв’язку з проблематикою архівного права у публікаціях на його сторінках та визначено місце часопису в інтелектуальному просторі архівістів у даному контексті.

Ключові слова: архівна справа II Речі Посполитої; часопис “Архейон”; тематика статей; архівне право.

Значення періодики для історичних досліджень, присвячених періоду від середини ХІХ століття, зазвичай важко переоцінити, тому нині джерельна вартість, зокрема часопису “Архейон” також не підлягає сумніву. Він був і залишається цінним джерелом архівного знання, донині відповідає рівню провідних європейських видань. “Архейон” – це архівний часопис із майже сторічною та понад стотомною історією (2011 року вийшов друком 112 том), тому часопис належить до польської та світової архівної літератури, зокрема як одне з перших спеціалізованих видань, присвячених архівній справі у Європі.

Дослідженню питань, пов’язаних з часописом “Архейон”, присвячено чимало ґрунтовних публікацій польських дослідників: “Народження та міжвоєнні роки “Архейону” Пьотра Баньковського¹ – історії створення та характеристики змісту перших номерів; «Шістдесят років “Архейону”»² та “Співтворці “Архейону” у 1927–1939 роках” Болеслава Вошинського³ – аналізу тематики статей у зв’язку з їх авторством, “Часопис “Архейон” і його значення для архівів та польського архівознавства” Стефана К. Кучинського⁴. А також низка менших, приурочених до видання сотого тому часопису, статей: «Роль і місце “Архейону” у польській архівістиці” Славоміра Радоня⁵, “Сто томів часопису “Архейон”» Стефана К. Кучинського⁶, “Роль “Архейону” у праці історика” Анджея Рахуби⁷. В українській же історіографії часопису присвячено вкрай мало уваги.

* *Кравченко Марія Вікторівна* – аспірантка кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені І. Франка.

Започаткування створення центрального органу у сфері архівної справи зазвичай пов'язують з потребою випускати профільне періодичне видання, яке б інформувало професійну спільноту про здобутки, актуальні проблеми, дискусії з різноманітних проблемних питань. Наприклад, “Архивное дело” в СРСР, “Archivalische Zeitschrift” – у Німеччині, “Nederlands Archievenblad” – у Нідерландах та ін. Зазначимо, що таких видань на початку ХХ століття було зовсім небагато. Вперше питання необхідності видання фахового періодичного видання архівознавчого характеру на польських теренах виникло ще 1917 року на засіданні Архівної комісії (Komisja Archiwalna) Департаменту Політичних Справ (Departament Spraw Politycznych) Тимчасової Ради (Tymczasowa Rada)⁹, працівником якої був Віцентій Лопацинський (Wicenty Łopaciński) – у подальшому редактор цього часопису.

Пізніше, 1919 року питання було порушено знову серед працівників Відділу державних архівів (Wydział Archiwów Państwowych) та Архівної Ради (Rada Archiwalna) на одному з засідань Комісії у справах архівних публікацій. Однак конкретні результати були відсутні¹⁰.

Знову про потребу видання часопису заговорили лише на IV-й сесії Архівної Ради 3 січня 1922 року. Серед основних проблем, котрі турбували архівних працівників, що їх озвучив Юзеф Пачковський (Józef Pączkowski), була також потреба у створенні друкованого органу Відділу державних архівів, з метою публікації на його сторінках відомостей про актуальні проблеми архівної справи, обміну фаховим досвідом та озвучення адміністративних питань¹¹. Автором детальнішого проекту такого часопису, попередньо під назвою “Архівний огляд”, став секретар Архівної Ради В. Лопацинський. За взірць вирішено було взяти такі архівні періодичні видання як “Archivalische Zeitschrift” та “Nederlands Archievenblad”.¹² Але врешті питання було вкотре відкладено.

У черговий раз до обговорення повернулись на IV Загальному з'їзді польських істориків, що відбувався 8–9 грудня 1925 року у місті Познань, на засіданнях окремої Секції, яка чи не вперше об'єднала доповіді за тематикою “Архіви”, під головуванням Юзефа Семенського (Józef Siemieński). До слова, засідання саме цієї секції розглядають в історіографії як першу загально-польську архівну конференцію. На чолі з Ю. Пачковським (ініціатор та організатор цієї секції) зібрались кілька десятків видатних польських архівістів, які упродовж двох днів на засіданнях заслухали та обговорили 16 рефератів. Один із цих рефератів був присвячений питанню архівного часопису – “Про архівні видання та потреби у цьому напрямку”¹³ авторства В. Лопацинського, працівника Відділу державних архівів та роз'їжджого архівіста¹⁴. Після виголошення реферату розгорнулася дискусія, котра мала значний вплив на характер часопису, відшліфувала виголошені автором ідеї¹⁵.

За задумом автора, планувалось випускати “не місячник та не кварталник, а лише періодичне видання в кілька друкованих аркушів”,

принаймні два томи на рік під назвою “Архівний огляд” (“Przegląd archiwalny”). Про зміст та спосіб розміщення матеріалу, характер його викладу (науковий чи популярний) дискутували насамперед з урахуванням того, що не всі кола польської інтелігенції були знайомі з архівною тематикою, тому необхідними були популяризація та поширення знання про архіви та архівні зібрання, архівну справу (зокрема, відомостей про ведення робіт з упорядкування та консервації документів). Окремо наголошувалось на необхідності безкоштовного поширення часопису в усіх міністерствах та Воєводських і навіть Старостинських правліннях, а також на важливості організації обміну з іноземними архівними та історичними видавництвами.

Більш детально обговорювали змістове наповнення першого номера, насамперед необхідність вміщення у ньому тексту Декрету про організацію державних архівів та опіку над архівними матеріалами від 17 лютого 1919 року з коментарями-роз’ясненнями до нього. Так, планувалось подати роз’яснення з приводу того, що таке архіви, як їх організовувати, чим вони відрізняються від реєстратур та чому взагалі потрібне таке розмежування. До слова, цього не було реалізовано у першому номері та лише частково реалізовано у різних статтях у подальшому. Іншим істотним комплексом повинна була стати “Архівна хроніка”, де б систематично публікувались звіти роботи Відділу державних архівів, складені на основі місячних звітів усіх державних архівів. Окрім цього відзначено також потребу в публікації нормативних документів, що стосуються архівної справи. Обидві частини складала б “Урядовий розділ”.

Неурядову частину часопису планувалось присвятити історії архівів та архівної справи. Завдання вміщених у ньому публікацій полягало б у тому, щоб у доступній формі подавати історичні відомості про архівну справу Польщі від найдавніших часів з метою “... показати та довести, що архівна служба в Польщі має давні та прекрасні традиції, які потрібно культивувати та продовжувати”. Також планувалось вести окремий розділ, присвячений закордонним архівам. Необхідність цього розділу була продиктована пошуком моделі організації архівної справи в Польщі в умовах становлення незалежної держави.

Перераховані вище тематичні напрями були окреслені як провідні, але далеко не усі з них знайшли відображення у публікаціях часопису, також не реалізовано усіх намірів з організації матеріалів. Зокрема, на сторінках часопису так і не було опубліковано та прокоментовано текст згаданого вище Декрету від 7 лютого 1919 року, а лише подано окремі його положення та відомості про обставини його розробки та затвердження. Здебільшого це було пов’язано зі зменшенням або втратою актуальності багатьох тем.

Випуск архівного часопису через фінансові проблеми значно затримався. Так, перший його том вийшов з друку 30 грудня 1926 року¹⁶,

тобто лише через два роки. Іншою була й назва: “Archeion, czasopismo naukowe, poświęcone sprawom archiwalnym”. Свої “етимологічно-історичні” зауваження стосовно вибору іншого варіанту назви редактор часопису Станіслав Пташицький (Stanisław Ptaszycki) подав згодом у 3-му томі, наголосивши на тому, що старогрецьке слово *архейон* має заінтригувати й зацікавити та окреслити проблематику.¹⁷ Відмінною була не лише назва, але й структура. У першому томі редакційний комітет номера вирішив подати насамперед відомості про створення та організацію державних архівів у Польщі та ознайомити зі станом архівів та їх зібраннями, а також про проблеми, пов’язані з ревідикацією. Разом з тим було поінформовано про намір у другому зошиті розпочати ведення інформаційного розділу, у якому йшлося б про діяльність польських архівів, подавався б огляд наукової літератури, відомості про каталоги, інвентарі та іншу довідкову літературу архівів.¹⁸

Редактором I–IX томів був Станіслав Пташицький, який взявся за підготовку першого тому часопису одразу після вступу на посаду керівника Відділу державних архівів і підготував його до випуску за лічені місяці. Редакторами X–XVI томів були Вітольд Суходольський (Witold Suchodolski) та В. Лопацинський. Окрім цього, до редакційного комітету входили професори: Ю. Семенський, В. Лопацинський (секретар), Казімеж Конарський (Kazimierz Konarski), Антоній Рибарський (Antoni Rybarski), Юзеф Стояновський (Józef Stojanowski); посприяв виданню також директор місцевого Державного архіву у Любліні Леон Бялковський (Leon Białkowski) та інші видатні польські архівісти. До написання статей для часопису залучали працівників різних архівних установ, при цьому окреслюючи широкі тематичні межі – теоретичні та описові праці з польської архівістики обсягом до одного аркуша друку 17 на 11 см¹⁹.

“Архейон” від початку видання неофіційно отримав статус періодичного друкованого органу центрального архівного уряду II Речі Посполитої²⁰. У період з 1927 до 1939 всього вийшло 16 томів загальною кількістю 3,5 тисячі сторінок. По одному номеру щорічно, за винятком перших чотирьох томів (1927 та 1928 роки), коли часопис виходив раз на півроку. 1930 року VI–VII томи були спарені, а у 1938–1939 роках вийшов лише один том – XVI-й. Найтонший том – XI (вийшов у 1933 році) містив 152 сторінки, а найбільший – VI–VII (1930 року) містив 178+153 сторінки. Частота виходу часопису напряму залежала від можливості фінансування²¹, тому нові томи публікувались вкрай нерегулярно.

Точну вартість томів часопису встановити складно. Відомо, що перший том можна було придбати за 6 злотих²², III – 9 злотих²³, V – 9 злотих²⁴, XI – 8 злотих²⁵. Відомості про наклад можна встановити лише частково. Так, номери за 1933 та 1934 виходили накладом 500 примірників.

Окрім “Архейону”, у міжвоєнний період на польських теренах виходило ще два періодичних видання, на сторінках яких регулярно з’являлись публікації з архівної справи. З 1928 року – “Łodzki Rocznik Archiwalny” та “Ateneum Kapłańskie”, які доповнювали тематику часопису.

Загалом публікації, що містяться на сторінках “Архейону” у міжвоєнний період, можна виділити у кілька тематичних груп: зарубіжний досвід, історія архівів та архівної справи, архівісти, урядовий відділ (переважно звіти, статистика), опис-огляди архівних зібрань/збірок, рецензії та огляди архівної літератури, теорія архівної справи, проблеми ревіндикації (повернення вивезених документів). Часто публікації охоплюють кілька тем одразу. Щодо пропонованих до розгляду питань архівного права, то здебільшого вони з’являються у різних публікаціях спорадично і лише зрідка їм присвячено окремі статті.

Статті, що порушують питання архівного права на сторінках часопису “Архейон”, можна розподілити за чотирма тематичними групами:

I. *Статті загального характеру, котрі містили характеристику нормативних документів (а найчастіше окремих їх пунктів) та мали на меті ознайомлення широкого загалу з їх змістом.*

Попри наміри, висловлені у ході одного з обговорень структури та змісту часопису, тексти нормативних документів на сторінках “Архейону” все ж не публікували. Проте у більшості публікацій містяться згадки про нормативно-правові акти у сфері архівної справи Польщі та подаються посилання на них в урядовій пресі, найчастіше побіжно, для підтвердження висловленої автором тези або ж роз’яснення своєї позиції. Часом стаття мала дискусійний характер, напр., стаття Стефана Еренкройца (Stefan Ehrenkreutz) “Роз’їжджі архівісти чи консерватори мистецтва та культури?”²⁶, яка вже у заголовку містила актуальну проблему необхідності чіткого окреслення статусу, повноважень та обов’язків працівників Відділу державних архівів на місцях. Або ж стаття Казімежа Качмарчика (Kazimierz Kaczmarczyk) “У справі визначення якості відносно формату і паперу, чорнила, стрічки та кальки”²⁷, де наводиться приклад існування у європейській діловодній практиці нормативних актів, які регулювали використання чорнила та паперу, вимоги до якості, формату та інших характеристик матеріалів і знарядь для письма. Основною ж метою цієї статті для автора-архівіста є початок дискусії та звернення уваги на проблему відсутності усталених норм у поточному діловодстві Польської держави.

Подібний характер має стаття А. Рибарського “Центральний архівний уряд у відродженій Речі Посполитій”²⁸, у якій автор, подаючи історію становлення державних архівів та органів управління у сфері архівної справи, підкріплення висловлених тез лише згадує про окремі нормативні документи попередніх століть. У цих коротеньких поси-

ланнях на нормативні документи здебільшого йдеться про важливість збереження архівних документів. Набагато докладніше А.Рибарський розглядає діяльність Архівної комісії (Komisja Archiwalna) 1917 року, яка вивчала організацію архівів на території новоствореної держави, і, зокрема, розробила перші програми розвитку архівної справи та опрацьовувала проект архівного статуту, який “охопив би усі потреби архівної служби”²⁹. Історію підготовки і затвердження такого провізоричного архівного статуту викладено дуже детально від моменту створення проекту, його обговорення та обставин прийняття, втім аналіз або коментарі до тексту відсутні. Окрім того, згадуються також: факт підготовки тимчасових приписів для організації діяльності усіх існуючих на території Королівства Польського Державних архівів, Постанова Ради керівників Міністерств 1 березня 1918 року про звернення до окупаційних влад у питанні прийняття Державних архівів, що поклала початок ревіндикації архівних документів, та прийняття Декрету про організацію державних архівів і опіку над архівними матеріалами 7 лютого 1919 року з незначними змінами.

Дещо відмінною не лише за темою, а й за структурою є стаття Владислава Абрахама (Władysław Abracham) “Церковне законодавство про архіви”³⁰, де подано історію європейського та польського архівного законодавства католицької церкви й охарактеризовано окремі нормативні акти періоду з XV століття до 1928 року. Поряд з нею виокремлюється публікація Яна Кволека (Jan Kwolek) “Наукова організація дієцезіальних архівів”³¹, у якій, окрім відомостей про Римську інструкцію 1923 року, розглянуто ще й актуальні проблеми архівного законодавства католицької церкви на польських теренах в цілому, а саме: відсутність нормативних документів організаційного характеру, таких як внутрішній устав архіву, правила роботи в читальному залі; нормативних документів, які б регулювали відносини духовних та світських архівів, статус та обов’язки директора архіву.

Публікація Броніслава Павловського (Bronisław Pawłowski) “Дещо про бракування актів”³² дає більш цілісну характеристику архівного законодавства II Речі Посполитої у конкретній сфері. У статті, разом із відомостями про європейську практику відбору на зберігання документів, подано короткий аналіз проблеми невідповідності реалій до прийнятого Розпорядження про збереження урядових документів і заборону знищувати їх без дозволу державних архівів, а поряд з тим відзначається невирішеність проблеми передачі цих документів на постійне зберігання.

Загалом публікації цієї групи дають змогу в загальних рисах ознайомитись з історією архівного законодавства II Речі Посполитої, деякими нормативними документами католицької церкви та окремих європейських країн.

II. *Іноземний досвід.*

Публікації цієї групи мають чітко виражений характер та дають уявлення про доволі широке коло питань архівного права у європейських країнах і у Радянському Союзі. Так, у статті В. Суходольського “Організація архівів в Радянській Росії”³³ є відомості про засадничі нормативно правові акти СРСР, зокрема подано аналіз декретів 1 червня 1918 та 30 січня 1922 р. Також відзначається зв’язок архівної справи з політикою, залежність організації архівних установ від політичного устрою. У публікації Алексія Бахульського (Bachulski Alexy) “Рецензії архівної літератури з РСФСР”³⁴ серед рецензій загальних праць подається також і коротенький аналіз збірників нормативних документів.

Відмінною є стаття А. Бахульського під назвою “Бельгійські архіви”³⁵, в окремому розділі якої подано інформацію для ознайомлення з темою бельгійського архівного законодавства, що регулює діяльність державних архівів, а в двох інших – про визначення у ньому прав та обов’язків урядників, правил внутрішнього розпорядку, охарактеризовано загальнодержавні статuti, декрети, правила користування архівними документами. Подібною за характером висвітлення теми є стаття Кароля Малечинського (Karol Maleczyński) “Італійські архіви”³⁶, де подано розлогу історію законодавства для державних архівів, решта підрозділів є значно меншими за обсягом, втім все одно у них подано аналіз окремих норм архівного права.

Більш оглядовий характер мають публікації Тадеуша Мантойфеля (Tadeusz Manteuffel) “Організація французьких архівів”³⁷, де подано лише посилання на дати прийняття, назви нормативних документів та окремі елементи їх змісту, В. Лопацинського “Угорські архіви”³⁸, що практично оминає питання архівного права, та Зигмунта Вдовішевського (Zygmunt Wdowiszewski) “Швейцарські архіви”³⁹, де більше уваги приділено системі архівних установ, а не питанням характеристики архівного законодавства.

III. *Проблеми та хід реалізації міжнародних договорів у справі ревіндикації.*

Повернення до Польської держави її архівних документів – це найактуальніша тема міжвоєнного архівознавства новоствореної держави, дуже гостра й така, що викликала у архівістів щонайбільший відгук. У статтях, присвячених цій темі, ретельно аналізувались тексти договорів, умови, обставини та хід їх виконання. Ю. Семеньський під заголовком “Ревіндикація коронних архівів”⁴⁰ подає опис порядку діяльності мішаної комісії на виконання 11 пункту Ризького миру та згадки про окремі резолюції, їх зміст. Леон Бялковський (Leon Białkowski) – “Що ми повинні ревіндувати з Києва?”⁴¹ – привертає увагу архівістів до необхідності повернення великих комплексів документальних матеріалів, створених у процесі діяльності польських урядів на зазначених теренах та до проблеми законодавчого оформлення цього.

Низка статей присвячена характеристиці текстів міжнародних угод та їх виконання у сфері розмежування архівних фондів нещодавно створених держав. У статті В. Суходольського “Виконання 11 статті Ризької угоди у сфері державних архівів” подано характеристику і критику “архівних” пунктів договору, особливості їх трактування сторонами та відомості про виконання.⁴² У публікації Євгена Барвінського (Eugeniusz Barwiński) “Переговори з Австрією в архівних справах”⁴³ вміщено не лише відомості про нормативні документи, які регулювали розмежування архівів, але й наведено з них цитати з метою простежити різницю між редакціями. Автор також проводить порівняння з договорами інших країн. Ю. Стояновський у статті “Переговори з Німеччиною в архівних справах”⁴⁴ здебільшого порушує питання виконання міжнародних договорів, порядку створення та діяльності комісій, а у статті “Польсько-Австрійський архівний договір від 26 жовтня 1932”⁴⁵ подає аналіз та характеристику цього договору. Окрему замітку найбільш загального інформативного характеру про стан справ обміну архівними матеріалами у рамках виконання мирних договорів з Австрією, Німеччиною, Росією, Чехословаччиною вміщено у Урядовому розділі у якості звіту.⁴⁶

IV. Урядова інформація.

Найменшою групою є добірка статей Урядового відділу, де вміщувались тексти протоколів засідань Архівної ради, які містили інформацію про дискусії з приводу існуючих нормативних актів та хід прийняття нових⁴⁷, зокрема таких як бюджет державних архівних органів та установ⁴⁸. Також публікуються звіти про виконання цих та інших постанов Архівної Ради й Відділу державних архівів.⁴⁹

Загалом значення часопису “Архейон” уже з моменту задуму його створення виходило за межі окреслення функціонування архівів та архівістики як самостійної дисципліни. Польські архівісти використовували часопис як трибуну, з якої закликали до дискусій, звертали увагу на проблеми архівної справи у Польщі, зокрема це стосувалось і питань архівного права, а найчастіше його відсутності в окремих аспектах регулювання діяльності архівів. Головним завданням стало концентрація архівних матеріалів, які належали або мають належати Польщі, і лише у матеріалах другого плану йшлося про організацію архівної справи та нормативне регулювання. Такий стан справ зумовили потреби тогочасного архівознавства. На перший план найчастіше виходили зібрання та роботи з впорядкування наявного обсягу архівного матеріалу, а вже потім його подальше теоретичне опрацювання. Разом з тим польське архівознавство перебувало у пошуку своєї ідентичності, вивчаючи та аналізуючи досвід інших країн (зокрема у галузі архівного права). Тому зміст часопису цілком відповідав потребам та професійним запитам працівників архівних установ та дослідників.

Значення часопису було визнано у наукових колах уже на початковому періоді його появи, про що свідчать, зокрема, рецензії Віктора Романовського⁵⁰ та Володимира Пічети⁵¹. В. Романовський, підсумовуючи значення та роль часопису, відзначив, що “Видання цікаво задумане й уміло виконане. Польський історик, безумовно, вдовольнить свої потреби, щодо архівної інформації: історикові України журнал теж не раз стане у пригоді”⁵². Рецензія В. Пічети має більш загальний характер, однак автор наприкінці висловлює побажання, щоб часопис виходив частіше.

“Архейон” цілком справедливо, за визначенням С. Пташицького, названо “першою кузнею архівного знання в Польщі”⁵³. Часопис став також путівником по архівах та збірках, репрезентував досягнення у галузі архівної справи. На його сторінках публікувались результати наукових досліджень та велись дискусії, подавалась інформація про події наукового життя, інформація, необхідна для поточної роботи кожного архіву, а також статистичні відомості, теоретичні питання та практичні рекомендації, нові методики і технології. Авторами статей ставали не лише провідні польські науковці, але й маловідомі кваліфіковані архівісти, історики, а також їх закордонні колеги.

¹ *Bańkowski P.* Narodziny i międzywojenne lata “Archeionu” / Piotr Bańkowski // *Archeion*. – Т. 50. – 1968. – S. 51–76.

² *Woszczyński B.* Sześćdziesiąt lat “Archeionu” / Bolesław Woszczyński // *Archeion*. – Т. 85. – 1989. – S. 7–28.

³ *Woszczyński B.* Współpracownicy “Archeionu” w latach 1927–1939 / Bolesław Woszczyński // *Archeion*. – Т. 100. – 1999. – S. 11–26.

⁴ *Kuczyński S.* Czasopismo „Archeion” i jego znaczenie dla archiwów i archiwistyki polskiej / Stefan K. Kuczyński // *Sześćdziesięciolecie archiwów państwowych. Materiały z sesji Łódź 10 XI 1979*. – Warszawa, 1981. – S. 100–112;

⁵ *Radoń S.* Rola i miejsce “Archeionu” w archiwistyce polskiej / Radoń Sławomir // *Archeion*. – Т. 101. – 2000. – S. 15–18.

⁶ *Kuczyński S.* Sto tomów czasopisma “Archeion” / Stefan K. Kuczyński. // *Archeion*. – Т. 101. – 2000. – S. 11–14.

⁷ *Rachuba A.* Rola “Archeionu” w pracy historyka / Andrzej Rachuba // *Archeion*. – Т. 101. – 2000. – S. 19–22.

⁸ *Романовський Р. В.* Архівна справа в Україні на сторінках часопису “Архейон” / Романовський Р. В. // “Політ. Сучасні проблеми науки: тези доповідей XII міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих учених, м. Київ, 4-5 квітня 2012р., / редкол. М.С. Кулик та ін. – К. : НАУ, 2012. – С. 89.

⁹ *Bańkowski P.* Narodziny i międzywojenne lata “Archeionu” ... – S. 52.

¹⁰ *Woszczyński B.* Współpracownicy “Archeionu” w latach 1927–1939... – S. 11.

¹¹ Детальний опис-звіт Paczkowski J. Z dziedziny archiwalnej. / Józef Paczkowski. // *Kwartalnik historyczny*. – XXXVI. – 1922. – S. 82–91.

¹² *Bańkowski P.* Narodziny i międzywojenne lata “Archeionu”... – S. 53.

¹³ *Lopaciński W.* O dotychczasowych wydawnictwach archiwalnych i o potrzebach w tym zakresie / Wincenty Lopaciński // Pamiętnik IV zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925. – T. 1. Referaty. – Sekcja VI b (Archiwa). – Lwów, 1925. – S. 1–4.

¹⁴ Такий переклад польського терміну “Archiwiści objazdowi” використовується на підставі статті: Романовський В. Архейон – науковий журнал, присвячений архівним справам. Томи I та II. Варшава 1927 / Віктор Романовський // Архівна справа. – Харків, 1928. – Книга 7. – С. 84–86.

¹⁵ Pamiętnik IV zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925. – T. 2. Prptokoły. – Sekcja VI b (Archiwa). – Lwów, 1927. – S. 140–141.

¹⁶ *Ptaszycki S.* Słowo wstępne / Stanisław Ptaszycki // Archeion. – 1927. – T. 1. – S. I

¹⁷ *Ptaszycki S.* Archiwum-archeion. Uwagi etymologiczno-historyczne / Stanisław Ptaszycki // Archeion. – 1927. – T. 1. – S. 1–11.

¹⁸ *Ptaszycki S.* Słowo wstępne... – S. I–II

¹⁹ Про це йдеться у листі до директора Архіву давніх актів у місті Львові О. Чоловського, датованого 20 січня 1927 року: AGAD w Warszawie. – Zespół: Zbiór Czołowskiego. – Syg. 3 (38610) – S. 42

²⁰ *Kuczyński S.* Sto tomów czasopisma “Archeion”... – S. 12.

²¹ *Ptaszycki S.* Słowo wstępne... – S. I–II.

²² Pamiętnik IV zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925. – T. 2. Prptokoły... – S. 254

²³ У примірнику, який зберігається у Відділі рукописів ЛННБ ім. В. Стефаніка, на контртитуллі олівцем зазначено: “Курно: Gubrynowicz. Cena: 9 □”.

²⁴ *Wańkowski P.* Narodziny i międzywojenne lata “Archeionu”... – S. 61.

²⁵ У примірнику, який зберігається у Відділі рукописів ЛННБ ім. В. Стефаніка, на контртитуллі олівцем зазначено: “K.: Gubrynowicz: 8zł 8/V 1933.”

²⁶ *Ehrenkreutz S.* Archiwiści objazdowi czy konserwatorowie zabytków sztuki i kultury? / Stefan Ehrenkreutz // Archeion. – 1927. – T. 1. – S. 145–154.

²⁷ *Kaczmarczyk K.* W sprawie ustalenia jakości względnie formatu i papieru, atramentu, taśmy i kalki / Kazimierz Kaczmarczyk // Archeion. – 1931. – T. 9. – S. 74–80.

²⁸ *Rybarski A.* Centralny zarząd archiwalny w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej / Antoni Rybarski // Archeion. – 1927. – T. 1. – S. 1–14

²⁹ *Rybarski A.* Centralny zarząd archiwalny w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej... – S. 4.

³⁰ *Abracham W.* Ustawodawstwo kościelne o archiwach / Władysław Abracham // Archeion. – 1928. – T. 4. – S. 1–14.

³¹ *Kwolek J.* Naukowa organizacja archiwów diecezjalnych. / Kwolek Jan // Archeion. – 1928. – T. 4. – S. 15–35.

³² *Pawłowski B.* Nieco o brakowaniu akt. / Bronisław Pawłowski // Archeion. – 1928. – T. 3. – S. 23–29.

³³ *Suchodolski Witold.* Organizacja archiwów w Rosji Sowieckiej / Witold Suchodolski. // Archeion. – 1928. – T. 3. – S. 71–83.

³⁴ *Bachulski A.* Sprawozdanie z literatury archiwalnej R.S.F.S.R. / Alexy Bachulski. // Archeion. – 1927. – T. 2. – S. 110–129

³⁵ *Bachulski A.* Archiwa Belgijskie. / Alexy Bachulski // Archeion. – 1928. – T. 3. – S. 46–70.

³⁶ *Maleczyński K.* Archiwa Włoskie. / Karol Maleczyński // Archeion. – 1929. – T. 5. – S. 1–30.

³⁷ *Manteuffel T.* Organizacja archiwów Francuskich / Tadeusz Manteuffel // *Archeion.* – 1927. – Т. 2. – С. 96–109.

³⁸ *Łopaciński W.* Archiwa Węgierskie / Wicenty Łopaciński // *Archeion.* – 1930. – Т. 6–7. – С. 75–83.

³⁹ *Wdowiszewski Z.* Archiwa Szwajcarskie. / Zygmunt Wdowiszewski // *Archeion.* – 1930. – Т. 6–7. – С. 84–101.

⁴⁰ *Siemieński J.* Rewindykacja archiwów koronnych. / Józef Siemieński // *Archeion.* – 1927. – Т. 1. – С. 33–60.

⁴¹ *Białkowski L.* Co powinniśmy rewindykować z Kijowa? / Leon Białkowski // *Archeion.* – 1927. – Т. 1. – С. 61–65.

⁴² *Suchodolski W.* Wykonanie art. XI traktatu Ryskiego w zakresie archiwów państwowych. Witold Suchodolski // *Archeion.* – 1927. – Т. 1. – С. 66–78.

⁴³ *Barwiński E.* Rokowania z Austryją w sprawach archiwalnych / Eugenjusz Barwiński // *Archeion.* – 1927. – Т. 1. – С. 79–92.

⁴⁴ *Stojanowski J.* Rokowania z Niemcami w sprawach archiwalnych / Józef Stojanowski // *Archeion.* – 1927. – Т. 1. – С. 93–105.

⁴⁵ *Stojanowski J.* Układ archiwalny Polsko-Austrjacki z dnia 26 października 1932 r. / Józef Stojanowski // *Archeion.* – 1933. – Т. 11. – С. 51–59.

⁴⁶ Dział urzędowy. Sprawozdanie Wydziału Archiwów Państwowych z czynności w roku 1930 // *Archeion.* – 1931. – Т. 9. – С. 1–15.

⁴⁷ Protokół posiedzeń V Sesji Rady Archiwalnej. Budżet Min. W. R. i O. P. Działu IX “Archiwa” na okresy 1927/8 i 1928/9 // *Archeion.* – 1928. – Т. 4. – С. 173–200; Dział urzędowy. Protokół posiedzeń VI sesji Rady Archiwalnej w d. d. 19–20 grudnia 1928 r. // *Archeion.* – 1929. – Т. 5. – С. 1–26; Dział urzędowy. Protokół posiedzeń VI sesji Rady Archiwalnej w dn. 28 i 29 marca 1930 r. // *Archeion.* – 1930. – Т. 8. – С. 1–13.

⁴⁸ Dział urzędowy. Sprawozdanie z działalności Wydziału Archiwów Państwowych. Rok 1929 // *Archeion.* – 1930. – Т. 6–7. – С. 1–10; Dział urzędowy. Zarządzenia Pana Ministra W. R. i O. P. // *Archeion.* – 1930. – Т. 8. – С. 35–36; Dział urzędowy. Sprawozdanie Wydziału Archiwów Państwowych z czynności w roku 1930 // *Archeion.* – 1931. – Т. 9. – С. 1–15.

⁴⁹ Dział urzędowy. Wykonanie uchwał Rady Archiwalnej // *Archeion.* – 1930. – Т. 8. – С. 27–34.

⁵⁰ *Романовський В.* Архейон – науковий журнал, присвячений архівним справам. Томи I та II. Варшава 1927... – С. 84–86.

⁵¹ *Пичета В.* Новые издания по архивному делу в Польше / Володимир Пичета // Архивное дело. – 1928. – Вип. 1. – С. 107–111.

⁵² *Романовський В.* Архейон – науковий журнал, присвячений архівним справам. Томи I та II. Варшава 1927... – С. 86.

⁵³ *Ptaszycki Stanisław.* Słowo wstępne // *Archeion.* – 1927. – Т. 1. – С. I–II.

Дан краткий обзор истории создания и издания архивного журнала “Архейон” в связи с затронутой в публикациях на его страницах проблематикой архивного права и определено место журнала в интеллектуальном пространстве архивистов в этом контексте.

Ключевые слова: архивное дело II Речи Посполитой; журнал “Архейон”; тематика статей; архивное право.

There is presented the review of establishment and publishing of the “Archeion” archival journal due to the problems of archival legislation on its pages. The author also indicates the place of journal in the archival intellectual sphere on those problems.

Key words: Archival affairs of II Rzeczpospolita; the “Archeion” journal; the subjects of articles; the archival legislation.

О. В. КУЛЬЧИЙ*

ЩОРІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ РАДИ АРХІВІВ

У період з 21 по 24 листопада 2013 року делегація українських архівістів на чолі з Головою архівної служби України О. П. Гінзбург, за участі директора Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва О. В. Кульчий та директора Державного архіву м. Києва В. П. Купченко взяла участь у роботі щорічної конференції Міжнародної Ради Архівів (далі МРА) “Облік, прозорість та доступ до інформації”, у засіданнях Форуму національних архівістів та Ради Європейського відділення МРА (EURBICA), які відбувалися у м. Брюссель (Королівство Бельгія).

21 листопада 2013 року в Посольстві України в Королівстві Бельгія відбулася зустріч делегації з Надзвичайним і Повноважним Послом України в Королівстві Бельгія та Великому Герцогстві Люксембург (за сумісництвом) Долговим І. О. Обговорено позицію української делегації під час участі у пленарному засіданні Форуму національних архівістів.

22 листопада 2013 року в Королівській бібліотеці відбулась церемонія відкриття Форуму національних архівістів (Forum of national archivists), а також засідання Ради Європейського відділення МРА (EURBICA). З вітальним словом до учасників звернувся президент МРА Мартін Берендсе. Він зазначив, що загальною темою для обговорення під час засідань Форуму національних архівістів є “Відкрите суспільство, відкрита інформація”.

У презентаційному виступі “Відкрите управління і роль архівів” Хон Джон Беннон (Австралія) зупинився на принципах законодавства про свободу інформації, зауважив, що інформація, яка зберігається в архівах, не може бути обмеженою, за винятком норм, котрі захищають права людини на приватну інформацію.

Джейм Антунес да Сілва (Бразилія) у доповіді “Публічне право на доступ до інформації” зазначив, що в Європі існує Конвенція про захист інформації, яка була прийнята Радою Європи у 1981 році з метою за-

* *Кульчий Олена Валеріївна* – директор Центрального державного архів-музею літератури і мистецтва України.

Українська делегація на Щорічній конференції МРА (м. Брюссель, Королівство Бельгія). Зліва направо: директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва О. Кульчий, Голова Державної архівної служби України О. Гінзбург, директор Державного архіву м. Кисва В. Купченко.

хисту фізичних осіб, при автоматизованій обробці. Він підкреслив, що в Бразилії право на інформацію передбачає свободу поглядів, одержання і передавання інформації без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Громадянам забезпечується право на захист інформації, що становить суспільний інтерес. Захист інформації не включає загального визначення інформації. Будь-який факт або повідомлення можуть вважатися інформацією, незалежно від природи її носія.

Після презентаційних виступів відбулася дискусія, під час якої обговорювалася програма Форуму на 2014 рік. Також було обрано Президента Форуму на 2014 рік.

Відкриттю конференції “Облік, прозорість та доступ до інформації” передувала велика підготовча робота. На цьому етапі члени МРА активно відреагували пропозиціям щодо вибору тем виступів та презентацій. Загалом програмний комітет конференції отримав понад 110 заявок практично з кожного регіону світу.

Відзначимо, що це була перша щорічна конференція МРА, яка стала відкритою для участі всіх охочих. Можливість участі всіх архівістів світу було відображене в Конституції, схваленої Міжнародними загальними зборами, що відбулися в м. Брісбен (Австралія) в 2012 році.

Слід зауважити, що МРА є громадською неурядовою організацією, котра фінансується її членами. Понад 60 років МРА об’єднує архівні

Голова Державної архівної служби України О. Гінзбург та директор Державних архівів Бельгії К. Велле.

установи та фахівців-практиків у всьому світі, щоб на високому рівні забезпечити управління архівами і фізичний захист документальної спадщини, створити авторитетні стандарти, підтримати діалог, обмін і передачу знань і досвіду через національні кордони. Маючи 1500 членів у 195 країнах і територіях, МРА прагне використовувати культурне різноманіття своїх членів для створення ефективних рішень і популяризації професії .

МРА – міжнародна організація, яка працює з особами, котрі ухвалюють рішення на найвищому рівні. Працюючи в тісному контакті з міжурядовими організаціями, такими як ЮНЕСКО та Рада Європи, МРА має тісні зв'язки з іншими неурядовими організаціями, наприклад, із Міжнародним комітетом Блакитного щита.

Існує 4 види членства, яке розподіляється між установами (центральні чи національні архівні установи, професійні асоціації, міжнародні організації та приватні архіви) і приватними особами (будь-який професійний архівіст або архівіст-студент). Всі рівною мірою цінуються МРА і отримують користь, будучи частиною міжнародної системи, де вони можуть дізнаватися про професійний досвід, обмінюватися поглядами, удосконалювати знання, знаходити підтримку.

23 листопада 2013 року в Соррег Hall відбулася церемонія відкриття щорічної конференції Міжнародної ради архівів, у якій взяли участь директор Державних архівів Бельгії Карел Велле, Міністр науки Філіп Коурард (Бельгія), Президент МРА Мартін Берендсе. Учасників конфе-

Голова Державної архівної служби України О. Гінзбург та директор Генеральної дирекції державних архівів Польщі В. Степняк.

ренції привітав Мартін Берендсе, який з приємністю зазначив, що 500 осіб зі ста країн світу погодилися приїхали до Брюсселя для участі у роботі щорічної конференції МРА.

З основними доповідями виступили: директор IRMT Енн Терстон, бельгійський уповноважений з питань інформації Віллем Дебекеларе, голова департаменту зв'язків з громадськістю та прозорості інформації при Раді Європейського Союзу Андре Рупрехтер, директор ARMA Елісон Норс.

Зупинимося на виступі голови департаменту зв'язків із громадськістю та прозорості інформації при Раді Європейського Союзу Андре Рупрехтер, щоб наблизити читача до атмосфери конференції та змісту виступів, які відображають сучасні та актуальні тенденції архівної справи у світі. Андре Рупрехтер зупинився на проблемі ролі архівів у прозорості процесів. Він зауважив, що доступ до інформації, підзвітності, прозорості роботи архівів – це теми, які тісно пов'язані. Інформаційні та комунікаційні технології (ІКТ) змінили очікування щодо доступу до інформації. Водночас тенденція до відкритого уряду зростає, що дозволяє громадянам мати доступ до документації та роботи різних установ і урядів, сприяє ефективному громадському контролю. Але як слово “прозорість” реалізується на практиці, що саме мається на увазі під цим? Чи означає це підзвітність і прозорість роботи уряду? Можна стверджувати, що архіви відіграють велику роль на всіх етапах прозорості – шляхом збереження інформації та забезпечення доступу

Українська делегація під час зустрічі з Надзвичайним і Повноважним Послом України в Королівстві Бельгія та Великому Герцогстві Люксембург (за сумісництвом) І. Долговим. Зліва направо: Голова Державної архівної служби України О. Гінзбург, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія та Великому Герцогстві Люксембург (за сумісництвом) І. Долгов, директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва О. Кульчий, директор Державного архіву м. Києва В. Купченко.

громадськості до них, що є відправною точкою в публічній звітності. Зокрема, в контексті Європейського Союзу, історичні архівні колекції проливають світло на минуле та сучасні події, виявляючи різні точки зору, витoki компромісних рішень у переговорах. У виступі було наведено приклади з повсякденної практики в Раді Європейського Союзу.

До речі, одним із основних проєктів, що розробляються в даний час під орудою Андре Рупрехтер, є проєкт, спрямований на модернізацію діловодства в роботі Ради ЄС для поліпшення управління інформацією, забезпечення безперебійної роботи бізнесу і збільшення надійності, відповідальності та прозорості.

Актуальними і сучасними були тези професора з архівів та документознавства при Університеті Британської Колумбії Шарон Олександр-Гудінг “Конфіденційність у небезпеці? Захист даних та діловодства у цифровому світі”. У них йшлося про те, що сучасні технології змінили засоби створення архівної інформації, поширення, зберігання та ведення облік, стали містити персональні дані. Це створює багато

складнощів для діловодів як довірених зберігачів. Доступ, використання та повторне використання інформації здійснюється при повному визнанні правових вимог.

Подальша робота конференції була організована шляхом розподілу учасників за 15 тематичними секціями. Зацікавленість викликали наступні теми: “Напруженість між доступом до інформації і права щодо захисту даних”, “Взаємодія (співпраця) громадян із владою, архівами і історією”, “Захист даних і ведення документації у цифровому світі”, “Відкрите суспільство і відкрита інформація”.

Під час секційних засідань відбулася зустріч Голови Державної архівної служби України О. П. Гінзбург з директором Державних архівів Бельгії Карелом Велле. Обговорювалися шляхи співпраці між архівними установами України та Бельгії. Карел Велле повідомив, що національні архіви країни зберігають архівні документи центральних установ національного – нині федерального – бельгійського уряду, яким від 30 до 1000 років. В архіві Бельгії зберігаються також документи про осіб, які відіграли важливу роль у бельгійському суспільстві (як політики, так і приватні особи). Читальна зала архіву Бельгії вміщує 50 відвідувачів, де створено комфортні умови для роботи з документами та можна застосовувати сучасні технічні засоби для здійснення пошуку необхідної інформації. Під час обговорення сторони підкреслили важливість обміну практичним досвідом та досягненнями між українськими та бельгійськими архівістами.

У рамках договору про співпрацю в архівній галузі між Україною та Республікою Польща були проведені консультації Голови Державної архівної служби України О. П. Гінзбург з директором Генеральної дирекції державних архівів Польщі В. Степняком, підписані доповнення до Угоди. О. П. Гінзбург запросила свого колегу на відкриття документальної виставки, присвяченої 200-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, яке заплановано на 27 лютого 2014 року.

Після пленарного та секційних засідань відбулось засідання Генеральної Асамблеї МРА, де було проведено голосування країнами-членами МРА як з організаційних питань, так із питань фінансування організаційного комітету МРА, що функціонує на постійній основі. Державна архівна служба України як користувач категорії А 1 отримала для голосування блакитну картку і право на 4 голоси. Наша делегація підтримала всі питання, які виносились на порядок денний, а саме: звіт про фінансову діяльність за поточний рік (доповідач віцепрезидент з фінансів), проект бюджету на 2014 рік та шкалу членських внесків на 2014 рік.

Завершуючи роботу конференції, організатори подякували всім за участь, за створення дивовижної атмосфери доброзичливості та ентузіазму, яка панувала упродовж усіх днів роботи. Наступна щорічна конференція запланована на 13–15 жовтня 2014 року у м. Жирона (Іспанія).

Варто згадати про партнерів конференції, тим самим показавши об'єднання зусиль як державного, так і приватного сектору у підходах до організації та проведення масштабних міжнародних заходів. Одним із них була організація Family Search, яка є світовим лідером у зборі, збереженні та обміні історичних записів, що документують події життя людства. Як некомерційна організація з понад 100-річним досвідом, Family Search працює з тисячами державних, церковних і приватних архівів у всьому світі щодо оцифрування та збереження архівних документів.

“Vice-Rector” – французька компанія, яка з 1963 року є провідною у виробництві та продажу обладнання для вантажно-розвантажувальних робіт і має майже 40 000 клієнтів у всьому світі.

Компанія “Zeutschel GmbH” – відомий постачальник в галузі охорони культурних цінностей, який розробляє, виробляє і продає сканери, програмне забезпечення, камери для мікрофільмів, зчитувальні пристрої тощо. Ці системи та програмне забезпечення використовуються у бібліотеках, архівах, університетах, земельних реєстрах і бізнесі в усьому світі вже впродовж 50 років.

Особливі слова вдячності члени делегації висловлюють Аллі Круглик, першому секретарю Посольства України в Королівстві Бельгія, яка під час роботи на засіданнях активно працювала з учасниками української делегації та створювала комфортні умови у країні нашого перебування.

О. Я. ГАРАНІН*

**XX МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
“ДОКУМЕНТАЦІЯ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
ЕФЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ ЕЛЕКТРОННИМИ
ДОКУМЕНТАМИ”**

20–21 листопада 2013 р. у Москві відбулася XX Міжнародна науково-практична конференція “Документація в інформаційному суспільстві: ефективне управління електронними документами” (далі – конференція)¹. Її організаторами виступили Євро-азійське регіональне відділення Міжнародної ради архівів (далі – ЄВРАЗІКА), Федеральне архівне агентство (далі – Росархів) та Всеросійський науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи (далі – ВНДІДАС). Захід відбувався за участю Російського державного гуманітарного університету, Російського товариства істориків-архівістів та широкого кола спонсорів². При цьому ЄВРАЗІКА вперше виступила одним із організаторів конференції, а її голову, директора Національного архіву Вірменії А. С. Вірабяна, було включено до складу організаційного комітету конференції.

Конференція відбувалася в приміщенні Російського державного архіву соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). У її роботі взяли участь понад 300 осіб. Серед них – гості із Білорусі, Вірменії, Казахстану, Латвії, Польщі, Словенії, України, Франції. Україну на конференції представляли директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства О. Я. Гаранін, начальник відділу інформаційних технологій Центрального державного електронного архіву України Т. Я. Купрунець, начальник відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву міста Києва О. Я. Панченко, архівіст 1-ї категорії відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву міста Києва О. В. Коленко, директор Фонду Президентів України Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського В. М. Удовик; до складу організаційного комітету конференції увійшла директор Центрального державного електронного архіву України О. М. Ус.

У перший робочий день конференції на пленарному засіданні було представлено 20 доповідей та повідомлень. Відкрив роботу конференції голова оргкомітету директор ВНДІДАС д. і. н., проф., М. В. Ларін. У вступному слові він зазначив, що ювілейна XX конференція “Докумен-

* *Гаранін Олександр Якович* – кандидат історичних наук, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Представники делегації українських архівістів.

тація в інформаційному суспільстві” сприяє розвитку документознавства як наукової так і прикладної дисципліни, активізації міжнародних контактів фахівців-практиків та дослідників із різних країн. Доповідач підкреслив, що захід, який вперше відбувається під егідою ЄВРАЗІКИ, відкриває нові можливості щодо розширення географії учасників. Він також подякував спонсорам конференції, керівництву РДАСПІ за сприяння в організації конференції та побажав учасникам успішної роботи.

У вітальному слові до учасників конференції заступник керівника Росархіву О. В. Наумов порушив питання прийому електронних документів на зберігання до державних архівів. Він зазначив, що через низку організаційно-технічних причин недоцільно зберігати електронні документи в архівах міністерств і відомств упродовж встановлених законодавством Російської Федерації 10–15–20 років до їх передачі на зберігання до державних архівів. Тому розглядається можливість створення спеціалізованих “проміжних” електронних архівів, до яких міністерства і відомства будуть передавати електронні документи через 2–3 роки після виведення їх з оперативного обігу. Впродовж установленого терміну відомчого зберігання за державними органами зберігатимуться права володіння та розпорядження зазначеними документами, а потім у встановлені терміни електронні документи з “проміжних” архівів мають передаватися на зберігання до державних архівів. Гостро пролунала в доповіді О. В. Наумова проблема кадрового забезпечення державних архівів в умовах впровадження сучасних інформаційних технологій. За його словами, вже зараз у деяких архівах кількість

ІТ-фахівців перевищує кількість архівістів і це співвідношення вступає в конфлікт із рівнем оплати праці працівників державних архівних установ, який залишається порівняно низьким. У цих умовах одним із варіантів вирішення проблеми повинно стати навчання архівістів сучасним інформаційним технологіям. Також О. В. Наумов наголосив, що деякі документи, які надходять на архівне зберігання, мають залишатися у паперовій формі назавжди. На підтвердження цієї думки було наведено приклад того, що Конституцію Російської Федерації або міжнародні угоди йому важко уявити в електронній формі.

Учасники конференції заслухали ще ряд привітань. Зокрема, заступник начальника Управління – начальник департаменту Управління Президента Російської Федерації з державних нагород, завідувач кафедри документаційного забезпечення управління та інформаційної безпеки Московського фінансово-юридичного університету д.ю.н., проф. М. М. Куняєв звернув увагу на важливість всебічного вивчення досвіду різних країн з організації ефективного документообігу в процесі державного управління. Тим більше це актуально в умовах зростання обсягів документообігу та впровадження електронних документів. Він зазначив, що у зв'язку з цим потрібен постійний моніторинг обсягів документації, що постійно збільшується та всебічний ґрунтовний їх аналіз. Підкреслив важливу роль в цьому процесі наукових установ, зокрема – ВНДІДАС.

Голова ЄВРАЗІКИ, директор Національного архіву Вірменії А. С. Вірабян звернувся до учасників конференції з привітанням, у якому висловив задоволення внесенням ЄВРАЗІКИ до числа організаторів конференції, і побажав усім присутнім в залі успішної роботи.

Конференцію привітав к. іст. н., директор РДАСПІ А. К. Сорокін. Він наголосив, що проведення наукових конференцій сприяє залученню до наукової роботи молодих фахівців. Підкреслив, що на базі РДАСПІ у квітні 2013 р. уже втретє відбувалася щорічна конференція молодих вчених і спеціалістів “Історичні документи та актуальні проблеми археографії, вітчизняної та загальної історії нового і новітнього часу” – “КЛЮ-2013”, та зазначив, що згаданий захід по суті є єдиною професійною спеціалізованою платформою, де молоді історики-архівісти можуть висловити свої думки, та закликав учасників конференції заохочувати молодих фахівців із власних установ до участі в цій конференції у майбутньому.

Після привітань учасники конференції перейшли до заслуховування доповідей та повідомлень. Першим виступив заступник директора Департаменту діловодства та архіву Уряду Російської Федерації, дійсний державний радник 2-го класу Російської Федерації, к. т. н., доц., С. О. Жук. Доповідач порівняв паперовий документ із електронним й у зв'язку з цим озвучив основні проблеми впровадження електронного

Виступ заступника директора
Департаменту діловодства
та архіву Уряду Російської
Федерації, дійсного
державного радника
Російської Федерації 2 класу,
С. О. Жука.

документа та електронного документообігу в країні. Це, зокрема, проблеми сумісності програмного забезпечення систем електронного документообігу, встановлених у різних органах влади та управління. Наголосив, що при відтворенні документів, створених у різних системах, відбувається спотворення інформації, торкнувся проблеми застосування електронного цифрового підпису для підтвердження автентичності і достовірності електронних документів. Вказав на те, що через старіння технологій періодично втрачається можливість відтворення документної інформації. Торкнувся проблем термінології та взаємозв'язку таких визначень як “електронний документ” та “цифровий документ”. Підкреслив, що, коли мова йде про документ без матеріального носія, то правильніше було б називати цей документ цифровим документом. Зазначив, що із виникненням електронних документів деякі термінологічні звороти щодо паперових документів, як, наприклад, “оригінал сторінки” втрачають сенс, бо при спробі надрукувати той самий документ на різних принтерах, його сторінки “пливуть” в процесі відтворення документа на матеріальному носії. У доповіді було запропоновано шляхи вирішення даних проблем.

Заступник директора Департаменту проектів з інформатизації Міністерства зв'язку і масових комунікацій Російської Федерації В. О. Барон презентував пілотний проект, що передбачає обмін між федеральними органами виконавчої влади електронними документами з терміном зберігання до 5 років. При цьому мається на увазі, що за одиницю інформаційного обміну буде прийнятий “контейнер”, який включає власне електронний документ (у форматі PDF), засвідчений електронним цифровим підписом, що генеруватиметься системою міжвідомчого електронного документообігу.

Викликала зацікавлення доповідь операційного директора ТОВ “ОСГ Рекордз Менеджмент Центр” О. В. Рикова, присвячена застосуванню хмарних технологій у сфері зберігання і використання документів у малих та середніх організаціях, архівних установах. Значна частина доку-

Виступ представника генерального спонсора конференції операційного директора ТОВ “ОСГ Рекордз Менеджмент Центр” О. В. Рикова.

ментів, що створюється в оперативному документообігу – тимчасового строку зберігання. Отже, на думку О. В. Рикова, немає сенсу зберігати такі документи в паперовому вигляді. Для організації та оперативної роботи бізнесу важливі не паперові оригінали документів, що зберігаються в архіві, а їх скановані копії. Анонсована технологія передбачає формування певним користувачем електронного запиту щодо певних документів, після чого користувач, використовуючи наданий йому логін і пароль, в будь-якому місці земної кулі може увійти до віртуального “особистого кабінету” і переглянути замовлені документи (справи) в електронному вигляді. Застосування такої технології вимагає переведення у віртуальний (цифровий) вигляд певного або навіть усього тематичного комплексу документів, що зберігаються в архіві. З одного боку, це фінансово дорого, проте, з іншого – істотно знижує навантаження на читальні зали архівів, сприяє кращому забезпеченню фізичного збереження оригіналів документів та значно пришвидшує термін виконання (від замовлення до отримання документів). Особливо це має значення на великих територіях, на зразок Російської Федерації.

Заступник директора ВНДІДАС к.іст.н., доц. В. Ф. Янкова у своїй доповіді констатувала зростий рівень кооперації ВНДІДАС із бізнес-структурами при розробці складних проблем і вказала на користь такої співпраці. Також доповідачка звернула увагу учасників конференції на те, що ВНДІДАСу для проведення досліджень іноді не вистачає власних сил і часу. Саме тому інститут активно залучає сторонні організації, що працюють у відповідній сфері. Зазначила, що додаткові фінансові ресурси залучаються в рамках державної федеральної програми “Електронна Росія”.

З доповіддю методологічного характеру виступив директор Білоруського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи, к. іст. н., доц. А. Є. Рібаков, який всебічно висвітлив теоретичні та практичні проблеми комплектування білоруських архівів електрон-

Учасники конференції під час відвідин архівного відділу адміністрації
Одинцовського муніципального району Московської області.
В центрі – архівний експерт Національного архіву Латвії – керівник проекту
“Прикордонний електронний архів” Валдіс Шталс (ліворуч)
та директор Національного архіву Республіки Вірменія,
голова ЄВРАЗІКИ Амаатуні Вірабян (праворуч).

ними документами і порушив низку питань, що мають міжнародне значення.

Доповідь директора Міжнародного інституту архівознавства доктора П. П. Класінца була присвячена проблемам управління електронними документами в архівній теорії та практиці.

З урахуванням ювілейного характеру заходу оргкомітет у перший день роботи конференції нагородив найактивніших учасників і спонсорів конференції почесними дипломами. У ході роботи конференції було організовано виставку продукції фірм-спонсорів конференції, а також продаж науково-методичної літератури.

Наступного дня роботи конференції учасники працювали у трьох секціях: “Електронні документи, електронний документообіг”; “Методологія та методика зберігання електронних документів”; секція “Проблеми підготовки кадрів для електронної держави”. Всього на секціях було виголошено понад 80 доповідей та повідомлень.

Українські учасники конференції представили доповіді: “Документування інформації в сучасних умовах за допомогою технічних пристроїв” (О. Я. Гаранін, пленарне засідання першого дня роботи кон-

ференції³), “До питання визначення принципів прийому-передачі на архівне зберігання електронних інформаційних ресурсів” (Т. Я. Куронець, секція 2 другого дня роботи конференції), “Інститут президентства в системі електронного управління” (В. М. Удовик, секція 3 другого дня роботи конференції). Повні тексти доповідей та повідомлень, виголошених на конференції, будуть опубліковані у матеріалах конференції за півроку.

Для закордонних гостей конференції була організована екскурсія до архівного відділу адміністрації Одинцовського муніципального району Московської області. Учасники заходу отримали можливість відвідати архівосховище та безпосередньо поспілкуватися із керівниками та фахівцями архівного відділу.

¹ З програмою конференції можна ознайомитися за адресою: http://undi-asd.archives.gov.ua/doc/konferenciji/2013_11_20-21_prog.pdf

² Інформація про конференцію підготовлена з використанням матеріалів сайтів Федерального архівного агентства, Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи, Білоруського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи.

³ Доповідь була підготовлена спільно із заступником директора Центрального державного електронного архіву України Ю. С. Ковтанюком.